

عبدالحمین
نوشین

خان و دگیران

نشریات ادبیات بدیع از بکستان
تاشکند-۱۹۶۳

Абдураҳман
Ҳусни

ҲОИ ВА ҶИМАД

новесѣ

И
Н92

Форс тилидан
ҲАСАН НИЗОМОВ
таржимаси

Нушин Абдулҳусайн.
Хон ва ўзгалар. Форс тилидан Ҳасан
Низомов таржимаси. Т., Уздабийнашр,
1964
180 бет.

И (Эрон)
Н92

Ўзбек китобхонларига

Азиз китобхон!..
Қўлингиздаги китобча, менинг ватаним — Эронда юз берган сиёсий воқеаларни ҳикоя қилади. У Эрон халқ партияси ва халқ миллий фронтининг империализм ва феодализмга қарши олиб борган 1941—1944 йиллардаги курашини тўла қамраб ололмайди, албатта. Аммо шу азим курашдан бир саҳна кўрсата олан бўлсам ўзимни бахтиёр ҳис қиламан.

Асарда жафокаш эрон халқининг бахтиёр ҳаёт куриши учун кураши, қонуний ҳуқуқларини таниб бориши масаласи кўтарилган.

Бу нарса ҳурматли китобхонларнинг ҳуштабиати ва юксак дидларида ўзининг янада тўлароқ ифодасини топар, деб умид қиламан.

Автордан.

БИРИНЧИ БОБ

Кўчон шаҳрининг кўчаларида бир неча кундан бери ёққан қор уйилиб ётарди. Фақат шаҳарнинг бирдан-бир кенг, асфальтланган марказий хиёбонида (Машҳад билан Даргиз орасида қатнайдиган юк машиналари шу кўчадан юргани учун) қор уйими кўринмасди. Жанубдан гувиллаб эсаётган кучли шамол, том ва йўлкалардаги қуруқ қорни хиёбон бўйлаб осмонга тўзғитарди. Хиёбон ой шуъласида шимол томонга қараб оқаётган сут дарёсига ўхшарди. Кўча томондаги тарновларда катта-катта сума-лаклар осилиб турар, дарахтларнинг музлаган шохлари шамолда бир-бирига тегиб гижирлар ва ғамгин товуш чиқарар эди. Шамол ва совуқ одамларни уй-уйларига ҳайдаган. Кўчада бирорта ҳам йўловчи кўринмасди. Гўё шаҳар одамдан холидай. Кўчадаги фақат бир неча баққоллик ва ароқ дўконларидагина керосин чироқ олисдан милтиллаб кўринарди. Ҳамма ёқ жимжит. Гоҳо аллақерда бир итнинг гиншигани қулоққа чалинарди. Аҳён-аҳёнда эса биронта юк машинаси гувиллаб ўтиб қоларди.

Бугун Алимуродхон кечки соат етти яримларда уйига келди. У ичкарига кирмай, тўппа-тўғри ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага қараб юрди. Калиш ва туфлисини хизматкори Зулфунинг кўмагида айвонга ечиб қўйди. Зулфу хонанинг турумли эшигини очиб, гулдор дарпардани четга тортиб қўйди. Хон ичкари кирди. Зулфу хоннинг поча-

пўстинини устидан ечиб олиб, эшик олдида унинг буйруғини кутиб турди.

Тушдан кейин хон уйдан чиқар экан, бу кеч, чекиш ва ичимлик учун керакли нарсаларни вақтлироқ ҳозирлаб қўйишни тайинлаб қўйди. Аммо, у Зулфу тайёрлаб қўйган идиш-асбобларга эътибор бермай, ҳатто унга бирор нарса ҳам демай, оҳиста курси томонга ўтиб, папах ва устки кийими билан сандалга тикилди. Бир дам мизғиб олиш ўрнига, қаршидаги деворнинг бир нуқтасига тикилиб қолди. Кейин қўлини сандалдан чиқарди-да, бармоқларини бирпас бир-бирига ишқаб туриб, Зулфуга буюрди:

— Зулфали, сен ишингга боравер, овқат керак бўлса, ўзим чақираман.

Хон яна қўлларини сандалга тикиб бир нуқтага тикилганча, хаёл суриб кетди.

Ташқари ҳовлининг ўнг томонида равон ва катта уй бўлиб, хон бу ерни бир неча йил бурун, отаси Зайғамулмулк ўлгандан кейин, меҳмонхона қилиб қўйган эди. Отасининг ўлиmidан икки йил кейин хон, Паҳлавий ҳукуматининг амрига биноан, миллий кийимини оврупоча кийимга алмаштирган, шунингдек бошқаларга тақлид қилиб, эскича турмушига ҳам бирмунча ўзгариш киритган эди. Шу мақсадда у Машҳаддан махсус ганчкор уста чақиртириб, катта ромли айвон ўрнига ганчланган катта меҳмонхона бино қилди. Деворларига ойна ёпиштириб, нақшлатди. Меҳмонхонага қандил, шоҳи пардалар, духоба қопланган мебеллар ва хонанинг бошидан оёғига етадиган катта бир гилам сотиб олди. Уйга мансабдор, азиз меҳмон келса, шу хонада қабул қиладиган бўлди.

Аммо хон, кўпинча ўз ошналари ва яқин дўстлари билан отасининг эски меҳмонхонасида, тўзиб, оқариб кетган гилам устида, қиш кунлари эса сандал атрофида ўтиришни жуда ёқтирарди.

Хон бирор нарсадан хафа бўлганда ёки муҳим масала устида, масалан, бирор жойдан ер сотиб олиш, ёхуд хари-

дор топиб, буғдой ва таряк сотиш тўғрисида ўйлар экан, икки-уч кунлаб ичкари ҳовлига оёқ босмай, отасидан қолган мана шу меҳмонхонада, худди отаси ўтирадиган жойга ўтириб олиб, хаёл суриб кетарди.

Эски меҳмонхонанинг жиҳози жуда оддий эди. Тўрда хом ипакдан «машхад» усулида гул тикилган шол ёпилган катта стол турарди. Токчаларда бир нечта кўза, биллурдан ишланган чилим ва бир қанча қадимий чинни ликопчалар кўзга ташланар эди. Пойгакда эса эски қадимий диван турар, деворда зарбоф шол устида отасидан қолган кумуш бандли қилич осиглиқ турарди. Эшик қаршисида чиройли рамкада Ризо шоҳнинг катта портрети деворга қоқилган. Хоннинг отасининг портрети ҳам (албатта, шоҳникидан анча кичик) оддий рамкада, бир неча йилдан бери хонанинг тўрида осиглиқ турарди. Аммо бундан икки йил бурун, бир куни кечқурун, Қўчон шаҳри гарнизонининг кўмондони сарҳанг¹ тасодифан шу хонага кириб қолади. Мана шу икки суратга кўзи тушиши билан хонга шундай дейди: «Мен Сизнинг ўрнингизда бўлсам, уйнинг тўридаги ана у суратни, пойгакка қоқар эдим. Ёки асло... Ҳар ҳолда... фикримча, аъло ҳазратнинг суратлари билан зийнатланган хонада бошқа бирорта суратнинг бўлмагани яхшироқ. Яна ўзингиз биласиз!». Уша куннинг эртасигаёқ Зайғамулмулкнинг сурати ичкари хонага яшириб қўйилди.

Алимурадхон икки-уч минут ўтиргач, ўрнидан турди. Бошидан папахини олиб, эгнидан кийимини ечди-да, курси устига отди. Сандал четидан пўстинини олиб, елкасига ташлади-да, сандалнинг оёқ томонидаги йўлбарс териси устига чордана қуриб, манқалга яқин ўтирди. Лимон солинган графиндаги ароқдан стаканга қуйди-да, лабига тегизиб, таъминини кўрган бўлди. Лимоннинг хушбўй ҳиди ароққа сингиб кетган эди. Бир стаканини ичиб олди-да, қирқиб тарелкага териб қўйилган, синга қилиб пиширил-

¹ С а р ҳ а н г — полковник. (*Изоҳлар таржимонники.*)

ган чурак нондан бир бўлагини синдириб, косадаги буронийга¹ ботириб оғзига солди. Кейин оташкурак билан манқалдаги чўғни кавлаб, ичига таряк жойланган папиросни оловга текизди...

Бир неча кундан бери хоннинг эс-ҳушини муҳим бир масала чулғаб олган эди. Бундай муҳим масала унинг ҳаётида жуда кам учраган. Ҳеч бир масалада хон бу қадар бош қотирмаганди. У сезгир, эпчил ва чуқур мулоҳазалиги билан ҳар ишнинг уддасидан чиқарди. У ўз ерида етиштирилган маҳсулотни қайси харидорга сотишни, айниқса тарякни қайси контрабандистга пуллашни, ер-сув сотиб олишда кимдан ва қандай баҳода харид қилишни яхши биларди. Ҳокимият тепасига янги келган шахслардан қайси бирининг қудрати, нуфузи ортиб бораётганини ва улар билан танишиб олиш ва дўстлик режасини тузишни яхши билар, ёнги эски сирдошларидан қайси бирининг кучсизланиб, ўз мавқеидан ажралиб бораётганини тез фаҳмлар ва дарҳол улардан юз ўгирар эди.

Лекин икки-уч ойдан бери, хусусан мана шу бир неча кун ичида хонни паришон қилган, унинг ейиш-ичиш ва уй-қусидан ҳаловатни олиб кетган масала шундай жиддий ва нозик эдики, агар салгина хатоликка йўл қўйилгудай бўлса, унга жуда катта зиён етиши, ҳатто моддий жиҳатдан хонавайрон бўлиши ҳеч гап эмасди.

Хон оташкурак билан манқалдаги чўғни кавлар экан, чўғга узоқ тикилганича, фикрга толиб қолди. Унг томонда турган, узун оёқли керосин лампа башарасининг бир ёқ томонини ёритиб турарди.

Унинг фақат бурни чиройли эди. Аммо бу хушбичим бурни хомсемиз башараси, қирчанги туянинг калласига ўхшаган кал ва олапес боши, косасидан чиқиб кетгудай ўқрайган кўзлари, беўхшов катта оғзи ва пастки лабига

¹ Буроний — сабзавот ва кўкатларга қатик аралаштириб тайёрланган газак, салат.

ёпишган қийшиқ ияги ҳуснини бузиб турарди. Пастки лаби юқорисига қараганда жуда гўштор эди, ёндан қараганда оғзи қийшиққа ўхшаб кўринарди. Кўз оқини қизил томирлар босганди. Ияги билан томоғи ўртасида осилиб турган бағбақаси пуфланган мешга ўхшарди.

Хон пичоқ учи билан тарякдан кичкина бир бўлакча кесиб олиб, қизиб турган вофур¹нинг найига ёпиштирди-да, чўғдан олиб тарякнинг четига тегизди ва чуқур нафас билан ичига тортди. Шундай қаттиқ тортдики, ундан гўё олмос билан ойна кесаётгандай товуш чиқиб кетди. Хон таряк тутунини очкўзлик билан ичига тортар, най орқали нафас олаётганда юз этлари чакак суягига ёпишиб, склетнинг бош суягини эслатарди.

Икки-уч ойдан бери хоннинг ҳаловатини йўқотган масала мана бу эди:

Хон ҳозир қирқ етти ёшда. Ун етти ёшида у амакисининг ўн беш ёшли қизига уйланган эди. Бир ярим йил ўтгач, амакиси ўлади. Икки хонадон ўртасида мерос тақсимлаш жанжали чиқиб, уни талоқ қилади. Бир йилдан кейин, муносиб бир хотин топилгунча, унга бир сийга² олиб беришади. Бир неча йил ўтгач, Турбатжом хонларидан бирининг кичик қизига уйланади. Уч йил ўтгач, эрининг бадхулқлиги жонига тегиб юрган бу хотини, бир куни отаси уни кўргани келганида, ҳомиладор бўлишига ҳам қарамай, отасининг уйига жўнаб қолади, маҳри меросидан ҳам кечиб, шу-шу эрининг уйига қайтиб келмайди. Хоннинг учинчи хотини эса, бир неча йилгина умр қилиб вафот этади. Биринчи ва иккинчи хотиндан уч фарзанди — бир ўғилу икки қизи бор. Аммо оналари фарзандларини ўзлари билан олиб кетган эдилар. Хон ҳам уларни ўз даргоҳида қолдиришга хоҳиш билдирмаганди.

¹ Таряк чекадиган махсус асбоб.

² С и й г а — муваққат равишда олинган хотин. Эронда бу одат кенг ёйилган.

Ҳозир хоннинг икки сийғаси бор: бири Бажнурда, иккинчиси Ширвонда. Аммо тузукроқ оиладан яна бир хотинни никоҳлаб олиши зарур эди. Кейинги ўн йил ичида бўлиб ўтган ва бўлаётган воқеалар сабабли, қўлида қолган мол-мулки, обрўси ва оиласининг шон-шўҳратини сақлаб қолиш мақсадида минг хил ҳаёлга бориб, янги хотин олиш ҳаваси юрагига сиғмас эди. Ёлғиз турмуш тақозосигина бу оғир юкни унинг гарданига юклайди... Хон кейинги ўн йил ичида бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир хотиридан ўтказди. Ҳақиқатан, унинг оиласи ва бошқа хонлар оиласининг аҳволи анча қийинлашган, бахту иқбол улардан юз ўттирган эди.

Бундан ўн йил муқаддам сарҳанг Муҳаммад Тақийхон қўзғолон кўтарганди. У қўшин тортиб Техронга етмасдан-ноқ, инглизлар қабила бошлиқларига кўп миқдорда қурол-аслаҳа тарқатиб, уларни Муҳаммад Тақийга қарши қўзғатди. Аммо уч ойдан кейин сарҳанг ўлдирилиб, қўзғолон бостирилгач, бош қўмондон¹ казаклари бутун Хуросонга тарқалиб, қабилалардан қуролларни йиғиб олдилар. Хонлар ҳам инглизларнинг буйруғи билан қуролларини топширдилар.

Мана энди хон ўтган воқеаларни яхшилаб ўйлаб қараса, бахтсизлик ўша замондан бошланиб, қор каби ҳамманинг бошига баробар ёққан экан. Кўп ўтмай бош қўмондон салтанат тахтига минди. Бунинг устига Машҳаддаги инглиз консулининг йўл-йўриғига биноан хонлар, шоҳга қуллуқ қилгани Техронга бориб, ўзларининг шоҳга содиқ, итоатгўй ҳамда фармонбардорликларини изҳор қилдилар. Лекин иш шу билан тугамади. Машҳаддаги дивизия қўмондони билан вилоятлардаги гарнизон қўмондонлари хонларнинг ашаддий рақиби бўлиб қолдилар. Шу кунгача деҳқонлардан хонлар йиғиб келган солиқларни энди бошқалар йиғиб олаётир. Хонлар энди, ҳатто деҳқонлардан

¹ Ризо шоҳ тахтга ўтирмасдан аввал уни шундай деб аташарди.

олинадиган «тўфанг пули»¹ни ҳам олишга журъат қилол-майдилар.

Бундан ташқари, шоҳнинг ўзи бутун Эрондаги хонлар, аён ва ашрафларнинг қишлоқлари ҳамда ер-сувларини зўрлик билан тортиб олаётир. Тавба... куласан киши. Бундан бир неча ой бурун Бажнурд амирининг, ҳар туп арча дарахти юз туман турадиган, ичида қасри ва ойнакорли меҳмонхонаси бўлган катта боғини атиги бир минг беш юз туманга зўрлик билан шоҳга олиб бердилар. Ушанда амирнинг хасислиги тутиб, залнинг одам бўйи келадиган кўзгунларидан бирини ҳассаси билан уриб синдирган экан, бунинг учун боғнинг баҳосини олти юз туман камайтиришибди.

Ҳали ҳам хоннинг эсида: бундан икки ой бурун амирни кўргани борганда, камида ярим миллион турадиган боғни савдолашган эди. Алимуродхон унга шундай деганди: «Шу кунгача хонлар деҳқонларни талайдилар дейишарди. Энди эса, худога шукур, бошқа талончи келди. Каллақесар бир ўғри ҳамманинг бошига битган бало бўлди. Бу қароқчи ҳозир ҳар икки табақани — ҳокимни ҳам, раиятни ҳам баробар таламоқда. Бу ишларнинг ҳаммасига инглизлар айбдор, чунки улар бевафо дўст ва хиёнаткорлардир».

Амир эса унга бундай деб жавоб берганди: «Инглизларни қўяверинг, аввало ҳамма айб ўзимизда. Аввал бошлаб, мана бу отхонада ўсган яланг оёқ казак² менга ёқмайди. Ахир, шоҳ бирор наслу насабга эга бўлиши керак-да. Эсингдами? Бундан бир неча йил бурун у Хуросонга келганда, уни зиёрат қилиш учун бизларни Машҳадга чақиртиришганди. У вақтда у ҳали бу қадар томир ёймаган

¹ «Тўфанг пули» — милтиқ пули демакдир. Бу пулни хонлар деҳқонлардан гўё уларни душман ҳужумидан мудофаа қилиш учун олардилар.

² Ризо шоҳ ёшлигида казаклар бригадасида солдат бўлиб хизмат қилган.

эди. Баъзан қабила бошлиқларини кўргани ўзи ҳам келиб турарди. Шоҳ бизларни вилоят боғида қарши олиб, зиёфатга таклиф қилди. У бизнинг олдимизда борар эди. Ушанда дарахтлар орасидан кета туриб, тирсагим билан раҳматлик отангни туртиб, имо билан рухсат берсанг тўп-пончам билан шу ернинг ўзида саронжомлаб қўя қолсам... деб ишора қилдим. Отангнинг ранги қув ўчиб, ўзини йўқотиб қўйди. Менга ғазаб билан кўз қирини ташлаб, лабини шу қадар қаттиқ тишладики, неча кунгача кўкариб юрди».

Хон амир билан бўлган суҳбатини эслар экан, юраги ўйнаб кетди. Чаккаси қизиб, қулоғи шанғиллади. Нима қиларини билмай, қўли билан чилим дастасини қаттиқ сиқарди. Шу ҳолда бирдан ўнг томондаги деворда осиглиқ турган катта суратга кўзи тушиб қолди. Бир дақиқа суратдаги кишининг кўзида гўё чақмоқ чаққандай бўлди. Хон кўрқувдан ўрнидан сапчиб туриб кетди. Саросима ичида юзини қўли билан бекитиб, бошига гўё ўткир қилич тушиб келаётгандай энганиб қолди. Аммо ўша ондаёқ ўзига келиб, ўринсиз кўрқини, бежо ҳаракатидан кулиб юборди. Секин ўз жойига бориб ўтирди. Чилимини манқал ёнига қўйиб, пешана терларини артди-да, узилиб қолган фикрини яна улаб юборди.

Хоннинг фикрича: «Бўлар иш бўлди. Ўша куни душманни отиб ташлаш амирга насиб бўлмаган экан, бу албатта, ажали етиб, куни битмаганликдан. Ҳаммаси худодан. Унинг амридан ташқари ҳеч нарса бўлмайди. Энди иложи йўқ. Фурсатни бой бердик. Амир айтгандай, у вақтларда шоҳ ҳали томир ёймаган бўлса, бугун энди ҳамма ёққа илдиз отиб кетди. Хавф-хатар кун сайин яқинлашиб келмоқда. Кеча амирнинг боғи ва иморатини зўрлик билан тортиб олишган бўлса, эртага хонга қарашли ерларни ҳам зўрлик билан тортиб олишлари турган гап. Ўйлаб кўрсанг, дунёнинг ишлари ост-уст бўлиб кетди. Эндиликда ва бундан кейин ҳам қилич билан бирор иш чиқариб бўлмайди.

Бошқаларнинг қиличи сеникидан кўра ўткирроқ. Кеча бундай билан қўлга киритган нарсангни бугун ақл-идрок ва тадбир билан сақлаб қолишинг керак. Кечаги ҳокимлар бугун бошқаларга итбатгүй бўлиб қолган. Туф, ўша инглизларга! Улар ўзларининг эски хизматкорларига бевафолик ва хиёнат қилдилар! Асли-насли номаълум бир казакни навкарликка олиб, ҳоким қилиб қўйишди. Қўлимиздан нима ҳам келарди. Модомики, инглизлар бевафолик ва хиёнат қилган экан, энди бошқача йўл тутиш керак. Жоним омон қолсин десанг, инглиз навкарлари билан яхши муносабатда бўл. Бошқа илож йўқ».

Бунда хон икки кишини назарда тутарди: бири гарнизон қўмондони — сарҳанг ва подшоҳлик мулк-амлокининг нозири, иккинчиси эса, шаҳар полициясининг бошлиғи. Ҳар иккаласи ҳам анчагина обрўга эга. Уларнинг ҳар бири билан яқин алоқада бўлишнинг фойда томонлари бўлганидек, зиён томонлари ҳам йўқ эмас, албатта. Гап шундаки, агар ҳисобда озгина янглишсанг, ишинг тамом, яна қайтиб ўнгламайсан.

Улардан биринчиси яқинда амалга минган эски казаклардан, «суви қайнатиб ёғини оладиган» одам. Бундай амалга чап солганига ҳали унча кўп вақт бўлмаса ҳам, лекин шу қисқа вақт ичида ўзини анча ўнглаб олган. Бу даргоҳга келганига атиги тўрт йил бўлишига қарамай, нақд ойликдан ташқари анчагина ер-сувга ҳам эга бўлиб олди. Алимуродхон бу одам тўғрисида шундай фикр юритади: «Агар менинг ҳам ота-боболарим икки-уч юз йилдан то шу кунгача одамларни талаб келганда, мен ҳозир бугун Эрон ва Ҳиндистонга ҳоким бўлиб кетган бўлар эдим».

Хон бу киши билан яқин муносабатда бўлишнинг фойда-зиёнини ўз фикр тарозусида ўлчар экан, у билан қариндош бўлиш, яъни унинг куёви бўлишнинг иккита фойдали томони бор эканини кўради. Бири шуки, у нуфузли одам. Гарнизон қўмондони бўлишдан ташқари, шоҳнинг Хуро-

сондаги ер-мулкининг нозири¹ ҳамдир. Бажнурд амирининг боғ ва иморатларини шоҳона қалъага айлантириб берган ҳам шу одам. Иккинчидан, унинг ўн саккиз ёшли чиройли, қадди-қомати келишган бир қизи бор. Қиз отаси билан расмий меҳмондорчиликларга борганда, теҳронча тикилган ажойиб кийимларда товланиб туради. Қизлар ичида шундай бир дилбарки, ҳамма ёшларнинг кўзи ўшанда бўлади.

Аммо зиён томони ҳам йўқ эмас. Хон ўз турмуш тажрибасига суяниб, шундай мулоҳаза юритар эди: «Сарҳанг мана шу қисқа муддат ичида кўпгина бойлик орттирган бўлса ҳам, узоққа бормайди, уни ҳазм қила олиши қийин. Тамагирлиги ва молга ҳирс қўйганлиги ҳамманинг ҳасад ва газабини қўзғатарди. Сирдан қараганда, фармондор Алимуродхонга итоатгўйдек кўринса ҳам, аммо уни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Ғайри қонуний ишларини фош қилишни, масалан, контрабандистларга таряк сотаётгани устида уни қўлга тушириш пайида бўлиб юрарди. Йўқ, етти ўлчаб бир кес деганларидек, бу масалада чуқур ўйлаш керак. Эртами-кечми унинг сирини ошкор бўлади. Шунинг учун ҳам сарҳангнинг пуштипаноҳида бўлиш булут орқасига яширингандек гап.

Полиция бошлиғи эса бунинг акси, ҳаётнинг жазирама даштида, ҳар қадамда бир қароқчи пойлаб турган биёбонида кекса туядек оҳиста, лекин ишонч билан олға қараб борарди. У сарҳангчалик обрўга эга бўлмаса ҳам, лекин ўзи қўчонлик, шу ерлик курдлардан. Хонлар замоннда уни ҳеч ким танимасди. Аммо кейинги ўн йил ичида кимлиги ҳеч кимга аён бўлмаган бу одамнинг қаердан пайдо бўлиб бундай мансаб ва мартабага етишганлиги маълум эмас». Лекин хон яна бир нарсани яхши билади: англиз элчиси, қачон Қўчонга келмасин албатта яширинча полиция бошлиғининг уйида тунади.

¹ Н о з и р — бошқарувчи.

Бу жиҳатдан хон шундай хулосага келди: у билан боғланиш, яъни унга куёв бўлиш хонга айб бўлса ҳам, лекин ҳар қалай «сув ўтар, тош қолар, ўсма кетар, қош қолар» дегандек, полиция бошлиғи курдлардан-ку. Сарҳанглар келиб кетаверади, аммо у ўз жойидан қўзғалмайди. Гапнинг очиғи, элчихона мудири ҳам баъзан унинг уйида тунаб, у билан яширин суҳбатда бўларди.

Полиция бошлиғи сарҳангчалик бойликка эга эмас. Бор мол-мулки ҳам хотинининг номида. У ҳамма вақт ўз одамлари олдида ҳам, бошқалар олдида ҳам: «Мен хотинимнинг хотиниман, агар у мени уйдан ҳайдаб юборгудай бўлса, оч қолишим муқаррар»,— дейди-да, ҳамсуҳбатининг қулоғига секингина шивирлаб: «Эй, падарига лаънат, бунақа ҳукуматнинг, у содиқ хизматкорларининг қадрига етиш у ёқда турсин, қорнини ҳам тўйғазмайди!»— дейди. Кейин овозининг борича: «Давлати бошида қолсин! Худодан ўргилай, менга шундай бир хотин ато қилганки, мисоли гавҳар дейсиз, гавҳар бўлганда ҳам асили. Ёлғиз кўлли бўлишига қарамай, ҳамма ишни бир ўзи бажаради; ўзи экади, ўзи ўради, ҳосилни ўзи йиғиштириб олади... Бунинг устига яна иссиқ-совуғимдан ҳам хабар олиб туради. Худо умрини берсин. Ҳошим қанақа одам бўлса ҳам, бизларга барибир: хоҳ фаришта бўлсин, хоҳ иблис», деб қўяди.

Полиция бошлиғининг икки қизи ҳам турмушга чиқиб кетганди. Фақат ўттиз икки ёшли бир бева синглиси акасининг уйида истиқомат қиларди.

Хон бўлажак қайнатаси ва қайнағасининг фикрини билиш учун кечагина уларнинг уйига ўз мубоширини юборди.

Мубошир хоннинг отаси ва ўзининг эски хизматкорларидан бўлиб, уларнинг хонадонида қирқ йилдан бери хизмат қилиб келарди. У оддий бир навкарликдан — хоннинг мол-мулкини бошқарувчиси даражасига кўтарилган киши. Ойига оладиган тўрт юз-беш юз туман қонуний иш ҳақидан ташқари судхўрликдан ҳам даромади бор эди. Хоннинг ер-мулкидан келадиган даромаддан ҳам баъзан мутаб

турарди. Шунга қарамай, ҳар доим хўжайиннинг эски, йиртиқ-ямоқ кийимларини кийиб юради. Ёқаси ва қалпоғининг яғири чиқиб, қалпоғининг четлари ташна туянинг лаб-лунжидай бўртиб, пастга осилиб, қийшайиб кетганди. Ёши олтмишларда бўлишига қарамай, тез-тез майда қадам ташлаб юради. Бундан йигирма йил бурун кўчада кетаётиб, ичида ўн икки туман қоғоз пул ва етти қирон танга пули бор ҳамён топиб олган эди. Ушандан бери, «шоюд яна бир ҳамён топиб олсам» деган хаёлда доим энгашиб юради. Шунинг учун бўлса керак, бели бироз букчайиб қолган...

Мубошир сарҳанг билан унинг уйда учрашади. Кекса мубошир анчагина тадбирли ва ихтиёткор одам эди. Айтмоқчи бўлган гапини аввал бир-икки марта ўйлаб олиб, сўнг гапирарди. Шунинг учун ҳам у ўз мақсадини тўғридан-тўғри айтиб қўя қолмай, аввал бир қўшни боғбон ўз боғини ночорликдан сотмоқчи бўлганлигидан гап очиб, сарҳангни шу боғни олишга ундайди. Кейин сарҳангнинг Кўчонда ўрнашиб, секин-аста маҳаллийлашиб бораётганлигига хурсандлигини билдиради:— «Аммо улар орасида яна ҳам кўпроқ шуҳрат қозонмоқ учун таги тахтли оилаларнинг бирортаси билан қариндошлашмоқ жуда бир муносиб иш бўларди, яъни ё ўзлари маҳаллий халқдан биронтасининг қизига уйлансалар, ёки ўз қизларига бирорта маҳаллий кишилардан куёв танласалар. Бундай қариндошликка Алимуродхондан ортиқ одам бўлиши мумкинми?»

Юлдузни бенарвон урадиган эпчил, ишининг кўзини биладиган сарҳанг, бу мубоширнинг мулоҳазаси бўлмай, балки расмий совчилик мақсадида Алимуродхон томонидан айтилган гап эканини дарров тушунди. Шунинг учун совчи ўз таклифининг унга қандай таъсир кўрсатаётганини билиш мақсадида бошини кўтариб, сарҳангнинг ғазаб тўла башарасига қараганда, сарҳанг унинг чуқур тушиб кетган кўзларига тикилиб:— «Алимуродхон жанобларига шахсан ўзим жавоб қиламан»,— деди.

Уша куни кечқурун сарҳанг Алимурадхоннинг уйига борибди. Меҳмонхонага кириб ўтирди-да, уй эгасининг саломига адиқ олиб, ундан ҳол-аҳвол сўраш ўрнига унга тик оёқиб шундай деди:

— Хушxabарларини эшитдик. Ғоят мамнун бўлдим. Ўзиним осмонга етди. Бундан фахрлансам арзийди, албатта. Аммо, биласизми, бу замонда шундай фахрланишга арзийдиган баъзи ишлар борки, уларни қўлга киритиш мун елиб-югуриш ва ортиқча ташвиш тортишнинг ҳожати йўқ. Улар чақирилмаган меҳмон каби қутилмаганда вақти соати билан ўзи оёқ остидан чиқиб қолади. Сиз билан қариндош бўлиш ҳам ана шундай фахрланишга арзийдиган ишлардан.

Бирор масалани ҳал қилишда сарҳанг мубоширнинг аксича фикр юритарди: унингча киши айтмоқчи бўлган гапини тортинмасдан, шартта-шартта гапириши керак. Гап ҳар қанча очик ва лўнда қилиб гапирилса, таъсири шунча кўп бўлади. Масалан, шаҳар бойларидан биттаси иш билан унинг олдига келар экан, эшикдан кирмасданоқ, унга: «Ого, боғларингиздаги олмадан емаганимизга ҳам анчагина вақт бўлиб қолди-а?»— дерди. Уша куни кечқурун икки арава олма унинг омборига келиб тушарди. Қимордан жуда катта пул ютган иккинчи бир ошнасига телефон қилиб: «Ого, дастмаризод!¹ Бизнинг чўтални ҳам чўзиб қўйсангиз бўларди»,— деса бас. Эртасига қолмай минг туманли чек қўлига тегарди. Сарҳанг ўзининг кимлигини билдириш учун бўлса керак, доим ҳаммага шундай деб юарди: «Оғолар, мен бир сарбозман. Сарбоз дунёда тўғри ва софдил киши бўлади. Айтадиган гапини узундан-узоқ шарҳлаб ўтирмай, шартта-шартта айтади-қўяди. Мен умримнинг ярмисини оддий сарбозликда ўтказганман. У даврларда бир офицер

¹ Қимор ўйновчига омад тилаш мақсадида айтиладиган гап: «Иш ўнгидан келсин, бахт тилаймиз», деган маънода. Қимордан пул ютган кишини ҳам шундай деб табриклайдилар.

сафда турган аскарларга қараб, овозининг борича: «Унга-а-а!» деб қичқиради. Ҳаммамиз ўнг томонга буриллардик. Умримнинг иккинчи ярмида мен ҳам полк олдида туриб: «Чапга-а-а!» деб қичқирам эдим. Шунда полк чапга буриллар эди. Ана шундай жаноблар, сарбознинг билгани: «Унга бурил!», «Чапга бурил!»—деган буйруқнинг ўзи холос. Ортиқча гапнинг ҳожати йўқ. Биз шунга одатланганмиз. Сарбознинг тили билан дили бир».

Ранги ўчиб, оёқ-қўллари бўшашган хон унинг ҳақоратли сўзларига жавоб бермоқчи бўлиб турганда, сарҳанг унга гап бермай, қўл ишораси билан уни тўхтатиб сўзида давом этди:

— Ижозат беринг! Сўзимни бўлмаг. Сиз ўн кунда айтмоқчи бўлган гапингизни, мен икки оғиз сўз билан лўнда қилиб тушунтириб қўя оламан. Биласизми, ўз мижозининг қадрига етмаган дўкондор кўр бўлади деган гап бор. Бас, ортиқча гапнинг нима кераги бор. Келинг, биргаликда олижаноб бир иш қилайлик. Шундай... Мен яхши биламан, қизимнинг ҳусну камолати шундайки, унга ҳасад қилувчилар юзта кўз билан боққанда ҳам, ҳусн-жамолидан заррача нуқсон тополмайди. Янглишмасам, сизни фақат қизимнинг ҳусни эмас, балки кўпроқ менинг қудратим ва обрўйим қизиқтиради. Менга қаранг, ростини айтинг-қўйинг. Шундайми? Агар шундай бўлса, у вақтда тўппа-тўғрисини айтиб қўя қолинг: менинг қадр қимматим билан қизимнинг ҳусну жамолига қанча бермоқчисиз?

Алимурадхон бу гапни эшитиб, янада ўзини йўқотиб қўйди. Безгак тутаётгандай совуқ тер чиқиб аъзойи баданини қалтироқ босди. Тиззалари бўшашиб, ёнидаги диванга ўтириб қолди. Сарҳанг голибона керилиб, гапида давом этарди:

— Дамингиз чиқмай қолди? Истасангиз, мен ўз таклифимни айтмоқчиман. Агар бир нарса демоқчи бўлсангиз ёки бирор нарса ёдимдан чиққан бўлса, марҳамат, гапи-

динг! Бемалол савдолашиб олишимиз мумкин. Биласизми, гапим устида бўлаётган гап «Бир узумга юз ари» қиссаси-га ўхшайди. Унга пулдор ва эпчил талабгорлар жуда кўп. Лекин, Сиз тажрибали ва ишончли одам бўлганингиз учун минқалардан афзал кўраман. Шундай. Менинг иккинчи таклифим бор: ё Ҳожибоддаги ерингизни етмиш минг туманга менга ўтказинг, ёки маҳр-мерос учун қўлингизда бўлган бебилиски пулдан юз минг туман нақд... Ҳўп, бўлмаса менга жавоб. Мен фармондорнинг уйига боришим керак. Зарурроқ бир иши бор бўлса керак, мени йўқлатган экан. Йўл устида олдингизга бир кириб ўтай дедим. Уч кун жавобингизни кутаман. Гапим жиддий, заррача ҳазилми йўқ. Биз сарбозлар шунга одатланганмиз. «Ўнгга!»— деб хитоб қилиш керак бўлса, чин юракдан: «Ўнгга!» дей-миз. Сарбознинг дили билан тили бир... Хайр! Йўқ, йўқ, йўқ! Ўрнингиздан турманг. Яхшилаб ўйданг. Ўзим йўлни биламан...

Сарҳанг шпорларини жаранглатиб, оёғини жуфтлаш-тирди-да, қўлини чаккасига қўйиб честь берди. Хон ўрни-дан туриб, то эшик олдига келгунча, у айвон зинасидан настга тушиб бўлганди. Ҳовлида орқасидан келаётган Зулфуга бир нарсалар деб қаттиқ-қаттиқ гапириб куларди. Ҳовлидан шпорларнинг жаранг-журунги ва этик пошналарининг тарақ-туруқи анчагача Хоннинг қулоғига эшитилиб турди...

Бу оқшом ҳам хон манқал ёнига ўтириб, тарякдан ол-тинчи бўлакни оловга қўйиб, наяки қила бошлади. Сарҳанг-нинг бундан уч кун олдин айтган гапларини эслар экан, безгак тутаётгандай аъзойи баданини совуқ тер босиб, қал-тирарди. Кейинги уч кун ичида қилган кўпгина мулоҳаза-лардан кейин яшиндан қўрқиб, сарҳангнинг қалқони орқа-сига яшириниш — қиздирилган тандирга яширинишдек гап эканлиги энди Алимуродхонда шак-шубҳа қолдирмади. Бу қалқон орқасида молу жонинг қачонгача хавф-хатарсиз бўлиши ҳали номаълум. Йўқ, ўйлаган саринг кўпроқ шуб-

ҳанг ортади. Сарҳанг шу қадар тез одим отмоқдаки, бугун-эрта боши тошга бориб урилиши турган гап.

Полиция бошлиғи эса, унинг акси, мана бу манқалдаги чўғга ўхшаб кул остига яшириниб олган. Ўз куч-қудратининг ярмисини ҳам кўрсатмайди. Тўғриси шу. Ҳатто элчихона бошлиғи ҳам, қачон Қўчонга келса, унинг уйида тунаб кетарди... Бундан ташқари у билан муомала қилиш ҳам энгил, йигирма минг тумандан ортиқ сўраётгани йўқ.

Энди узоқ ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ишнинг фойда-зиён томонлари яхшигина мулоҳаза қилинди. Энди бир қарорга келиш керак.

Шу пайт Алимуродхон бошини кўтариб, тарякнинг қуюқ тутунини ҳавога пуфлаётганда, бирдан кўзи девордаги суратга тушди. Бир оз унга тикилиб тураркан, оғиз чоклари секин-аста очилиб, қалин пастки лаби оғирлик қилгандай, пастга тушиб кетди. Бир нарсадан лаззатлангандай, кўзларида қувонч пайдо бўлди. Остига тўшалган йўлбарс терисининг бошини силаган ҳолда, шижоат билан шоҳ суратига қараб шундай деди:

— Менга бунақа ёмон қарама! Қиличинг ҳар қанча ўткир бўлса ҳам менга ўтмайди. Ўз молу жонимни сендан қилич билан сақлай олмасам ҳам, ақл-тадбир билан сақлаб қоламан. Хотиринг жам бўлсин. Мана, ҳозир ҳам пиёда эмасман — йўлбарснинг устидаман...

ИККИНЧИ БОБ

1

Зулфунинг нафаси оғзига тиқилган, пешанасидан оқаётган тер юзларига оқиб тушмоқда. Бир оз тўхтаб, юз-кўзларини артди-да, чуқур бир нафас олиб, яна йўлида давом этди. У югурганича хўжайини хотинининг кўзи ёриганлиги

тўғрисидаги хушxabарни қайнағаси — полиция бошлиғига сиказиш учун ошиқарди.

Хаво гоҳ очилиб, гоҳ булут бўлиб турибди. Хон ташқари ҳовлида у ёқдан-бу ёққа юриб, янги туғилган ўғлини кўришга ошиқарди. У ўн тўрт ойдан бери шу қувончли кунни кутиб келарди. Шу дамда у бутун тирикчилик ҳисоб-китоблари, найранг ва муттаҳамликларини эсдан чиқарган. Фарзандини кўриш шодлигидан бошқа ҳеч нарса юрагига сиғмасди.

Ниҳоят, бону унга болани кўришга рухсат этганлигини хабар бердилар. Хон севинганича ичкарига кириб кетди.

2

Баҳорнинг охирлари. Малик Муҳаммад бир ойга тўлар-тўлмас, онасининг сути камайиб, унга энди етмайдиган бўлиб қолди. Хон ўғли учун бола эмизувчи энага топиш тўғрисида буйруқ берди.

Хизматчилар бир неча кунгача Малик Муҳаммадга ўз яқинларидан бирорта муносиб энага ахтариб, топа олмадилар. Ниҳоят, хоннинг дўстларидан бири — оғойи Серахсий, бундан етти ой илгари эри ўлиб, эмизукли боласи ҳам побуд бўлганига бирнеча кунгина бўлган ёшгина бир аёлни ўз кишлоғидан унинг уйига юборди.

Хон Малик Муҳаммадга ортиқча меҳр қўйганди. Бошқа фарзандлари эса оналарининг қўлида бўлиб, на хон уларни ҳақиқий фарзандим деб биларди, на улар хонни ҳақиқий отам деб танирдилар. Ота уйда тарбияланаётган бирорта ҳам меросхўр йўқ эди. Хоннинг орзуси, Малик Муҳаммадни ўзининг ҳақиқий вориси қилиб тарбиялаш эди. У ота-бобоси юз йиллардан бери ёқиб келган чироқни унинг фарзанди яна ҳам равшанроқ ёқишини истарди. Хон Малик Муҳаммадга қаттиқ меҳр қўйганидан, унинг энагаси Гулнор билан ҳам самимий муомала қиларди.

Иигирма икки ёшли бу аёл, камбағал деҳқон — эрининг уйида юрган вақтида, сувсиз ерда ўсаётган бир ниҳолдек, раиғпар, қотма ва сўлғин эди. Хоннинг уйида бир неча ой тургач, ёшлик гўзаллиги жилва қила бошлади, тўлишган бетларига қизил югуриб, гул-гул очилди, юзидаги чуқурчалари ҳавасни уйғотадиган даражада гўзаллашиб, лабларидан шодлик табассуми аримай қолди. Аммо бир вақтлар трахома билан оғриган кўзлари ва сийраклашиб қолган киприклари қишлоқиларга хос бу гўзал чеҳрага мос тушмай, уни ҳорғин ва мудраётганга ўхшатиб кўрсатарди.

Гулнор бу уйда хоннинг аммаси Зайнабнинг кўзига қадалган тикан бўлди. Зайнаб амма эри ҳаётлигида ҳаммага буйруқ бериб: «Сен бор, сен кел!» қилиб турар ва ҳатто баъзи бошқа оилаларга ҳам сўзини ўтказар эди. Унинг эри ҳам амалпарастлиги ва довюраклиги билан бошқа қабила бошлиқларидан ажралиб турарди. Қожорлар салтанати емирилиб, тахтга сардорсипоҳ, яъни бош қўмондон ўтиргач, бошқалар каби бу одам ҳам: «Бу қўғирчоқ театри қаҳрамони ипи инглизлар қўлида» — деб дилида инглиз зотидан нафратланар ва уларга қаттиқ кек сақлар эди. Унинг фикрича, подшоликка сардорсипоҳдан ҳам кўра гўё унинг ўзи жуда муносиб эди. Уша вақтда нима учун мени кўрмай қолишди экан деб хуноб бўлиб юрарди. Шунинг учун ҳам бир вақтлар қабила бошлиқларини «ўзларининг итоатгўйликларини изҳор қилиш ва садоқатли бўлишга қасамёд этиш» учун Машҳадга таклиф қилишганда, у очиқдан-очиқ: «Чор Россиясининг туз-намагини, еб Ляхов¹ отхонасида ўсган, бугун эса инглиз императорининг малайи бўлиб хизмат қилаётган бир ялангоёққа сира ҳам итоат қилмайман», — деб жавоб берган. Уша куннинг эртасигаёқ уни қўлга олиб, наридан-бери тергов қилгандан кейин Маш-

¹ Ляхов — 1907 йилда Эронда казак бригадаси ташкил қилган рус полковниги. Ризо шоҳ унинг қўмондонлиги остида хизмат қилган.

ҳадга жўнатадилар. Йўлда қочмоқчи бўлди, деган баҳона билан отиб ташлашади.

Қабила бошлиқларининг кўпчилиги у билан чиқиша олмасликлари сабабли унинг ўлганига ҳам ҳеч ким ачинамади. Аксинча, кўплар: «Бир пашша ўргимчак инига илинса илинибди-да, шунга ҳам ғам ейимизми?»— дерди. Ўлгандан кейин унинг мол-мулкани зулукдай сўришди, талон-торож қилишди Зайнаб аммага эса, ўз номида бўлган ернинг учдан бир қисмигина тегиб қолди, холос. Зайнаб амма фарзанди йўқлигидан, акасининг уйига келиб қолган эди. Унинг ерига эса ҳозир акасининг ўғли — Алимуродхон эгаллик қиларди.

Зайнаб амма аччиқ тил, ўжар, дилозор, хуллас эрининг шижоат ва довюраклигидан бошқа ҳамма хислатларига эга бир хотин. Ўзи художўй бўлса ҳам лекин қўл остидагиларга ғазабини сочиб турар, тилидан ғийбат тушмасди. Оилада ҳаммага буйруқ беришни яхши кўради. Гулнор хоннинг уйига янги келган вақтда, Зайнаб амманинг ҳар бир буйруғини бажариб юрди. Аммо хоннинг хотини унга, сен ўз ишингни бил, Зайнаб амманинг хизматини қиладиган бошқа хизматчи бор, деган кундан бошлаб, Гулнор унинг буйруқларига камроқ эътибор бера бөшлади. Ўз эгасидан кўрқиб, беозор мушукчага тегмайдиган бахил итга ўхшаб, Зайнаб амма ҳам хондан кўрққанидангина Гулнорнинг юзига чағи солмай келарди. Лекин уни кўрди дегунча, бир тўнғиллаб қўярди. Бир куни суҳбатлашиб ўтиришганда Гулнорнинг бола боқини устида гап борад экан, Зайнаб амманинг олдида хон беихтиёр шундай деб воборди.

— Болани яхши боқади. Жон куйдириб иш қилади. Ўзига яраша ҳусни ҳам бор.

Зайнаб амма бу гапни эшитди-ю, энсаси қотиб, шундай жавоб берди:

— Ҳа-а, худо кўтарсин уни! Қорни ошга тўйиб, жир битда-да, энди! Қишлоқ халқи бамисоли бир ёввойи ўт.

Гулнинг ичига тушиб қолгудай бўлса, унинг остида ер бағиллаб ётади. Гулни териб олдинг дегунча ўзини қўйиб, шох отиб гурқирайди кетади.

3

Зулфунинг отаси хон отасининг жиловдор мулозимларидан эди. Онаси эса, ўттиз йилдан бери шу уйда хизмат қилиб келади. Ўғли ҳам худди шу уйда дунёга келиб, шу ерда тарбияланган. Хоннинг навкарларидан фақат шу йигитгина ичкари ҳовлига кириб-чиқиб туриш ҳуқуқига эга. Ҳозир унинг ёши йигирма олтида. Хон ўзининг ҳамма навкарларидан кўра кўпроқ шу йигитга ихлос қўйган. Чунки бу йигит эпчил чавандоз, мерганликда танҳо, ҳар қандай хизматни сўзсиз бажарадиган, оёқ-қўли чаққон, содиқ хизматкор.

Зулфу бу оилада шундай тарбия олганки, у хонни ўз хўжайини, ҳокими, ҳатто худо деб биларди. Унинг фикрича, шу худога итоат ва хизмат қилишдан муҳимроқ нарса бўлиши мумкин эмас. Унинг феъл-атворини яхши биладиган кишилар шундай дейишарди: Зулфу ўз гапининг ростлигига бировни ишонтирмоқчи бўлса, «Хоннинг азиз боши ҳақи! Хоннинг бир тола мўйи ҳақи! Хоннинг бир жуфт мўйлови ҳақи!» каби қасамларидан бошқа далил ва исботи бўлмасди. Шу кунга қадар Зулфу Алимуродхоннинг молига, оиласига ҳатто кўз олайтирмаган. Шунинг учун ҳам хоннинг унга ихлоси баланд.

Гулнор келгандан кейин Зулфуда секин-аста қандайдир бир руҳий ўзгариш пайдо бўла бошлайди. Бўзчининг моксидек, ичкари ҳовлига тез-тез кириб чиқадиган бўлиб қолди. Аввалларига қараганда тез-тез соқол олар, ингичка қора мўйловини бураб, офтобдан қорайган юзи ва сочига оро бериб турадиган бўлди. Кўпинча Гулнордан болани олмоқчи бўлиб, уялиб ва қўрқибгина унинг юзига ўғринча назар ташлаб қўярди.

Кунлардан бир куни, Гулнор болани кўтариб, ўйнатиб юрганида хоннинг хотини унга болани Зулфуга бериб, хонага киришни буюради. Бола энаганинг қўлидан тушгиси келмади. Зулфу болани ундан олиш учун Гулнорнинг бағрига қўл юборади. Аммо бола Зулфудан юзини ўгириб, энагага ёпишганча, тураверади. Шунда Зулфунинг қўли анчагача Гулнорнинг кўкрагида туриб қолади. Юпқа кўйлагидан иссиқ бадани ва юмшоқ кўкрагини сезиб туради. Сезги лаззати ўткир май каби унинг қон томирларига тарқаб, бошини айлантиради. Томоғи қуриб, юраги қаттиқ ура бошлайди. Бирдан иситмалаётгандай, боши оғирлашиб, чаккалари қизиб кетади. Ниҳоят, болани энаганинг қўлидан олади...

Зулфунинг шавқ-завқсиз ҳаётида бу кеча саҳарга қадар у ёнидан-бу ёнига ағанаб, Гулнорнинг чеҳраси, юмшоқ ва қайноқ сийнаси кўз олдидан нари кетмаган биринчи кеча эди. Шу вақтгача ҳаёт ёруғлигини кўрмаган, қоронғи дилида яширинган орзу-ҳаваслари ҳаяжонга келди. Ҳаётида етишмай юрган нарса пайдо бўлиб, кундан-кунга улгайиб бораётгандай туюлди.

Бироқ Гулнорнинг унга бепарқ қарашидан кўнгли ғаш эди. Чунки Гулнор томонидан ҳеч қандай интилиш сезмади. Ўзига-ўзи шундай дерди: «Гулнор ўзини билмасликка солдимикин? Ё ҳеч нарса тушунмадимикин? Ёки, аксинча, ҳаракатимни сезса ҳам жўрттага эътибор бермадимикин?» Бошига шундай фикр келди дегунча, хонасига кириб олиб, най чаларди. Гулнор ҳам унинг най чалишини ёқтирарди. Най товуши келди дегунча, янада яхшироқ эшитиш учун у бир нарсани баҳона қилиб, ташқарига чиқарди.

Бир куни Гулнор ҳовуз бўйида кир ювиб ўтирганди. Майда-чуйда харид қилгани кўчага чиқиб кетган Зулфу уйга қайтиб келади. Мана, буни ошпазга элтиб беринг, деб саватни Гулнорнинг олдига қўяди. Шунда икковлари анчагина суҳбатлашиб қолишади. Ниҳоят, Гулнор уялинқираб сўрайди:

— Кийимларингни ким ювиб беради? Онаигми?

— Онам энди қариб қолди. Куч-қувватдан қолган, кучи етса ювади, бўлмаса йўқ. Бунни ўзим ювганман.

— Шунақага ўхшайди. Ёқа ва енгларингнинг кири кетмабди.

Бир лаҳза икковлари жим қолишди. Зулфу Гулнор гап-ририб қолар деган умидда эди. Лекин Гулнор ортиқ ҳеч нарса демагач, ўз гап бошлади:

— Очиғини айтсам, ҳеч вақт эркак киши аёллардек кир юволмайди. Бу хотинларнинг иши.

— Агар кўнглинг тортса, бер, ювиб берай.

— Ҳозирми?

— Истасанг ҳозир бер. Мен ўзимнинг кўйлагимни юваётган эдим. Сеникини ҳам кўшиб ювиб бера қоламан.

— Хўп, ҳозир келтириб бераман.

Эртасига Гулнор Зулфунга чақириб, ювилган кўйлакни берди. Зулфу катта-катта қора кўзларини унга тикканча, миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат! Қўлинг дард кўрмасин! Бу яхшилигингни қандай қайтарсам экан? Сенинг ҳам кўчалик ишинг бўлса, менга айт, қилиб бераман.

Гулнор ичкаридан оёқ товушини эшитиб, ундан узоқлашаркан,— мен учун най чалиб берсанг бас!— деди.

Зулфу бу гапни эшитиши биланоқ, юраги «шув» этиб кетди. Қалбидаги ишқ-муҳаббат ўти алангаланиб, қорамтир юзи қизариб кетди. У кўйлагини қўйнига яшириб, ўз хонаси томон юриб кетди.

Уша кундан бошлаб Гулнорнинг «эйтиборсизлиги»дан кўнгли тинчиди, лекин унинг ўрнини кўрқув эгаллади. Агарда хон ёки унинг хотини, айниқса, Зайнаб амма бу сирдан хабардор бўлиб қолгудай бўлса, Зулфу билан Гулнорнинг бошига қора кунлар тушиши муқаррар. Хоннинг розилигисиз у Гулнорга уйлана олмас, борди-ю, хон уйланишга буйруқ бериб қолгудай бўлса, ўзининг мойиллиги бўлмаса ҳам унинг амрини рад этиш — валинеъматининг

фармонидан бош тортиш бўлур эди. Бундан ортиқ гуноҳ бўлмас... Кўп йиллардан бери ҳукм суриб келаётган қабила қонуни уни шунга ўргатиб келган. Бу фикр унинг миёнага ёшлагидан қуйиб келинган. Зулфу шу қонунга итоат қилишга мажбур. Шунинг учун, ўша кундан бошлаб у Гулнорга эҳтиёткорлик билан яқинлашар ва у билан қўрқиб-қўрқиб гаплашарди. Ҳатто, юзига тик қарашга ҳам ботинолмасди. У билан ҳар гал учрашганда, туз-намагини еяётган хонадонга хиёнат қилаётгандай туюларди. Тўғри, Гулнор хоннинг қариндоши ёки унинг қўл остидаги деҳқонлардан эмас. Ҳатто, қишлоғи ҳам хоннинг еридан анча узоқ, ҳар ҳолда, хоннинг даргоҳига келиб унинг оиласида яшаётган экан, шу оиланинг бир аъзоси ҳисобланар эди. Зулфу эса, шу оиланинг содиқ бир хизматкори.

4

Ойлар ўтди. Баҳор ҳам келди. Малик Муҳаммад ҳам бир ёшга тўлай деб қолди. У ёқимтой бола бўлганди. Кўп йиғламайди, юзига қарашингиз билан оғзини очиб, кулгани кулган. Шўхликка тушуниб, доим талпиниб турар, биров кўтариб юришидан тезда зерикиб, ўзи ерда эмак-лаб юришни яхши кўрарди. Гулнор хабарсиз қолди дегунча «тўрт оёқлаб» айвон лабига бориб қолганини билмай қоласиз. Онасининг айтишича, ёзга қолмай юриб кетса керак.

Бону Гулнорнинг хизмати ва бола боқишидан мамнун эди. Унинг озодалиги ва жон куйдириб ишлашини ёқтирарди. Бундан ташқари, Гулнор унинг яқин дўсти бўлиб қолган. Зайнаб амманинг ошга қатиқ бўлиб, ҳар нарсага аралашавериши, ўзини катта тутиб, кеккайиши унга ёқмасди. Ўзи уй бекаси бўлган оилада бировнинг хўжайинлик қилишини ёқтирмасди. Шу сабабдан у Зайнаб аммадан яширинча, Гулнорга кўпроқ меҳрибонлик қиларди. Энага келмасдан илгари, бону бундан икки йил буруч кинога ака-

сининг хотини билан борар эди. Энди, ойда бир-икки марта Гулнор билан бирга кинога борадиган бўлди.

Гулнор шаҳар ҳаётига ўрганиб қолди. У ўз хизматлари билан мумкин қадар бонунинг кўнглини олишга, ҳаракат қиларди. Бону ҳам қишда берган ваъдасининг устидан чиқиб, наврўз байрами олдидан унга гулдор читдан кўйлак, четига ҳошия тутилган пушти гулли рўмол ва қаҳва рангли туфли олиб берди.

Гулнор бу янги кийимларни кийганда, қишлоқиларга хос кулча юзлари, сурмали кўзлари ва ёноқларидаги кулдиргичлари Зулфуга янада жозибадор бўлиб кўриниб кетди. Зайнаб амма байрам кунлари Гулнорни янги кийимда кўриб, бонуга шундай дейди:

— Бун қар куни ясангириб, нима, эринга кўз-кўз қилмоқчимисан?

Бону бу гапни эшитди-ю, ғазаби қайнаб кетди. Зайнаб амманинг попугини пасайтириб қўйишга кўпдан бери фурсат пойлаб юрганидан ҳозир бу таъна-тапбехдан анордай чатнаб кетди:

— Аммажон, ахир, бу нима деган гап? Сизга бир нарса бўлганми ўзи? Қачон қараса, менга шу хилда аччиқ-тиззиқ гап қилганингиз-қилган! Шу яхшими, энди? Хизматчимнинг ихтиёри ўзимда бўлиши керакми, ахир? Билмайман, бу аччиқ тилингиз билан худодан нима умид қиласиз!— деб бону узоқлашар экан, пичирлаб қўйди.— Қўлидан тасбеҳ, оғзидан дуо тушмайди-ю, аммо дили кофирнинг гўридан ҳам қоронғи!

* * *

Кейинги икки ой ичида Зулфу Гулнор билан, уй ишларига алоқадор гаплардан ташқари, бирор марта ҳам суҳбат қилмади. Зулфу ўзини ундан опқочиброқ юрди. Ҳатто, кўйлагини ҳам Гулнорга ювдирмай қўйди. Аммо табиатни уйғотувчи ҳаётбахш баҳор унинг қалбидаги яширин ҳая-

тонини қўзғотиб, қандайдир ички бир куч ихтиёрини олиб қўйди.

Баҳорнинг охириги ойлари. Бир кун эрталаб Гулнор, боғига бинафша ва сунбул гуллар тергани боғга чиқди. Боғ билан Алимуродхоннинг ҳовлиси девор билан ажратилган бўлиб, Зулфунинг хонаси билан отхонанинг бир чеккаси ҳам шу деворга тақалган эди.

Гулнор боққа кирганда, Зулфу отларга қараётган эди. У боғ эшигининг гижирлаган товушини эшитиб, ўз хонасининг эшиги олдига келди ва Гулнорга кўзи тушиши билан юраги шув этиб, орқасига тортиб кетди. Уни кўрмаслик учун, юзини четга бурди. Лекин сал ўтмай яна дераза томон югурди. Унинг табиий истаги хоннинг газабидан ғолиб келди. Сўнг яланг оёқ секингина отхонадан чиқди.

Гулнор ариқ лабига ўтириб олиб бинафша тераётганди. Зулфу билдирмай орқасидан келиб, бирпас қараб турди-да, кейин унинг отини айтиб чақирди. Гулнор бехосдан ўз исмини эшитиш билан чўчиб, ичига тортиб «ҳиҳ!».. деб қичқирди-да, шошиб ўрнидан турди. Зулфунини кўриб:

— Ҳей, илоё. Қўрқитиб юбординг-ку!— деди.

Зулфу нима қилишни билмай, Гулнорга гап қотмай, қўрқувдан бесаранжом бўлиб турган кўзларига тикилди-да, беихтиёр икки билагидан, ушлаб ўзига тортиди. Кўкраклар бир-бирига ёпишди, Зулфунинг лаби Гулнорнинг юзига яқинлашди... Бир лаҳза ўтгач, Зулфу секингина лабини унинг юзидан олиб, юзини юзига қўяркан, Гулнор Зулфунинг қулоғига шивирлаб:

— Сени «ўл» деган тилларим кесилсин, илоё! Худо кўрсатмасин! Илоҳий, сендан олдин мен ўлай!— деди.

Кейин бирдан унинг оғушидан чиқиб, ранги оқарган, қалтираган ҳолда боғдан югуриб чиқиб кетди.

Икки ёшнинг севгиси гўё кул остида яшириниб ётган чўғ эди. Бир ўпиш билан Зулфу кулни пуфлаб юборди.

Бир неча кунгача Гулнорнинг лабидан бўса лаззати, фикру хаёлидан эса дўзах азоби кетмади. Баъзан севги ҳисси голиб келиб, Зулфунинг чеҳраси, қомати кўз ўнгида гавдаланарди. Шунда яна унинг нафас олиши, танасининг ҳарорати ва бақувват билакларини ҳис қиларди. Ногоҳ оғир гуноҳ қилгани эсига тушиб, у изтиробга тушарди.

Ҳар оқшом намоздан сўнг у дуо ўқир ва ўз гуноҳи учун тавба қиларди. Фақат жума куни — бир соатгина суннийлар масжидига борадиган куни, кўнгли бир оз тинчиди. Масжидда намоздан сўнг, «Сураи тавба»ни ўқинг, деб қорига пул ва хурмо берди. Ёнида қолган пулини ҳам камбағалларга хайр қилиб, уйига қайтди. Масжиддан чиқиши билан, ўзини оғир гуноҳдан фориғ бўлган ва анча енгил тортгандай ҳис қилди.

5

Бола кўкракдан ажратилганда, у энагага анчагина ўрганиб қолганди. Бону Гулнорнинг хизматларидан хурсанд бўлгани учун, уни қишлоғига қайтиб кетишга қўймади. Гулнор қариндошларини кўриб келгани фақат бир неча кунгагина руҳсат олиб, қишлоққа бориб келди. У қишлоқдан қайтиб келганда, ёз чилласи бошланган эди.

... Ёзнинг дим кечаларидан бири. Вақт ярим кеча. Боғнинг ташқари ҳовлисига чиқадиган эшиги оҳиста очилди. Ҳовлида кимнингдир шарпаси кўринди. Шарпа секин ва жуда эҳтиётлик билан боғ томондан ташқарига оёқ қўйди. Шу вақт тўсатдан хўрознинг бевақт қуқуқлаган овози эшитилди-ю, шарпа деворга суянганича, жойида қотиб қолди. Бир оздан сўнг шарпа яна оёқ учида юриб кетди. У, уй эгалари ичкари ҳовлидаги айвонда ухлаб ётишганини аниқ биларди. Агар у, билмасдан боғдан тўппа-тўғри ичкари ҳовлига кириб қолганда, хон уни сезиб, ёстиғи остидан тўппончасини оларди-да, (Гарнизон бошлиғи сарҳанг унга уйда сақлашга руҳсат берган ягона қуроли шу тўп-

понча эди) уни турган жойида ерга чўзилтирган бўлурди. Зайнаб амма билан Зулфунинг онаси ҳам қишин-ёзин уз хоналарида ухлашарди. Бу ҳовлида кекса қоровул — Бобо Карим ҳам яшарди. Унинг хонаси ҳовлининг нариги томонида — дарвозахона ёнига жойлашганди. Катта равонда эса қаттиқ хуррак отиб Ҳалима ошпаз ухлаб ётарди ва шундан узоқроқда, унинг хуррак товушидан қочиб бўлса керак, ташқари ҳовлини боғдан ажратиб турган девор ёнида Гулнор ухлаб ётарди.

...Шарпа оёқ учиде Гулнорнинг тўшаги ёнига келди. Атрофга кўз югуртиди-да, кейин ерга тиз чўкиб ўтирди... Гулнорнинг кўкраги ва қўллари чойшабдан чиқиб турар, қоп-қора сочлари ёстиқ билан битта бўлиб ёйилиб ётарди. Ҳар нафас олганда унинг кўкраги бир оҳангда кўтарилиб, тушиб турарди. Гулнорнинг ҳозирги ҳолати ва унинг ёнида тиз чўкиб ўтирган киши ойнинг хира нурида қадимий афсоналарда тасвирланган қаҳрамонларни эслатарди... Номаълум киши эҳтиётлик билан бир қўлини Гулнорнинг елкалари остига, иккинчисини тиззалари остига юбориб, чаққонлик билан кўтарди-да, боғ эшиги томон югурди. Гулнор шу он уйғониб, бир нарса демоқчи ва дод солмоқчи бўлди-ю, лекин Зулфунинг бўсаси билан лаблари бир-бирига ёпишганича, жим қолди... Зулфу уни бағрига босганча уз хонаси томон югурди.

Бу воқеани ҳеч ким сезмади. Фақат юлдуз тўла осмонда сайр этиб юрган янги ой буларга табассум билан қараб турарди. Эҳтимол у, икки вужуднинг бир-бири билан топишуви — бу хонадонда бирдан-бир гап-сўзсиз ва осонгина амалга ошаётган иш, деган андишадир.

6

— Беҳаё! Аблах! Юзинг қора бўлгур, шундай ҳам ҳаёсизлик қиласанми! Қани, айт дейман, ҳозир! Ростини айт, дейман сенга!..

Хон бақирар ва ҳар бақирганда Гулнорнинг билагига, белига қамчи билан саваларди.

— Ярамас! Бузуқи! Қани, айт ҳозир! Бошингга кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган фалокатларни келтирмасимдан айт!

— Хон, қурбонинг бўлай! Қўй, энди. Оёғингга бош қўйиб сўрайман, кечир мени! Малик Муҳаммаднинг азиз бошига қурбон бўлай, кечир!..

Гулнор сочларини юлиб йиғларди. Қамчи зарбидан қочиш учун ўрнидан энди тураман деганда, қаноти синган қушдек, гандираклаб яна ерга йиқилар ва зор қақшаб йиғларди.

Бу можаронинг сабаби мана бундай эди: Бундан бир неча кун илгари Гулнор Зулфунг бирпас ёлғиз топиб, унга паст товуш билан:

— Бошимизга бахтсиз кунлар тушадиган бўлди,— деди ва кўйлагини орқасига тортиб, шу вақтгача кенг кўйлак остида сезилмай келган, лекин ҳозир анчагина қаппайиб қолган қоринини Зулфуга кўрсатди. Зулфунинг ранги қув ўчиб кетди. Гулнор сўзида давом этди:— Анчадан бери сенга айтмоқчи бўлиб юрардим, лекин кўнглингни бузмай, ҳафа қилмай деб индамай келдим. Энди қишлоққа кетмасам бўлмайди... Қўрқув ва ҳаяжонини зўрга яшириб турган Зулфу бирпас хаёл суриб туриб, кейин ундан сўради:

— Қишлоқда нима қилмоқчисан? Агар қорнингдагини бир нарса қилиб, қишлоққа ташлаб келмоқчи бўлсанг, бу худога хуш келмайди-ку. Худога нима деб жавоб қиласан? Агар яна қайтиб келмайдиган бўлсанг, унда бошқа гап. Мен ўзим бир амаллаб олдингга боришга ҳаракат қиламан. Ушандаям хўжайинлардан бир неча кунга рухсат олсанг тузук. Боргини, қайтиб келма. Менга айтмасдан кетма! Қочиб қолмагин-а, тагин! Қочсанг ўғирлиқ қилиб қочди, деб сенга тўхмат қилишдан ҳам тоймайди булар. Бир ёқдан ишни дўндириб, иккинчи томондан пачавасини чиқарадиган бўлсанг, қўя қол, борма!

— Йўқ, қочмайман... ўзимам шундай қилсам деб ўйлайман. Лекин Малик Муҳаммадни қандай ташлаб кета оламан... Уни эмизганман, ахир, ўз боламдай яхши кўраман.

Уша куниеқ Гулнор бонудан бир неча кунга рухсат сўради. Қишнинг ўрталари эди. Бону тумов бўлиб, боласига яқинлашгани кўрқарди. Гулнор бир неча кунга рухсат олди, лекин бону тузалиб, болани ўзи боқа оладиган бўлгунча, сабр қилиб туришга тўғри келди. Гулнор хавф-хатарнинг яқинлашиб қолаётганини билмасди. Яна бир ойгача сиримни сақлай оларман деб ўйларди у. Аммо янглишган эди. Бир куни тасодифан, бону Гулнорнинг анчагина кўтарилиб қолган қорнига кўзи тушиб, Зайнаб амманинг олдида Гулнорга қараб шундай дейди:

— Назаримда, кундан-кунга тўлишиб, семириб кетаётганга ўхшайсан-а, Гулнор!

Гулнор бекасининг киноясига тушунмади шекилли, давлатлари соясида!— деб кўя қолди.

Уша кундан бошлаб бону энагадан гумонсираб қолди. Аммо Гулнорнинг сирини яшириб турган кенг ва узун кўйлаги қатъий ишонч билан бир нарса дейишга йўл бермасди.

Бироқ Гулнор билан бўлган бу суҳбатнинг ўзи Зайнаб амманинг синчковлик қилиши учун етарли асос бўлди. Бонунинг гапидан кейин, унга ҳам Гулнорнинг қорни анчагина кўтарилиб қолгандек туюлди. Гумони тезда ишончга билланди. Бироқ шубҳа ҳақиқатга айланиши учун бирорта далил керак. Агар гумони янглиш чиқиб қолгудай бўлса, джозлатда қолиши мумкин. Унинг далил-исботи шу эди: «Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди»,— деб бекорга айтишмагандир. Бир уйда туриб, наҳотки, биттаси кўзини сузганда, бошқаси ипини узмай турган бўлса? Хон шу кунгача иккита хизматчисини ҳомиладор қилиб жўнатмаганмиди? Учинчисини ҳам ҳомиладор қилганини ким биллиб ўтирибди. Хўп, у-ку эркак. Унда гуноҳ йўқ. Ҳамма

гап мана бу кўр бўлгур Гулнорда! Бу ярамасни яна онлада ҳамма яхши кўриб қолганини айтмайсизми!

Зайнаб амма икки-уч кун Гулнордан кўзини узмай юрди, лекин бир иш чиқаролмади. У бир куни ярим кечада Гулнорнинг ёстиғи ёнига келиб, унинг қорнига секин қўл юбориб кўрди... Худди бир жавоҳир тўла қутичани қўлига киритган ўғридай, қўрқа-писа, лекин севина-севина хонадан чиқиб кетди. Эрта билан намоздан сўнг, хоннинг хотини олдига келиб шундай деди:

— Муборак бўлсин! Бугун-эрта яхши кўрган кишинг кўзи ёриб, ҳаромзодасини этагингга ташлайдиганга ўхшайди. Тайёргарлигингни кўравер, бориб аталангни пиширавер!¹

Шундай деб хонадан чиқиб кетди. Зайнаб амма доим гапни қисқа, чўрт кесиб гапирарди. Амманинг бу гапини эшитган бону турган ерида қотиб қолди. Кейин унинг кетидан югуриб, айвон олдида унга етиб олди-да, сўради:

— Аммажон, сиз буни қаердан билдингиз?

Зайнаб амма зимдан унга бир ўқрайди-да, кейин бонунини бошидан-оёқ кузатиб чиқди. Бу қараш билан у, «ўзингни билмасликка солма! Доғулилик қилма! Ўзинг мендан ҳам яхшироқ биласан» деяётгани сезилиб турарди. Кейин шундай жавоб қилди:

— Қорнига қўл юбориб кўрсанг, биласан-қўясан.

— Мен ҳозир уни оёғим остига олиб янчиб ташламам... Аммо, жон амма, худо хайр берсин, то мен бу нарсага таг-тугини суриштириб аниқламагунимча, сиз ҳеч кимга бу тўғрида оғиз очмай туринг.

Бону бу совуқ хабардан ҳар қанча жиғибийрон бўлса ҳам, амманинг ўжарлигидан қўрқиб бўлса керак, унинг ҳимоясига суянишга мажбур бўлди. У Гулнорни ўз ёнига чақириб сўради:

¹ Эронда ҳам янги туққан хотинларга атала пишириб берилади.

— Ростини айт, Гулнор, ҳомиладормисан?

Гулнорнинг тиззалари қалтираб, ранги оқариб кетди. Секин бошини қуйи солди. Кўзлари юмилиб, дув-дув ёш оқа бошлади... Унинг ҳозирги ҳолатидан бону ўз гумонининг тўғри чиққанига ишонч ҳосил қилди. Лекин унинг билиб олиши зарур бўлган нарса бошқа эди:

— Қани айт-чи, хон сенга ҳеч кўз олайтирганми?

Бу кутилмаган сўроқ мудҳиш аҳволда қолган Гулнорга далда берди, уни гапиришга ундади. У енги билан кўз ёшларини артиб, тез-тез жавоб бера бошлади:

— Ҳеч, ҳеч! Агар ёлғон гапирсам кўзларим ситилиб оқсин! Ўлимдан хабарим бор, аммо хоннинг бундай ифлос ниятидан сира хабарим йўқ. Тўрт халифанинг номини тилга олиб қасам ичаман, опажон сизга ҳали бирор марта ҳам ёлғон сўзлаган эмасман-ку, ахир!

Гулнорнинг хулқ-атворини яхши билган бону, унинг сўзига шубҳа қилмади. Гулнорнинг ким ва қандай киши билан алоқа қилгани унинг учун аҳамиятсиз эди. Ким бўлса бўлсин, аммо хон бўлмаса бас. Шунда бону ўзини Зайнаб амманинг турткисидан ҳимоя қила олади. Гулнор «Ким билан?» деб сўраб қолса, нима деб жавоб бераман деб ўйлаб турган эди, лекин бону бошқа гапга ўтиб кетди:

— Бундан чиқди, тунов кун қишлоққа борганинда, расвойинг чиқиб келган экан-да?

Гулнор унинг оёғига йиқилиб, оёғини ўпиб йиғлай бошлади:

— Опажон, илойим Малик Муҳаммаднинг азиз бошига садақа бўлай! Илойим унга келган бало мени олиб кетсин!.. Мени кечиринг.

Бону оёғини унинг қучоғидан аранг чиқариб олиб, шундай деди:

— Сен шу бугуноқ бу ердан жўнаб қол!

— Хўп, хоним! Хўп! Бош устига! Қачон кет десангиз — кетавераман.

— Югур дарров, бўхчаларингни туг, кетасан! Кейин олдимга кел гапим бор.

Орадан икки-уч соат ўтгач, хон уйқудан турди. Нонушта қилди. Кейин кийимларини кийиб ташқарига чиқар экан, Зайнаб амма унинг олдига келди. Ҳар қачонгидай, гапини қисқа ва чўрт кесиб гапирди:

— Муборак бўлсин, энди! «Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди» деб тўғри айтилган экан. Гулноринг ҳам ҳомиладор бўп қопти!

Бу хабар хонга амма кутганча таъсир қилмади. Ўзидан кўнгли тўқ бўлганлиги учун бўлса керак, «мен қаёқдан билай» дегандай кифтларини қисиб қўя қолди. Кейин бир нуқтага тикилганича, хаёл суриб кетди. Бир қаттиқ тўполон бўлади-ку, деб ўйлаган амма хонда ҳеч қандай ўзгариш кўрмагач, кескин бурилиб, ундан йироқлашаркан кетидан хон шундай деб қолди:

— Хўш, бориб доя топиб келгин демоқчимисиз менга?!

Зайнаб амма қайрилиб қарамади, жавоб ҳам бермади-да, ташқарига чиқди-кетди. Хон битта-битта кийимларини кияётиб фикрга толиб борарди. Амманинг гапи қайноқ қўрғошин ўқдай кўксига бориб теккан эди. Аввалига оғриги билинмаса ҳам, лекин кейин-кейин хон унинг оғригини сеза бошлади. Хон ўзидан хотиржам ва кўнгли тўқ бўлса ҳам, лекин бегуноҳлигини исботлаб, хотини олдида ўзини оқлаб олиши керак эди. Бундан ташқари, Гулнор билан ким яқинлашганини, унинг уйида бундай шармандагарчилик қилишга ким журъат эта олганини билиб олиши керак эди. Аввалига у Зулфудэн гумонсиради, аммо бир оз ўйлаб тургач «Зулфунинг калласини ўн еридан кессанг ҳам, бундай ишга қўл урмайди»— деган фикрга келди. Хўш, у вақтда ким бўлди экан?..

Хон қамчини қўлга олиб, ҳовлига чиқди-да, Гулнорни чақирди.

— Лаънати писмиқ! Бузуқи! Ростини айт дейман сен-

га! Уйимда туриб шу ишни қилдингми-а?.. Қаерда? Ким билан?

— Сенинг уйингда бўлган эмас. Қишлоқда... Малик Муҳаммаднинг азиз боши ҳурмати, қўй энди! Худо унинг доғини кўрсатмасин! Қўй энди. Урма! Тоқатим тугади! Эй, худо, додимга ет! Дод, ўлдим, ҳалок бўлдим!..

Шу пайт Зулфу ўз хонасида хоннинг туфлисини мойлаётган эди. Кутилмаганда Гулнорнинг дод-фарёдини эшитиб қолди. Бирпас ҳайкалдай қотиб туриб, диққат билан қулоқ солди. Йўқ, янглишмабди. Бу Гулнорнинг фарёди. Зулфу ташқари ҳовлига югуриб чиқиб, деразадан ичкари ҳовлига қаради-ю, фалокат юз берганини пайқади. Бу фалокатни ҳеч ким сезмаслиги керак эди. Таассуфки сезишибди... У, бу ишда ўзининг ҳам қўли борлигини хаёлидан ўтказди. Хоннинг Гулнорга бераётган сўроқларидан, Гулнор унинг оёғидан тортмаётганини пайқади. Хон уни қамчи билан савалаб, қайта-қайта «Ким билан?» «Ким билан?» деб сўраётганда, Зулфу ўзини ҳовлига отиб, ўз гуноҳига иқрор бўлмоқчи ва Гулнорни хоннинг чапгалидан қутқармоқчи ҳам бўлди. У хоннинг қамчисидан қўрқаётгани йўқ, ҳатто, хон уни ўз уйдан ҳайдаб юборишидан ҳам хавфсирётгани йўқ. Лекин, хоннинг тузлуғига туфуриб, Гулнор билан яқинлашиш ор-номусигина, фақат шу хисбатгина унинг иродаси ва мардоналигига йўл қўймай, уни жонсиз ҳайкалга айлантириб қўйган эди.

Неча асрлардан бери ҳукм суриб келаётган одоб ва ахлоқ пардасини юздан сидириб ташлаб, хонга рўбарў бўлиш ва у билан тик олишиш учун жуда ўтқир фикр, шошилинч тадбир қўллаш лозим эди, бу нарса Зулфуда сезилмади.

Хон анча вақтгача шовқин солиб, ураверди. Ниҳоят, чарчади. Шу пайт хотини келиб, унинг қўлидан Гулнорни олиб олди. Гулнор қўлдан чиқа, ўрта эшик томон югурди. Аммо, хоннинг бақирган товушини эшитиб, яна турган жойида қотиб қолди. Девор ёнига келиб, анчагача

пиқиллаб йиғлаб ўтирди, кейин енги билан кўз ёшларини артди.

Бону эрининг қўлидан ушлаб, уйга олиб кириб кетди. Бир оздан кейин бону уйдан қайтиб чиқди-да, Гулнорга тегишли хизмат ҳақини тўлаб, яна қўшимча беш туман пул ҳам инъом қилди. Кейин «машинага ўтқазиб, қишлоғига элтиб қўй» деб қоровул чолга тайинлади.

Гулнор шу кетганча, хоннинг уйига қайтиб қадам босмади...

Гулнор кетгач, Зулфу бу кутилмаган бахтсизликдан икки-уч кунгача боши қотиб, нима қиларини билмай, гангиб юрди. Гулнорнинг фарёди, юракни эзувчи аччиқ-аччиқ йиғиси, ҳолдан кетиб йиқилгунча молдай тепки егани, Зулфунинг кўз олдидан бир дақиқа ҳам нари кетмасди. Ҳар турли хаёл таассуротлар бир-бирига қўшилиб, уни қаттиқ қийнар ва булардан қайси бири кўпроқ азоб бераётганини ўзи ҳам билолмас эди. «Валинеъмат»нинг даргоҳидан қочиб кетмоқчи ҳам бўларди-ю, бироқ унга рўбарў бўлди дегунча беҳосдан вужудини титроқ босарди. Бу нарса кўпроқ қўрқувданми, ё ғазабданми, ўзи ҳам билмасди. Зулфу Гулнордан ажраганига қаттиқ азоб чекарди. Бу кечинма ва таассуротларни ўз ақлига сиғдира олиши анча мушкул бўлишига қарамай, у хоннинг зулмидан нафратланиб, юрагида ғазаб пайдо бўлар ва ўзининг номардлигидан қаттиқ хижолат тортарди.

Зулфу икки-уч кунгача овқат ҳам емади, кўзига уйқу ҳам келмади. Овқатини кўпинча боққа олиб кириб, товуқларга сепарди. Кечалари у ёнидан-бу ёнига ағнаб, мижжа қоқмай чиқарди. Кундузлари отига қараш билан овора бўлар, баъзан отнинг биқинига шундай қаттиқ бир мушт туширардики, кейин анча вақтгача қўли оғриб юрарди. Гоҳо отнинг бошини қучоқлаб, уни эркалаб, силаб туриб, хўнграб йиғлаб юборарди.

Малик Муҳаммад ҳам энагасига шундай ўрганиб қолган эканки, Гулнор кетгандан кейин ичкиб касал бўлиб

қолди. Йиғлайвериб ҳаммани безор қиларди. Бола боқиш бонунинг ҳам жонига тегиб, кўпинча, «кўчага олиб чиқиб, ўйнатиб келгин» деб болани Зулфуга тутқазарди. Бир куни Зулфу уни кўчага олиб чиқиб айлантириб юрганда, ҳадеб йиғлай берганидан жаҳли чиқиб, унинг орқасига бир мушт туширди. Лекин тезда ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, дарров боланинг юз-кўзидан ўпиб, эркалаб, яна овулди. Гулнорнинг кетганига уч кун бўлган эди. Шу куни хон Зулфунинг ранги-рўйини кўриб, таажжубланиб сўради:

— Зулфу, сенга нима бўлди? Рангинг кетиб, озиб қолибсанми?

Зулфу шошиб қолиб:

— Тишим оғрияпти,— деб жавоб берди.

Зулфу эсини танигандан бери ўз хўжайинини қаттиқ ҳурмат қилар, унинг айтганларини жон-дили билан қабул қиларди. Шунингдек, ўзининг ҳам хафа ва хурсандлигини ҳеч вақт ундан яширмас, ҳамда ҳозиргига ўхшаб ҳеч вақт унга ёлғон гапирмаган эди. Унинг бу ёлғон гапи, олдинроқ бу тўғрида ўйламаганидан бўлса керак, бехосдан оғзидан чиқиб кетди. Аммо, хондан узоқлашиб, ёлғиз қолгандан кейин ҳам, ўзининг ёлғон гапидан пушаймон бўлмади.

Гулнор воқеасидан кейин Зулфунинг ички кечинмалари маълум бир шаклга кириб борар ва Гулнорнинг ҳажри уни қаттиқ изтиробга солмоқда эди. Ҳовлининг ҳар бурчагида Гулнорни эслатувчи хотиралар бор эди. Дилдорининг чеҳраси, қадди-қомати унинг кўз олдида жилваланиб турарди. Ҳар вақт ташқари ҳовлининг девори ёнидан ўтди дегунча, ёз кунларининг бирида, қоқ ярим кечада Гулнорнинг ёстиғи тепасига келгани ва уни ўз бағрига босиб, боққа олиб қочганини эслаб, завқланиб био кулиб қўярди-да, яна у ердан узоқлашарди. Энди эса, қачон ўша ерга кўзи тушиб қолса, фақат ёлғизликни истар ва ёш болаларга ўхшаб, юзи билан ерга ётиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлагуси келарди.

Агар бу воқеа юз бермаганда, балки ҳали ҳам у, Гулнорга шу қадар қаттиқ боғланиб қолганини яхши англамаган бўларди. Ҳатто бу воқеадан бир неча кун бурун Гулнорни ошхонада ёлғиз учратиб, унинг бошини кўкрагига босиб, эхтирос ва ҳаяжон билан юзларидан ўпаётганда ҳам, бу — ўткинчи ҳавасми ё чин муҳаббатми, ўзи ҳам яхши билмасди.

Ҳозир Зулфунинг илгаригидай қўли ишга бормас, кўнгли гаш бўлиб юрар ва ҳатто хоннинг буйруқларини ҳам совуққонлик билан бажарарди. Ўзи туғилиб ўсган ва унга жаннат бўлиб кўринадиган уй эндиликда тор ва қоронғи бўлиб, у ердаги ҳамма нарса кўзига ёт бўлиб кўринарди. Гулнордан ажралгандан бери бу йигит ақлу ҳушини ўғирлатган, иродаси бўшашган ва шунингдек худбин валинеъматнинг орзу-ҳаваси йўлидаги эски урф-одатларига қулларча боғланганлиги, итоаткорлик ипи бўшашганлиги маълум бўлди. Зулфу умрида биринчи марта хоннинг истагига қарши чиқиб, унинг амр-фармонидан бўйин товлашга журъат этиб, ўзи учун бўлак чора топиш фикрига тушди.

Бор имкониятларни бирма-бир хаёлидан ўтказиб, ўзича мана шундай хулосага келди: «Ҳар замонда бир марта бўлса ҳам энди Гулнор билан учрашиб туришга мумкин бўлмай қолди. Чунки Гулнор турган қишлоқ Қўчондан тахминан етмиш-саксон километр узоқда эди. Бу йўлдан ўтиб турадиган енгил машиналар ҳам бой ва помешчикларга қарашли бўлиб, бўш жой бўлганда ҳам одам олмасди. Аҳён-аҳёнда Машҳад билан Даргез ўртасида қатнаб турадиган пассажир машиналар эса йўловчилар билан лиқ тўла бўларди. Юк машинасида бориладиган бўлса, тош кўчага чиқиб, соатлаб машина кутишдан ташқари, фақат бориб келишнинг ўзига ҳам олти соатдан кам вақт кетмайди.

Эсини танигандан бери хоннинг уйида итдай хизмат қилиб келган бу йигитнинг бўйнидаги занжирнинг бир учи

уй эгаларининг қўлида-ку. Қандай қилиб, бесўроқ ва боса-баб, яна бунинг устига, қишнинг қисқа кунда уйдан чиқиб кета олади? Хўш, сёғидаги кишанни ўз қўли билан синдириб, очса-ю, хон даргоҳини абадий тарк этса яхши бўлмас-микин?

Аммо Зулфунинг юраги дов бериб бу тўғрида бир қарорга келолмади. Ниҳоят, бу ҳақда онаси билан маслаҳатлашишни маъқул топди.

Она ўғлидан бу кўнгилсиз хабарни эшитиши билан унинг оёғига йиқилиб, фарёд уриб йиғлай бошлади. Даҳшатдан қаттиқ изтироб чекиб, ўғлини қаттиқ койиди. Уни «оқ қиламан» деб қўрқитди. Онанинг койиши ва «оқ қиламан» деб қўрқитишлари Зулфунинг кўнглини анча юмшатди. Хонга бўлган қаҳру ғазаби анча юмшади...

Гулнор хоннинг уйдан чиқиб, тўппа-тўғри туғилиб ўсган қишлоғига келди ва марҳум эрининг кулбасида истиқомат қила бошлади. Аммо кейинроқ сири очилиб, қишлоқ аҳли унга нафрат билан қарайдиган бўлди. Кўп кишилар уни ахлоқсиз ҳисоблаб, ундан вабодай ҳазар қилишадиган бўлишди. Кўча-кўйда юрганда кампирлардан гап эшитиб, туртки ер, болалар эса кесак отишарди. Унинг қариндошлари ва қишлоқ кексалари ҳимоя қилмаганда, балки қишлоқдан ҳайдаб юборишган бўлишарди. Шунга қарамай, Гулнор шу йил баҳорда оғойи Серахсийнинг ерига яқин, бир ўрта деҳқоннинг ерида кунбай бир иш топди.

Ёзнинг бошларида бўлса керак, бир кун кечга яқин, Зулфу шаҳар кўчаларидан ўтиб бораркан, орқадан бировнинг «Зулфу» деб чақирганини эшитиб қолди. Орқасига бурилмасданоқ, Гулнорнинг овози эканлигини таниди. Дарров орқасига бурилиб қараган эди. Гулнор катта кўчадан тор, пастқамроқ бир кўчага бурилиб, анча ичкарида тўхтаб турганини кўрди. Зулфу қўрқув ва ҳаяжон билан адрофга кўз югуртирди-да, унинг кетидан борди. Бир-бир-

лари билан кўришиб бўлгач, Гулнор йўргакда ухлаб ётган икки ойлик чақалоқни отасининг қўлига тутқазди-ю, йиғисини бошлади.

— Сени кўрармикинман деб уч кундан бери саҳарлаб шаҳарга келаман. Хон уйи яқинига боргани кўрқаман. Катта кўчада ўтириб олиб, сени кутганим кутган. Оёғимда оёқ қолмади. Бугун ҳам энди кетаман деб турганимда, худодан бўлиб, сени кўриб қолдим. Биламан, сенга ҳам қийин, олдимга боролмайсан. Шунинг учун ўзим кела қолдим. Мен ҳам ишлик одамман. Ишни ташлаб, вақт-бевақт шаҳарга кела олмайман. Аммо, шу бугун вақт топиб, ҳар бало бўлса ҳам, болани сенга кўрсатиб келай, деб бу ёққа қараб югурдим...

Бир оғиз ҳам гапирмай жим ўтирган Зулфу тўсатдан болани онасига бериб:

— Сен шу ерда тура тургин, мен ҳозир қайтиб келаман,— деб уйи томон югуриб кетди. Ўз хонасига кирди-да, кўпдан бери йиғиб юрган ўн етти туману яна бир қанча танга-чақаларини олиб, онасининг олдига борди. Ундан ҳам беш туман олиб, уйдан чиқиб жўнади. Югура-югура Гулнорнинг олдига келиб, пулни унга берди. Онасининг койигани ва оқ қилмоқчи бўлганини шошиб-пишиб унга айтиб кулишди. Кейин болани бир ўпиб, Гулнор билан хайрлашди.

Кейинги ойларда Гулнор яна икки марта боласи билан шаҳарга келиб кетди. Фақат кейинги келишида, жуда кўп кутгандан кейин Зулфунини узоқдан кўриб қолди. У хон билан бирга катта кўчадан ўтиб борарди. Кўрққанидан дарров чодирини юзига тортди-да, ўзини кўчанинг нариги бетига олиб, уларни узоқдан кузатиб турди. Хон билан Зулфу олдинма кейин унинг олдидан ўтиб, уйи томон юриб кетишди. Гулнор яна бир соатча кутиб ўтирди. Бироқ Зулфудан дарак бўлмагач, уни кўришдан умидини узиб, қишлоғига қайтиб кетди. Уша кундан бошлаб шаҳарга бошқа келмади.

I

— Салом. Яшасин ўроқ-болға!

Алимурадхон чўчиб, қайнағаси — полиция бошлигининг башарасига қаради-ю, нима деб жавоб беришни билмади.

— Ҳайрон бўлиб қолдингиз! Яшасин ўроқ-болға, деяпман.

Алимурад ҳайрат билан яна бир марта қайнағасига бошдан-оёқ разм солди-ю, шу дамда бошидан шундай фикрлар ўтди: «Бугун иш куни бўлишига қарамай, полиция бошлиғи нима учун, ҳар кунги одатига қарши, оддий кийимда юрибди? Қандай ҳодиса юз берди экан?! Бевақт, чошгоҳ пайтида бу ерга нега келди? Нега ранги ўчган? Нега лабида ясама кулги, гапирганда ҳам қоронғи кечада қўрққандан ашула айтадиган ёш болаларга ўхшаб атайлаб баланд овоз билан гапиради?» Ниҳоят, хон кифтини бир қисиб, шундай деди:

— Ҳар қанча ўйласам ҳам, Сизнинг бу ҳазилингизга тушунолмай турибман!

— Ҳазил қилаётганим йўқ. Келишяпти... Келишди...

— Кимлар?

— Руслар!

Алимураднинг юраги қинидан чиқаёзди. Лекин у, ўзини тута биладиган одам бўлганидан ҳаяжонини сездирмади. Эътибор бермаган кишидай, полиция бошлиғига ўхшаб мингғида кулиб қўйди-да, ҳамсуҳбатининг кифтига қўлини ташлаб шундай деди:

— Ундай эмасдир. Сиз менга Москванинг таслим бўлганлиги тўғрисида гапирмоқчисизу, лекин мени бир қўрқитмоқчи бўляпсиз. Хўп, қани, ҳазил қилмай гапириб беришгичи...

— Мен Сизга бирор марта ўринсиз ва бемаъни ҳазил

қилганмидим? Тўғри, мен кўпинча, хунукроқ хабар бўлса, ортиқча ташвишланманглар деб ҳазил аралаштириб қўяман. Лекин бу... Қисқаси, жаноблар келишди. Бугун эрталаб менга Даргез ва Муҳаммадододдан телефон қилишди. Хабар беришларича, рус солдатлари чегарадан ўтиб, Эрон тупроғига киришган...

Елкасидан оғир юк босиб тушаётгандай, хоннинг тиззалари бўшашиб кетди. Икки-уч қадам орқага тисланиб, гандираклаб креслога ўтириб қолди. Эрталабдан бери янги хабар кетидан у ёқдан-бу ёққа югуриб, қаттиқ чарчаган полиция бошлиғи унинг ёнига ўтириб, гапида давом этди:— Мен ўша заҳоти гарнизон қўмондони — сарҳангнинг уйига бордим. У ҳам бу хабарни эшитган экан. У, Машҳад билан телефон орқали гаплашиб, янги ахборот қабул қилиб турган экан. Унинг менга хабар беришича, рус самолётлари Машҳад аэродромини эгаллаб олган, самолётдан тушган аскарлар Қўчоннинг Машҳадга борадиган йўлини қўлга олганлар...

Хон тирсагини кресло дастасига қўйиб, иккинчи қўли билан пешонасини ушлаганича, кўзларини юмиб, анча вақтгача жим ўтирди. У, полиция бошлиғининг гапларига гўё суд ҳукмини эшитаётган маҳкумдай қулоқ соларди.

— Шундан кейин сарҳангнинг олдидан чиқиб, фармондорнинг олдига бордим. У ерда бир хушxabар эшитиб қолдим...

Алимурад бирдан қаддини ростлади. Кўнгли ёришгандай бўлиб, қайнағасининг қўлини қисиб туриб, ёлворгансимон сўради:

— Қандай хабар?

— Рус аскарлари чегарадан ўтаётган вақтда, жанубдан инглизлар ҳам Эронга кириб кела бошлаган.

Хон яна бўшашиб, қўлларини кресло дастасига ташлади.

— Бунинг нимаси хушxabар бўлди? Мен тушунолмадим сира,— деди.

— Бунинг хушхабарлиги шундаки, маълум бўлишича, руслар, англизлар билан келишиб, уларнинг розилиги билан келганлар. Мен фармондор билан бу масала устида анчагина баҳслашиб олдим. Бизнингча, англизларнинг ҳам кириб келиши бежиз бўлмаса керак.

Хон чуқур бир хўрсиниб олди-да, сўради:

— Хўш, Теҳронда нима гап?

— Ҳеч хабаримиз бўлмади. Нима бўлаётгани маълум эмас. Шоҳ билан қандай муомала қилишаркин... Ҳа, айтгандай, мана буниси қизиқ: фармондорнинг уйдан чиқиб келаётганимда гарнизон қўмондонининг адъютанти менга шундай деб қолди: Сарҳанг иккита юк машина ва бир енгил ҳарбий машинага уй анжомлари ва оиласини ортиб, «ҳожиги-ҳожини маккада кўр» дегандай, Машҳадга жўнаб қолган эмиш. Албатта «янги буйруқ» олиш учун бўлса керак!

— Қанақа буйруқ?

— Ҳе, рус солдатлари келгунча кўчаларни супуриб, сув сепиб туришга буйруқ олади-да, албатта. Қўяверсин эди, бизга деса димоғига чанг-тупроқ кириб, бўғилиб ўлмайдим. Ана шунда руслар роса адабини ерди. Хотирингиз жам бўлсин, ҳар ҳолда у қайтиб келмас.

— Ҳамма гилами ва қимматбаҳо жиҳозларини ҳам ўзи билан олиб кетгандир, албатта?

— Бўлмаса-чи! Гилам дейсиз-а, агар қўлидан келса, ер-суварини ҳам машинага ортиб кетарди.

Хон, унинг ўзи нима ҳаракатдалигини билмоқчи бўлиб, сўради:

— Ўзингиз нима қилмоқчисиз? Сиз ҳам кетасизми, ё?..

Полиция бошлиғи унинг гапини бўлди:

— Нега кетарканман? Мен давлатнинг бир халис хизматчисиман. Ҳукуматнинг сиёсати ўзгарса, меники ҳам ўзгаради. Ҳар ҳолда, худога таваккал қилиб, сабр қилиб турганимиз яхши. Тўполон босилгунча, бош эгиб, сабр қилиб турайлик-чи... Отам раҳматли ҳар доим: «бўрон бош

эгмаган дарахтни синдириб кетади», дерди. Худо раҳмат қилгур, мияли одам эди. Ёдингиздами? Бир вақтлар отам марҳум сардор билан аччиғлашиб қолиб, бир неча йилгача Теҳронга кетиб, ўша ерда туриб қолганди. Мен ўша вақтда ўн беш яшар бола эдим. Биз кичкина кесак деворли бир уйда турар эдик. Теҳронга келганимизга олти ой ҳам бўлмаган эдики, иттифоқо, «конституция ва истибдод» жанжали кўтарилиб қолди. Отам раҳматли шунда иккита байроқча ясаб олган эди: биттаси оқ бўлиб, унга «Яшасин истибдод» деб ёзилган, иккинчиси қизил эди. Унга «Яшасин конституция» деб ёзилган. Икки гуруҳдан қайси бири ғалаба қилса, ўшанинг байроғини олиб, уйнинг эшиги тепасига қоқарди. Баъзи бир кунда икки марта байроқ алмаштирган вақтлари ҳам бўлган... Ана шунақа... Бўрон бош эгмаган дарахтни синдиради.

Хоннинг кўнгил ғашлиги бир оз пасайгандай эди. Аммо яқин келгусида юз берадиган воқеаларнинг қайси бири умид бахш ва қайси бири фалокатли эканини ўйлаб, ҳеч ҳисобига етолмасди. У ўзининг ҳушёрлиги ва тажрибакорлиги билан, шоҳнинг вазияти аввалгича қололмаслигига ишонарди. Лекин бу ўзгариш унинг ўз вазиятига қай даражада таъсир қилишини билмасди. Хоннинг дилида даҳшат билан умид курашмоқда эди. У қайси бирининг ғалаба байроғини эшигига қоқишни билмасди.

Шундан кейин иккови ўринларидан туриб, янги ахборот эшитиш учун уйдан чиқишди. Полиция бошлиғи айвон зинасидан тушаётиб, хоннинг қулоғига шивирлаб борарди:

— Бу хабарни зинҳор ҳеч кимга айта кўрманг-а! Худо кўрсатмасин, камбағал-гадолар бу бахтсизликдан хабардор бўлиб қолишса, яхши иш бўлмас. Оч-яланғоч халқ фурсатдан фойдаланиб, шаҳарни талон-торож қиладимиз деб кўрқаман. Руслар шаҳарга кириб келиши билан, худодан бўлиб, бир нечта баққолик дўкони таланса яхши бўларди. У вақтда иш бошқача бўларди. Шундай қилинса, бу катта бахтсизликни «руслар шаҳарларимизни мўғул қўшинла-

ридек таладилар ва ер билан яксон қилдилар», деб мамлакатимиз тарихига ёзиб қўйиш мумкин эди... Менинг бу фикримга фармондор ҳам қўшилди.

Шу пайт улар ҳовлида Малик Муҳаммадга дуч келиб қолишди. Хоннинг ўгли велосипед миниб юрганди. Унинг эгарига чилвир боғланган бўлиб, бир учи Зулфунинг бўйнида эди. У ҳовлини гир айланиб чопар, Зулфу эса кетидан югурарди. Тоғаси велосипеднинг йўлини тўсди-да, рулидан ушлаб:— Ҳа, пойгачи йўл бўлсин?!— деди.

Хоннинг ўгли бўласа: Пушт! Пушт! Қочинг, йўлда турманг! Асир олдим!— деб қичқирарди.

Тоғаси унинг иягидан ушлаб:

— Эй, яхши бола, яна ўзингни асир олиб қўйишмасин!— деди-да, бир ўпиб эшик томон йўл олди.

2

Биз Малик Муҳаммадни охирги марта кўрганимизда у бир ярим ёшлар чамаси бола эди. Орадан ўн йилча вақт ўтиб кетди. Аммо, уни ҳозир кўрсангиз... Бўйлари анча чўзилиб қолган. Ўзиям қўйиб қўйгандек отасининг ўзи. Унинг ёш чеҳрасида шўхлик ва мамнунлик табассуми, кўзларида эса ҳаёт жўшқинлиги барқ уриб турарди.

Балки, Сиз Малик Муҳаммаднинг бу «ўйинига» ҳайрон бўлаётгандирсиз? Ҳақиқатан, бу қанақа ўйин?! Қапкатта Зулфунинг бўйнига арқон солиб, сургаб юрса! Лекин ҳеч бир ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Чунки, ҳали уч ёшга тўлмасданоқ, унинг энг қизиққан нарсаси, парранда боласини ўйнаш эди. Отасининг буйруғи билан унга чумчуқ ёки бошқа бирор қушнинг боласини келтириб, хонага қўйиб юборишарди. Бола парранда ҳолдан кетиб йиқилгунча, унинг кетидан қувларди. Кейин уни тутиб олиб, бирпас қўлида чангаллаб турарди-да, яна қўйиб юборарди. Бу ўйин то қуш унинг қўлида бўғилиб ўлгунча давом этарди.

Бу ўйинни отаси завқланиб томоша қиларди. Баъзан хон бу «томошахонага» кириб ўтирар, ўглининг қўшчага чаққонлик билан чапг солиши, кучлининг кучсизга ҳужум қилишидан жуда завқланарди ва бу билан у болани яна ҳам кўпроқ қизиқтирарди. Онаси эса ўглининг югуравериб йиқилиб тушиши ва бирор жойи шикаст еишидан кўрқиб, бу ўйинни ёқтирмасди. Бироқ эрининг раъйига қарши бирор нарса деёлмасди.

Малик Муҳаммад катта бўлгани сари ўйинлари ҳам мураккаблашиб борди. Бир вақтлар келдики, унинг энг севган ўйини — ит ёки мушук уруштириш бўлиб қолганди. Кейин янги бир ўйин ўрганди: Парандафурушнинг дўконидан ўн-ўн иккита чумчуқ сотиб оларди-да, ипнинг бир учига озгина пахта боғларди, иккинчи учини қўшнинг оёғига боғлаб қўярди. Кейин кечқурун том тепасига чиқарди-да, пактани керосинга ҳўллаб, гугурт чақиб, чумчуқларни учириб юборарди. Бу ўйин қўшниларнинг «уйимизга ўт кетади-ку!» деб қилган шикоятларидан кейингина хон томонидан ман қилинди. Бунинг эвазига хон ўглига бошқа бир «ўйин» топиб берди. Унга патрони билан кичкина бир милтиқча олиб берди. Малик Муҳаммад секин-аста милтиқ билан ошна бўлиб, отишни ҳам ўрганиб олди. Ушандан бери у, ҳовлидан учиб ўтган бирорта парранда ёки девордан сакраган бирорта мушукни қўймай, қийратиб турди.

Малик Муҳаммад каттароқ бўлгандан кейин отаси унга велосипед олиб берди. Бола тезда велосипед минишни ҳам ўрганиб олди. Чаққонлик билан унинг устига чиқиб-тушар, тор жойда ҳам бурила олар ва ҳатто қўл ушламай ҳайдай оларди.

Бир куни кўчадан янги бир ўйин ўрганиб келди-ю, эҳсуши шу ўйинда бўлди-қолди. Бу ўйин шундай эди: «У Зулфуга кўчадан битта кучук бола топиб келишни буюрар, кейин келтирилган кучук боланинг бошига ҳеч нарсани кўрмасин деб, латта халта кийгизиб қўярди. Ташқаридаги

ювушни эшитиб турсин учун халтаини тешиб, қулоқларини чиқариб қўярди. Кейин уни ҳовлига қўйиб юбориб, орқадан велосипед билан роса қувларди. Ит велосипеднинг яқинлашиб келаётганини сезиб, ўзини четга оларди. Велосипед эса ёнидан ўтиб кетиб, кейин орқасига буриларди. Сўнг яна қайтадан ит томон югурарди. Ҳайвон велосипед овозини қанча яқиндан эшитса, ҳавфни шунча тез ҳис қилар ва чаққонлик билан четга қочарди. Бу билан у рақибини ниҳоятда завқлантирарди. Аммо кучук бола ҳар қанча яхши сезгир, чопқир ва жони қаттиқ бўлишига қарамай мана бу қалтис ўйинга бир соатдан ортиқ тоб беролмасди. Бёши айланиб, гангиб қолар ва тинкаси қуриб, ҳолдан кетарди. Велосипед унинг устидан бир неча марта босиб ўтгандан кейин, ниҳоят, таслим бўлиб, ерга жонсиз чўзиларди. Пойгачи Малик Муҳаммад эса, гўё испаниялик говбоз¹дек, ўз ғалабасидан кайфи чоғ бўлиб, велосипеддан тушарди...

Бундан бир ой илгари Малик Муҳаммад ўқийдиган мактабнинг мудирини — огайи Биниш хоннинг олдига шикоят билан келиб қолди. Аввал хонзоданинг² фаҳм-фароситига қойил бўлиб, уни мақтаган бўлди. Кейин унинг ахлоқи ва қилмишларидан шикоят қила бошлади:

— ...Аммо, ўғилчанинг ахлоқи, баъзан директоримизни бир оз ранжитиб қўймоқда.

— Нега? Нима қилиб? — деб сўради хон.

Биниш анчагача гапиролмай турди. Хонни ранжитмаслик учун, мақсадни унга қай йўсинда баён қилишни ўйлаб, бирнас... «мен... мен...» қилиб тургач, ниҳоят, тупугини қулат этиб ютди-да, гап бошлади:

— Унчалик муҳим эмас, аммо ундан кўз юмиб ва уни ҳасиўшлаб кетиш ҳам мумкин эмас. Оғозода³ бир озгина

¹ Ҳўкиз билан олишувчи баҳодир (тореадор).

² Хонзода — яъни Малик Муҳаммад демоқчи.

³ Оғозода — Малик Муҳаммад.

шўхроқлар. Синфдошларига озор бериб турадилар. Ҳатто, баъзан иш муштлашишгача бориб тақалади...

Хон унинг гапини бўлди:

— Урадими? Ё калтак ейдими?

— Албатта... кўпроқ урадилар. Кўпинча жанжални ўзлари бошлайдилар. Баъзан тегажаклик қилиб, болаларни хафа қилганлари-қилган. Кеча, мен буни кейинроқ билиб қолдим, гугурт қутичасига ари солиб, мактабга олиб келибдилар. Бир ювош, беозор болани ушлаб, кўйлагининг ёқасидан тортиб, ичига арини ташлаб юборибдилар. У бола бечора нима қияпти деб қарагунча, баданини ари чақиб ташлабди. Бола бечора оғриққа чидамай дод солди. Кейин биз уни уйига юбордик. Орадан бир соат ўтмасдан мактабга унинг отаси келиб қолди ва айбдорга жазо беришимизни талаб қилиб туриб олди. У миллий банкнинг фақир бир хизматчиси экан. Ҳатто у, бунақа болани мактабдан ҳайдашимизни талаб қилди. Хўш, шундай қилиб, Оғозоданинг баъзан мактаб директорига қай даражада озор бераётганларини ва бизларни ҳам хижолатга қўяётганларини эшитдингиз. Энди ўзлари ҳам бир мулоҳаза қилиб кўрсалар. Биз ҳалиги ўқувчининг отасини ҳар қанча юпатсак ҳам, уни рози қилолмадик. Оғойи директор, бир оз товлари қочиб тургани сабабли, ўзлари келолмай, шу гапларни Сизга етказишимни буюриб, мени хизматларига юбордилар...

Биниш гапдан тўхтаб, хоннинг бу тўғридаги фикрини эшитишни кутиб турди. Хон ҳеч нарса демади. Ҳатто, мудирнинг гаплари унга сира таъсир қилмади. Бу, хоннинг башарасидан очиқ кўриниб турарди.

Биниш анча вақт жимлик ва ўнғайсизликдан кейин, гапида давом этди:

— Бундан ташқари, Оғозода ўқишга камроқ қизиқади-лар. Ўйлашимизча у кишининг ўқишига уйда ҳам камроқ аҳамият беришаётганга ўхшайди. Синчиклаб текшириб билишимизга қараганда, агар бир оз жиддий ўтириб дарс

гайёрласалар, қолиб кетгән дарсларни тезда етказиб оладилар. Сиздан илтимос шуки, агар бу ишда мактаб директори билан биргаликда ўқитувчига ёрдам кўрсатсалар, Оғозода ҳам мактабимизнинг пешқадам ўқувчиларидан бўлиб олар эдилар, бизнинг ҳам бошимиз осмонга етарди.

Хон, ҳурматданми, ё тарбиячининг гапларига эътибор бермаганданми, ҳар ҳолда чидам билан сукут қилиб, унинг гапини эшитиб ўтирди. Кейин чўнтагидан папирос чиқариб, аввал мудирга тутди, кейин ўзи олди. Мудир гугурт чаққунча, хон ундан олдин гугурт чақиб меҳмонга тутди. Кейин ўзиникини ёндирди-да, секин ва комил ишонч билан жавоб бера бошлади:

— Албатта, ари қиссаси анча ёмон иш бўлибди — менга ёқмади. Ўғилчанинг бу иши мени хижолатга қўйди. Рухсат этсангиз, унинг бу ёмон... ҳатто, айтишим мумкин, жуда ёмон қилмишини ва унинг хунук оқибатини мана шу тарзда тугатсак...

Хон гапириб туриб, чўнтагига қўл солиб, ҳамёнини чиқарди-да, қоғоз пуллар орасидан уч юз риёлни суғуриб олди ва сўзида давом этди:

— Сиздан илтимос, оғойи Биниш, менга бўлган илтифотингиз ҳурмати, бу вазифани ўз зиммангизга оласиз. Мана бу пулни эса мендан, ёки ўз номингиздан, дори-дармон ва доктор учун деб, ари чаққан боланинг отасига беринг. Менам ўғлимни койиб қўяман, энди шўхлик қилмас. Агар дозим топсангиз, боланинг отасини ҳам таклиф қилинг, Сиз билан бирга бизнинг уйга келсин. Сизнинг олдингизда мен уни рози қилай... Фикримча, шундай қилсак, масала силлиққина ҳал бўлар. Бўпти бўлмаса, бу мавзу устидаги гап тамом. Энди, фақат менинг боламнинггина эмас, балки умуман ҳамма болаларнинг тарбияси ва илм олиши тўғрисида Сиз билан озгина суҳбатлашиб олсак, менимча ёмон бўлмас. Мен ўз фикримни айтиб кетаверман. Сиз ундан ўзингиз билганча хулоса чиқараверинг. Биласизми? Мен сизчалик илму саводга эга бўлмасам

ҳам,— фақат ўқиш, ёзиш ва ҳисоб-китобни биламан,— аммо, ўзингизга маълум мен анчагина турмуш тажрибасига эгаман. Бу тажриба кўз-қулоғимни очиб қўйган. Дунёда мен кўрмаган ва эшитмаган нарса қолмади. Кўрган-эшитганларимдан кўпгина тажриба орттириб, яхшигина хулоса чиқариб олганман. Мен эсимни таниганимдан бери то шу кунга қадар теварак-атрофимга қараб шуларни кўрдим: парвардигори оламнинг барча маҳлуқлари — инсондан тортиб ҳайвонгача, жонлидан тортиб жонсизгача, унинг ҳукми билан, икки гуруҳга — калтақловчилар ва калтак егувчилар, яъни ҳукмронлар ва меҳнаткашлар гуруҳига бўлинади... Буни мендан кўра ўзингиз яхшироқ биласиз... Ҳар бир киши ўзининг касб-ҳунарини ўз ўринбосарига ўргатишни истайди. Келинг, гапни бундан кўра пастроқдан бошлайлик. Деҳқон ота-бобосидан мерос бўлиб келган ўзининг экин экиш, итоатгўйлик ва калтак остида меҳнат қилиш касбини ўз боласига ўргатади. Дунёнинг ҳаёт бозорига бир назар ташланг-а! Савдогарнинг боласи ёшлигидан отасининг ёнида ўтириб, аста-секин ҳар бир харидорнинг қиёфасига қараб, унинг нималар харид қилишга қодир эканини билиб, кўзи пишиб боради. Охунд ва воиз¹ ўз боласига бу дунёда ҳукмронлар учун ҳалол ҳисобланган нарсани меҳнаткашларга ҳаром деб, нариги дунё роҳатидан ваъда қилишни ўргатади...

Астағфирулло!.. Худоё тавба қилдим. Менинг динсиз ва бемазҳаб эмаслигимни ўзинг биласан, парвардигор. Бошига қозондай салла ўраб, текинхўрликдан бошқани билмайдиган кишилар ҳам менга ёқмайди... Хуллас шоҳлар ҳам, халифалар ҳам ҳар ерда ва ҳар доим ўз авлодларини ўзларига ўхшаб, уруш қилишга, халқни талашга, каллакесарликка фармон берадиган моҳир бўлишини орзу қиладилар... Тўғон, мен салтанатга мутлақо қарши эмасман. Худо сақласин! Бу нарса ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Худо

¹ Диний тарғибот олиб борувчи шахс.

ярлақанган банда шоҳ бўлади. Мен демоқчиманки, бу дунёда ҳар банданинг тақдири азалда пешонасига қандай касбкор ёзилган бўлса, у шунга олдиндан тайёргарлик кўриб бориши керак. Тўғрими? Агар айтганларим тўғри бўлса, ина шуни ҳам ҳақиқат деб билингки, оғайи Биниш, ҳукмрон бўлиш учун илми бўлиш шарт эмас. Масалан, савдогар бўлиш учун харидорнинг афтига қараб, унинг нима харид қилишини уқий олса бас. Муллаглик илми — ўзини одамларга диндор, художўй қилиб кўрсатишдан бошқа нарса эмас. Подшолик илми эса, одам ўлдириш, мусулмонларнинг мол-мулкани талаш деган сўз, холос. Дунё яратилгандан бери аҳвол шу ва бундан кейин ҳам шундай бўлади...

...Шунақа. Менинг бу фикрларимга қўшиласизми, йўқми билмадим.

Биниш хон билан тортишиб ўтиришни фойдасиз деб билдими, бошини қуйи солганча, ҳозиргина Зулфу келтирган чойни чойнакка қайтариб туриб, жавоб берди:

— Ростини айтсам, мен шу вақтгача бу тўғрида тузукроқ фикр юритмаган эканман. Билмадим. Сиртдан қараганда сиз ҳақлига ўхшайсиз.

— Сиз хўб мулоҳаза қилинг. Чуқурроқ ўйлаб қарасангиз, ҳақиқатан ҳам мен ҳақли эканимни кўрасиз. Хуллас, мен ўзим ҳам бир умр ҳукмронларнинг калтагини еб келганман... Оҳ, оғайи Биниш, нимасини айтай сизга, бошимда шундай калтаклар синганки, мана кўриб турибсиз, башараларимда ҳали ҳам излари бор, шунинг учун ҳам ўғлимнинг калтақ ейдиган бўлиб чиқишини ҳеч истамайман. Бу нарса, албатта сизнинг унга бераётган тарбиянгизга мутлақо, тўғри келмайди. Сиз боланинг продасини заифлаштириб қўясиз... Сиз билан тортинмасдан очиқ суҳбат ўтказаятганим учун кечирасиз. Сизни мен дўстим деб ҳурмат қиламан, албатта. Менинг уйимга биринчи келишингиз эмас. Сиз билан бирга кўп ўтиришганмиз ва туз-намак ёйишганмиз. Дардлашиб суҳбатлашганмиз. Ҳозир ҳам

сизни азиз меҳмон деб ҳурмат қиламан. Аммо, тарбия бериш усулингизни нотўғри деб биламан. Менимча, турмуш тажрибасига эга бўлган кишининг тариқдек ақли бир кутубхона китобдан кўра кўпроқ қимматга эга. Келинг, ўғлим саводсиз қолса ҳам майли, лекин калтак ейдиган бўлмасин.

Хоннинг ўгли, ари қиссасидан ва мактаб мудири ҳамда ўқитувчисидан қаттиқ гап эшитгандан кейин, мактабга оёқ босмай қўйди.

3

Уч йилдан бери давом этиб келаётган жаҳон уруши ва иттифоқчилар қўшинларининг Эронга кириши, Эрон ҳукуматининг вазиятини ўзгартирди. Ризо шоҳ тахтдан кетгач, зиндонларнинг қулфи синдирилди, халқ бир-бири билан бемалол ва бежавотир гаплашадиган бўлди. Йигирма йилдан бери бир-биридан жудо бўлган таниш ва нотаниш кишилар, фақат тўй ва таъзиялардагина, шунда ҳам полициянинг рухсати билан, бир ерга тўплана оладиган халқ эндиликда шавқ-завқ билан бемалол бир ерга жам бўлиб ўтириша оларди. Улар зиндон ва ўлим хавфидан бепарво, ўтмиш ва келажак, мустақиллик ва мустамлакачилик, озодлик ва истибдод, давлат ва миллат тўғрисида қизғин суҳбатлашардилар.

Шунингдек, Қўчон шаҳрининг идора бошлиқлари — маъмурлари ҳам ўзларича ўтиришлар ташкил қилган эдилар. Гоҳ янги фармондор¹нинг уйида, гоҳ Алимуродхоннинг уйида йиғилишарди. Улар таряк чекишар, май ичишар, уруш ҳақидаги янги-янги ахборот, Техрон ва Машҳад газеталарида босилган материаллар ва мажлисда бўлган музокаралар ҳақида ярим кечагача қизғин суҳбатлашиб ўтирардилар. Бу кеч хоннинг меҳмонхонасида ана шундай

¹ Фармондор — губернатор.

ҳафталик ўтириш ташкил қилинган эди. Меҳмонлар хоннинг қайнағаси — шаҳар полиция бошлиғи, додситон¹, гарнизон қўмондони, молия мудиридан иборат эди: Фармондор бугунги ўтиришда йўқ эди. У жандарм бошлиғи билан доклад қилгани Машҳадга кетганди. Булардан ташқари, яна икки меҳмон ҳам бор эди: бири Қўчон шаҳар маориф мудирлигига кўтарилганига икки йил бўлган оғойи Биниш ва унинг ҳамроҳи. Бу икки ўртоқ бир иш билан хонга учрашганда, хон уларни кечқурун уйига келишга таклиф қилганди.

Молия мудирини баланд бўйли, қотмадан келган бир киши бўлиб, қарилик селининг биринчи ҳужумига ҳам тоб беролмай, анчагина заифлашиб, букчайиб қолган эди. Юзи узунчоқ бўлиб, гарданининг бир ёғи ва ўнг лунжи пес касалидан оқариб қолганди. Қалин лабларининг кўкариб туришидан унинг кўп замонлардан бери таряк чекишга одатланиб қолганлиги билиниб турарди. Ҳозир ҳам манқал ёнида чордана қуриб, кайф билан чўғларни титиб ўтирарди. Хонни унча ёқтирмаса ҳам, фақат текин таряк чекиш учун унинг уйига келарди. Унинг отаси Машҳад бозорида, Гавҳаршод масжиди ёнидаги кичик бир дўкончада китобфурушлик қиларди. Ўғли ҳам бошланғич мактабни тамомлагач, бир неча йил дўконда ўтирди. Отаси уни эски ва янги китобларнинг номлари билан таништириб турар ва ўғлининг ота касбини яна ҳам жонлантириб юборишини орзу қилар эди. Бироқ ўғли бу ҳунарни кўпда ҳушламас ва ҳаминша «мен амалдор бўлиб кўпчиликка танилишни истайман», деб юрарди.

Отаси ўлгандан кейин, кўп ўтмай ўғли китоб дўконини кўтарасига пуллаб «халққа танилиш» учун Машҳаддаги молия идорасига ишга жойлашиб олди. Ҳозир у «Қўчон шаҳар молия идорасининг юқори мансабли, билимдон хизматчилариданмав» деб ўзича фахрланиб юради. Унинг

¹ Д о д с и т о н — прокурор.

саводи отасининг дўқонида ўқиган бир нечта китобдан олган билимидан нарига ўтмас эди. Уша бир-иккита ўқиган китобларининг мазмуни ҳам ҳозир эсида қолган эмас. Шу кунларда ҳам бирорта янги китоб ёки газета, журнал қўлига тушиб қолса ҳам ўқимай, балки улардан чиройли бир жумла ёки янги терминларни ўрганиб олади-да, кейин ўз суҳбатида сийқаси чиққунча, ўша ибораларни ишлатиб юради.

Болалигида ўқиган Толибовнинг романидан фақат «ал-мўъминунна ҳалавиюн»¹ деган арабча ибора сира эсидан чиқмайди. Биров билан гаплашганда ҳам гап орасида шу иборани қистириб турарди. Шунингдек, баъзан шу иборатга мослаб ўзича бошқа иборалар ҳам тўқиб юборарди. Бу кеч ҳам, ҳар вақтдаги каби бир стакан ароқ ичиб олиб, косадаги буронийдан олиб емоқчи бўлиб, қўл узатар ёки бошқаларга ҳам ундан олишга таклиф қиларкан, ўзича жуда чиройли лаҳжада гапирмоқчи бўлиб, «майл қилсинлар, ого, майл қилсинлар, алмуъминунна бурониюн» деб қўярди...

Молия мудирини, отасининг дўқонида китобфурушлик қилган вақтида баъзан у ерга муаллимлар, талабалар келиб туришарди. Улар ўртасида «сарф», «наҳв» ва бошқа арабча сўзлар устида мунозаралар ҳам бўлиб турарди. Ушалардан «шимол» ва «жануб» сўзларининг зер ва пеш² билан «шемол» ва «жўнуб»³ деб айтилиши хатодир, саводсизларгина шундай қўпол талаффуз қилиши мумкин, «шимол» ва «жануб» сўзларининг ҳар иккаласи ҳам забар билан «шимол», «жануб» деб айтилиши керак, деб эшитган эди. Газетадан яқинда ўрганиб олган «нохуб», «хушманд», «манифестацион», «интересон», «митинг» каби сўзлар эса, унинг гапида тез-тез такрорланиб турарди. Олти йилдан

¹ Мўъминлар ширинликни яхши кўради. (араб.)

² «зер», «забар», «пеш» арабча уналардир.

³ Форслар шундай талаффуз қиладилар.

кўп бўлдики, молия мудури ҳеч вақт «бу таряк ёмон экан» демайди, балки «ого, бу таряк кўн ноҳуб экан. Мен уни чекишга интерес қилмайман» дейди. Хоннинг уйига ёки бошқа жойга меҳмондорчиликка борса, фақат кўзини обу алафдан, яъни таряк билан ароқдан узмайди. Бошқаларнинг гапини эшитиб ўтираверади, лекин ўзи гапга аралашмайди. Унга лаззатли таом, ичкилик ва таряк бўлса бас.

Ҳарбий кишининг ўнг томонида ўтирган эллик ёшлар чамасидаги киши — додситон, яъни прокурор, кўрган киши унга эллик ёш бермасди. Кўриниши ёш, икки юзи қипқизил. Юзида ҳатто бирорта ажин, сочида эса бир тола ҳам оқ кўринмайди. Шу вақтгача у, ўз ибораси билан айтилганда, «хотин, бола-чақа билан оёқ-қўлини боғлаб қўйган эмас». У ҳеч нарсага ташвиш қилмаслиги ва маишатпарастлигидан бўлса керак, башараси, соч-соқоли, тиши ва қадди-қоматида қароликдан асар ҳам йўқ эди. Ҳамиша лабидан кулги аримас ва бирор нарсадан диққати ошиб хафа ҳам бўлавермасди. Шу шаҳарга келганига икки ярим йил бўлди. Урушдан олдин Техрондаги полиция маҳкамаларининг бирида судья бўлиб ишларди. Уша вақтда авж олиб қетган порахўрлик бобида у бошқа ҳамкасбларини йўлда қолдириб кетди. Лекин рақибларнинг кўролмасликлари ва қаттиқ туриб унинг кетига тушишлари натижасида сири очилиб, мансабидан маҳрум қилинди, кейин бир неча йил канцелярия ишларида хизмат қилиб юрди. Уруш бошланиб, вазият ўзгариши билан у, яна ўзининг илгариги касбини эгаллаб, Машҳадга келди. Бир-икки ой ўтгач, катта бир шаҳарда ноиб бўлишдан бирорта вилоятнинг ҳокими бўлишни афзалроқ кўриб, прокурорлик лавозимига ўтириб Қўчонга келди. У сергап ва хушсуҳбат одам. Ўз кишилари билан ҳазил-мутойиба қилишни яхши кўради. Ҳарбий кишилар билан ўтиришганда урушдан гап очади, озодлик тарафдорлари билан сиёсат ва кураш тўғрисида суҳбатлашади. Майнараст билан пиёла уруштириб «соғлиқ учун» кўтаради, мўъминлар билан

жамоат бўлиб намоз ўқийди. Бўри билан думба ғажишади-да, қўйчивон билан ўтириб йиғлашади. Ҳамсуҳбати қандай одам бўлмасин — хоҳ дўст, хоҳ душман унинг фикрига қўшилаверади. Ёлғонниям шундай дўндирадики, унинг ёлғонига қараганда рост гапи ёлғонга ўхшаб қолади. Шунинг учун бўлса керак, унинг унда-мунда гапириб қолган рост гапига ҳам кўплар ишонмасди. Аммо у бунга парво ҳам қилмас, ғам ҳам эмас эди. Халқ партияси аъзоларининг гапига ва орзу-мақсадларига «жону дили билан» қўшиларди. У фақат уларнинг биргина фикрига қўшилмасди. Бирорта партия аъзоси билан суҳбатлашиб қолгудай бўлса, тез-тез, қаттиқ-қаттиқ куюниб, ҳаяжонланиб гапирарди. Ҳатто, баъзан шундай кўрсатмалар ҳам бериб турарди: «Ўртоқлар, энди амалий ишга ўтинглар, халқни тинчитинглар! Оғолар, қачонгача қуруқ гап билан вақт ўтказасиз? Ҳукумат аъзоларининг ҳаммасини бирма-бир тўғдан ўтказиб, бир четга улоқтиришингиз керак. Бир ишни бошладингми, албатта охирига етказишинг керак. Мана шундай: қани, сен биринчи, сен иккинчи... Учинчи, тўртинчи, бешинчи — обор бу падар лаънатини! Миясига битта ўқ! Ҳаммаси ҳам ўз қўлингда. Ишни охирига етказишга ҳаракат қил! Бир, икки, уч... Ун беш, обор, бу падар лаънатни! Томоғининг тагидан ўқ уз!.. Мана шунақа, ого, сизларнинг йўлингиз мана шу. Мен сизларнинг ҳамма гапларингизга жону дилим билан қўшиламан. Лекин сизларнинг ёнингизга келиб қўшилгунимча, сизлар мана шу катта кўчада минглаб ҳукумат аъзоларини дорга осган бўлишингиз керак. Ана шунақа ого, ўйлаб ўтириш керак эмас. Монтескье¹ ҳам ўзининг «Қонунлар руҳи» китобида бу борада ўйлаб ўтириш керак эмас дейди.

Бу одам Монтескье асарларидан фақат «Қонунлар

¹ Монтескье, Шарль Луи (барон де Секонда) (1689—1755) XVIII аср француз маърифатчиси, либераль буржуазия идеологи. (Ред.)

руҳи» нинг номини билади холос. У йигирма беш йил «адолат торозбони» бўлиб ишлаган даврдан бери Мон-тескьенининг бу асари унинг тилида қайта-қайта такрор-ланавериб сийқаси чиқиб кетганди. Шунинг учун ҳам у ёлғон гапларининг кўпини Монтескьенинг мана шу асарига олиб бориб боғлайди. Полиция бошлиғи уни жинидан бат-тар ёмон кўради. Уни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Чун-ки полиция бошлиғи ҳукуматга қарши деб қамоққа олиб, суд қилиш учун унинг ихтиёрига юборган ҳар бир партия аъзосини додситон суриштириб, бошқа қилиб ўтирмайди-да, икки юз-уч юз риёл пора олиб, бўшатиб юбораверади. Қамоқдагиларни бўшатиш учун полиция бошлиғининг ол-дида додситоннинг дадил-исботи шу эди: «Давлат ишла-рини танқид қилиш ва ҳатто қуролсиз қаршилик кўрсатиш, Монтескьенинг «Қонунлар руҳи» мазмунига мувофиқ, жи-ноят эмас». Унинг айбдорлар олдида айтадиган далили эса, мана бундай эди: «Ҳукумат сиёсатига қарши чиқиш қай даражада ва қай хилда бўлмасин, ҳатто оғзаки танқид қилган бўлса-ю, буни бир-икки киши ўз қулоғи билан эшит-ган бўлса, бас. Бу Монтескьенинг «Қонунлар руҳи» да айтилишига кўра жиноятдир».

Додситоннинг ёнида ўтирган сарвон¹ ўттиз беш ёшлар чамасидаги кўркам одам — гарнизон қўмондони эди. У ҳар-бий мактабни тамомлаган. Қўчон маъмурлари орасида кам учрайдиган саводли шахслардан эди. У кам гапирар, лекин дилида борини айтиб қўя қоларди. Шаҳар маъмурларининг бу ўтиришларини унча ёқтирмаса ҳам, лекин шаҳарнинг хилватроқ жойида истиқомат қилганида, зериккан пайтла-рида, ойда икки-уч марта фармондорнинг ёки хоннинг уйи-га келиб турарди. Армияда ўн йилдан ортиқ қилган хиз-мати ва сарбозлик ҳаёти, ҳоким ва идора бошлиқларининг бузуқлик ва ўғирлик ишлари, армия аппаратининг бузилиб бориши, мамлакатнинг қолоқлиги ва халқнинг очлиги

¹ Сарвон — капитан.

каби ҳолатлар билан яқиндан танишиши, бунинг устига Германия радиосининг бир неча йилдан бери қилиб келаётган ташвиқоти уни шундай фикрга келтириб қўйган эди: «Мамлакатни бузуқчилик ва бахтсизликдан ҳалос қилмагунча, шохнинг талон-торождан қутулиб бўлмайди.» У, Германиянинг давлат тузумини Эрон учун энг муносиб дастур деб билар ва унинг давлатини идора қилиш усулини энг прогрессив усул деб тушунарди. Гитлер армияси Совет Иттифоқига ҳужум қилган вақтда, у «енгилмас герман армияси» Эронга ҳам етиб келиб, икки юз йиллардан бери ҳукмронлик қилиб келаётган ўз ватанини инглизлардан озод қилади, деган хаёл билан ўзини хурсанд қилиб юрарди. Сарвон додхо ҳар куни радиодан уруш тўғрисидаги ахборотни эшитиб турар ва газеталарни диққат билан кузатиб борарди. Қизил Армия Эрон тупроғига кирган кунларда, сарвоннинг газаби тўлиб-тошди. У, Қўчон шаҳри гарнизони қўмондонини фақат «енгилмас герман армияси» Эронга кириб, рус қўшинларини тор-мор келтиришда ўзининг «нажот бахш кучи» билан кўмаклашади, деган умиддагина очиқ чеҳра билан қабул қиларди. Гитлер Совет давлатини олти ҳафтага қолмай тор-мор келтираман деб бутун дунёга жар солганди. Аммо ундай бўлиб чиқмади. Олти ҳафта олти ойга чўзилиб кетди, лекин галаба қўлга кирмади. Аксинча, немис қўшинлари энди орқага чекина бошлади. Немис армиясининг Москва фронтда қаттиқ зарбага учраганлиги, сарвонни шарманда қилди ва қаттиқ ташвишга солиб қўйди. У гўё фронтда зарбага учраган ва шикастланган немис офицерларидан бири эди. Немис қўшинлари ёзда Кавказга ҳужум қилганда сарвоннинг дилида янгидан умид учқунлари пайдо бўла бошлади. Бироқ немисларнинг Волга бўйида катта мағлубиятга учраши ва шу муносабат билан Гитлернинг уч кунлик «халқ метами» эълон қилиши сарвоннинг умидини пучга чиқариб, уни жиддий ўйлатиб қўйди. У, ҳарбий мактаб ўқитувчиси— француз генералининг ўз лекцияларидан

«агар буюк давлатлардан бирортаси, хусусан Германия большевикларга ҳужум қилгудай бўлса, уларнинг улкан танкларининг ўзиёқ бир ойга ҳам қолмай, Урал тоғидан ошиб ўтади деган сўзларини кўп марта эшитган эди. Ҳатто, бир куни дарс вақтида, француз генерали, «большевиклар билан ҳарбий шартнома тузибди» деб ўз давлатидан ўпқаланиб, уни қаттиқ танқид қилди. Генерал шундай дерди: «Мен, ҳатто бундай шартнома бизни Германиянинг ҳужумидан сақлаб қолмайдигина эмас, балки кучсиз Россиядан мудофаа қилишда француз аскарларининг қони бекорга тўкилади, деб Франциянинг обрўли газеталарига мақолалар ёзиб, буни ҳарбий жиҳатдан исботлаб бердим. Менинг мақолаларим ҳамиша шу жумла билан тугарди: *Dechirez ce chiffon de cul!*¹ Бу мақолаларнинг ҳаммаси ҳарбий ва сиёсий жиҳатдан шундай далиллар билан исботлаб берилган эдики, унинг сўнгги жумласи ватанпарварларнинг шиорига айланиб кетди. Лекин бу нодон ҳукуватимиз ҳанузгача шу бир парча қоғозга орқа қилиб келмоқда».

Шундан кейин француз генерали аламига чидаёлмай, бошини икки қўли билан сиқиб, шундай дерди:

— *Mon dieu mon dieu! Ces russes, ils ont toujours été et le sont davantage aujourd'hui, si ignorants, si savages que pai le droit de me demander si le sobdot rouge feut distinguer sa main droite de le main gauche!*²

Бу гаплар ҳануз сарвон додхо қулоғида жаранглайди. Сарвон бунга ўхшаш гапларни, чунончи: «Янги Русия давлати мисоли сув устига қурилган иморатдай гап. Ҳукуватнинг халқ бўйнига солган занжири, чор ҳукуватининг кишанидан ҳам бешбаттардир. Халқ четдан бир туртки бўлишини кутиб турибди. Агар шундай бўлса, ўзлари қўз-

¹ Бу жўн қоғозни бурда-бурда қилиб йиртиб ташланг! (Франц.)

² Эй, худо! Эй, худо! Бу руслар илгаридан шу қадар нодон ва ваҳший бўлиб келган ва ҳозир ҳам ундан баттар бефаҳмдирларки, мен «рус солдатлари ўнг билан чапни ажрата олармикин?» деб сўрашга ҳақлиман. (Франц.)

голон кўтариб, унинг илдизига болта уради ва ер юзидан супуриб ташлайди» деган хом хаёлларни француз офицерлари ва генералларидан жуда кўп эшитган эди.

Волга бўйидаги ғалаба сарвонни қаттиқ ўйлатиб қўйди. У ўз-ўзига шундай дерди: «Неча йиллардан бери эшитиб келганларим ҳозир кўраётганларимдан оқ билан қорадай фарқ қилади. Кеча билан кундузни бир хил кўриш учун киши кўр бўлиши керак. Менга таълим берган устодлар кўрмидилар ёки биздан ҳақиқатни яширмақчи бўлганмидилар? Бунинг уларга қандай нафи бор эди? Бизнинг бор ҳақиқатни билмаслигимиздан халққа ва мамлакатга нима фойда бор экан? Мана энди ҳақиқий фактлар қаршисида мен нима қилишим керак?» Сарвон кейинги кунларда кўп безовта қилаётган бу саволларга жавоб беришга ожиз эди.

Меҳмонхонада гир айланиб ўтирган меҳмонларнинг ҳар бири ўзи билан ўзи машғул эди. Молия мудирини билан хон таряк чекишарди. Додситон Машҳад газеталарида босилиб чиққан бир мақолани ҳаммага эшиттириб ўқир, ундан кейин сарвон радиодан уруш тўғрисида эшитган янги хабарларни ўтирганларга сўзлаб берарди...

Шу пайт Зулфу оғойи Биниш, яна бир киши хонни кўргани келгани тўғрисида хабар берди.

Хонага аввал Биниш кирди-да, ўтирганларга салом бериб, остонадан ўтмасдан, уй эгасига мурожаат қилди: «Кечирадилар, мен бир иш билан ҳузурингизга кела туриб уста Али симкашни¹ ҳам ўзим билан бирга ола келувдим. Рухсат берсалар, у киши ҳам кирса.»

Хон маориф мудирининг унда қандай иши борлиги ва уста Алини нега ўзи билан олиб келиш сабабига тушунолмаётган турса ҳам, лекин одоб юзасидан жавоб берди:

— Марҳамат, марҳамат! Сиз билан келган киши, ким бўлса ҳам, бизнинг меҳмонимиз. Айниқса уста Али бизга бегона эмаслар. Ҳаммамиз у кишини биламиз.

¹ Симкаш — сим тортувчи, монтёр.

Жиддий фикрга берилиб ўтирган сарвондан бошқа ҳам-ма хоннинг таклифига қўшилди:

«Ҳа, ҳа, шундай, шундай, марҳамат, қани, ичкарига!

Полиция бошлиғи ҳам жим қолмади, бошқалардан кўра баландроқ овоз билан қичқирди:

— Марҳамат, ичкарига киринг, уста Али! Нега ташқарида туриб қолдингиз?— Баланд бўйли, қотмадан келган, қоп-қора мўйловли, бир неча кундан бери соқолига устара тегмаган қирқ-қирқ беш ёшлардаги киши хонага кирди. У, электр станциясининг пешқадам ишчиларидан бўлиб, шаҳарликлар орасида ҳам анчагина обрўга эга эди. Кўпгина бой-бадавлат кишиларнинг уйларида симкашлик қилиб, шаҳарнинг эътиборли кишилари ҳам у билан таниш бўлиб қолган эди.

Биниш хон ва бошқалар билан қўл бериб сўрашаётганда уста Али ҳам остонада туриб, меҳмонлар билан сўрашди-да, бир оз тортинibroқ эшик ёнига тиз чўкиб ўтира қолди. Биниш ўтирганларни безовта қилмаслик ва улар орасида тезроқ чиқиб кетиш учун ўз мақсадини тезроқ айтмоқчи бўлиб турганда, хон унинг гапини бўлди:

— Оғо, мунча шошиласиз? Бирпас ўтиринг, биз билан майхўрлик қилинг. Полиция бошлиғи жанобларининг соқчилари орқангиздан қувиб келаётгани йўқ-ку, тезроқ қоча қолай десангиз...

Полиция бошлиғи дарров куёвининг ҳазилини давом эттирди:

— Майли, ўз ихтиёрларига қўйинг. Балки, оғойи Биниш бизларни қаматиш ёки суд қилиш ниятида юргандирлар... Лекин биз нима ҳам қила олардик. Журъат этиб бир нарса дейишимиз қийин. У киши ҳозир бизларнинг бошлиғимиз, каттаконимиз. Энди ҳазилни йиғиштирайлик. Айтгандай, қаерга шошиляпсиз? Келишингиздан сал олдин оғойи сарвон бизларга уруш ҳақидаги янги ахборотни ўқиб тургандилар. Сиз ҳам эшитсангиз ёмон бўлмас. Қани, оғойи сарвон, марҳамат, давом эттираверинг.

Сарвон Бинишнинг олдида гапиришни истамади шекилли, лоқайдлик билан жавоб берди:

— Яхшиси, аввал оғойи Бинишнинг ишини битказиб юборинг. Қани, сизда нима ишлари борикин, балки шошилинч ишдир.

— Йўқ, албатта... Унча шошилинч эмас, аммо оғойи Алимуродхон илтимосимга тезроқ жавоб беришларини хоҳлардим,— деди Биниш, кейин хонга ўгирилиб давом этди:— Мен билан уста Алининг Сиздан илтимосимиз шуки, катта тош кўча юзида жойлашган ва уч кун бурун бўшатиб қўйган ҳовлингизни бизга ижарага бериб турсангиз. Хон таажжубланиб сўради:

— Ҳовлини нима қилмоқчисиз?

— Уни партия клуби қилмоқчимиз.

— Ана холос! Иншоолло! Муборақ бўлсин!— деб юборди полиция бошлиғи бирдан. Бошқалар жим бўлиб қолишди. Бинишдан бошқа ҳамма анча вақтгача безовталаниб қолди. Ҳатто ҳеч ким бир-бирининг афтига ҳам қарамасди. Молия мудирини оташкурак билан манқални ковлар, додситон кўзларини юмиб олиб, қулогининг орқасини қашир, полиция бошлиғи бошини қуйи солиб, кўзини газетага тикканча ўтирар, сарвон эса елкасида осилиб турган аксельбантининг¹ поугини ўйнаб ўтирарди. Гоҳо ундан чиқиллаган товуш эшитиларди. Ниҳоят, хон бу ўнғайсиз жимликни бузиб гап бошлади:

— Партия аъзоларингиз шу қадар кўпайиб қолдимик, клуб лозим бўлиб қолибди?

Биниш бир қўли билан кўзойнагини олди-да, иккинчи қўли билан кўзини уқалаб, шошилмасдан, бепарвогина жавоб берди:

— Албатта, ҳозир полиция бошлиғи жанобларини ва-

¹ А к с е л ь б а н т — ҳарбийларнинг елкасига зийнат учун осиб қўйиладиган зарҳал попукли махсус шнурлар, учи метали зарҳал чилвирлар.

ҳимага соладиган даражада кўп эмас, шу билан бирга, ҳовлининг ижара пулини тўлолмайдиган даражада кам ҳам эмас... Ҳовлигиз катта, бир неча хоналари бор. Кейин, саҳни ҳам кенг, ҳафтада бир-икки марта ўтказиб туриладиган лекция ва суҳбатларга жуда мос.

Биниш бир оз жим тургандан кейин кўзойнагини тақди ва хон жавоб беравермагач, мийиғида бир кулиб, қўшиб қўйди:

— Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, у ерда биз бомба ёки порох ишлаб чиқармоқчи эмасмиз, бундай ниятимиз йўқ. Бу томондан хотирингиз жам бўлсин. Катта хонани қироатхона қилмоқчимиз. Яна биттасини кутубхона...

Додситон Бинишнинг гапини бўлди:

— Раҳмат, кам бўлмасинлар! Агар полиция бошлиғи жанобларининг фикрларини билмоқчи бўлсангиз, бундан ҳам хавфлироқ ва зарарлироқ бомба ва порох бормикин!

Полиция бошлиғи бирдан газетадан бошини кўтариб, дарахт устидаги мушукка тикилган този итга ўхшаб, ғазаб тўла кўзларини бир муддат додситоннинг заҳарханда ба-шарасига тикди.

Кўпинча додситон Биниш бор ерда полиция бошлиғига пичинг қилиб, гап билан уни бир узиб оларди. Чунки полиция бошлиғи Бинишни жуда ёмон кўрарди. Бу кек-адоват Бинишнинг тутган йўли ва сиёсий фаолияти учун эмас, албатта. Мутлақо ундай эмас. Бугунги кунда онгли кишиларнинг кўпчилиги Биниш билан ҳамроҳ ва ҳамфикрдирлар. Буни у жуда яхши билади ва ҳатто шундай эканлигини ўз кўзи билан кўриб турибди. «Нон — ҳамма учун! Маърифат — ҳамма учун! Санитария ва соғлиқни сақлаш — ҳамма учун!» каби шиорларни у, марказий ва вилоят газеталарида кўп ўқиган ва эшитган. Булар унга унча хавfli эмас, ҳатто бунга аҳамият ҳам бермайди. Аксинча у, «бутун ҳаракатлари барбод бўлиши муқаррар бўлган бу гумроҳ халқнинг содда ва лақмалигига ичидан кулиб ўтиришни жуда ёқтирарди. Унинг Бинишга нисбатан кек

сақлаши ва ёмон кўришининг сабаби шунда эди: бундан беш йил илгари Биниш жуда усталик билан уни гафлатда қолдириб, алдаган эди. Фақат алдабгина қолмай, қаттиқ зарба бериб, шармандасини чиқарганди. Шунинг учун уни, ўз душмани ҳисоблаб, кек-адоват сақларди. Махфий полиция маъмурларининг ҳозирги кунда бераётган маълумотларига қараганда, Биниш урушдан беш йил илгари Қўчон шаҳридаги ягона бошланғич мактабда мудирлик лавозимида ишлаб турган вақтида, кўпларни йўлдан урган. Унинг заҳарли ташвиқотларига энг олдин уста Али симкаш қўшилган. Кейин булар иккови, яна ўн кишини ўзларининг фалокатли хонлик ишларига ҳамроҳ қилиб олганлар. Тўрт ерда уч кишилик тўгараклари ҳам бор. Бу тўгаракларнинг иккитасига уста Али ва яна иккитасига Бинишнинг ўзи раҳбарлик қилган. Тўгарак аъзолари бошқа тўгаракдаги ўз маслакдошларини танимаганлар. Биниш Техрон мадрасаларидан бирида ўқиб юрганда, доктор Эроний¹ унинг муаллими бўлган, Бинишнинг ўзи ва маслакдошларининг берган маълумотлари буни тўла тасдиқлайди. Биниш Қўчонга келмасдан аввал бутунлай саводсиз бўлган уста Али беш йил ичида саводи чиқиб, бемалол китоб ўқийдиган бўлиб қолган...»

Шармандалик бу! Шармандалик! Кейинги икки йил ичида полиция маъмурлари томонидан қўлга туширилаётган бу хабарни полиция бошлиғи ўқиб қолса қаттиқ безовталаниб, миясидан олов чиқиб кетарди. Бунда у, ўзини қаттиқ жазога лойиқ бўлган айбдор деб биларди. Бу маълумотларни унинг ўзи ва бир нечта махфий маъмурлардан бошқа ҳеч ким билмасди. Полиция бошлиғи қаттиқ ҳижолат тортганидан, ўзи учун энг оғир ва номуносиб бўлган бу маълумотларни махфий равишда уйида сақларди.

¹ Доктор Тақий Эроний — яширин Эрон коммунистик партиясининг ташкилотчиси, Ризо шоҳ даврида қамоқда ҳалок бўлган.

Ахир, ўзингиз ўйлаб қаранг-а. Агар бирорта врач бир беморни кўргани кетаётган бўлса ҳам полиция жосуслари хабар етказадиган бир шаҳарда, бу тўғарақлар қачон ва қаерда ташкил қилинган экан? Нафаси хиппа бўғиб қўйилган ва қаттиқ юрак олдириб қўйган бу халқ, ҳатто қиёмат куни Исрофил сурга дам берганда ҳам гўрдан бош кўтармайди, деб ишонган полиция бошлиғининг кўзи олдида ҳозир қанчадан-қанча кишиларнинг ҳаракатга келиши ва сиёсий маҳбусларнинг қамоқдан чиқишлари ҳамон уларнинг қор босиб ётган ер остидан вулқондай отилиб чиқиши бежиз эмас экан-да. Улар бошқа шаҳар кишилари билан бирдамликда ҳаракат қилишди, эълон ва варақалар тарқатишди, лекция ва суҳбатлар ташкил қилишди. Мана энди хоннинг ҳовлисини олиб, партия аъзолари учун клуб ва қироатхона қилиб бермоқчилар!..

Мана шу бир неча дақиқа ичида полиция бошлиғи ғазабли кўзлари билан додситоннинг истеҳзо тўла кўзларига қарар экан, шу ишларнинг ҳаммасини хаёлидан ўтказди-ю, кўзлари қонга тўлиб, юзлари бужмайиб кетди. Ғазабдан ёрилиб кетай деб, ўзини зўрга босиб ўтирарди. Қош-қовоғидан қор ёғиларди. Калтакланган мушукдек, бутун вужуди қаттиқ оғрир, дод деб юбормаслик учун ўзини зўрга тутиб ўтирарди. Хон қайнағасининг безовта бўлаётганини сезиб, суҳбат мавзуини бошқа томонга буриб юборди:

— Оғойи Биниш, ижозат берсангиз, ҳовли масаласини бир ўйлашиб кўриб, кейин сизга хабарини берсам. Ҳозир, оғойи сарвон сиздан илтимос ахборотни давом эттирсангиз.

Сарвон лоқайдлик билан жавоб берди:

— Ахборотнинг деярли ҳаммасини эшитдингиз. Бошқа ҳеч қандай янгилик йўқ. Менимча, Волга бўйида мағлубиятга учрагандан кейин, кенг фронт бўйлаб орқага чекинаётган немис армияси энди жанубий фронтдан ҳам

умид узган бўлиши керак. Энди немислар ёз келиши билан шимол тарафдан бир ғайрат қилсалар...

Молия мудирининг таряк тутунини бир қултум сувдек қулт этиб ютиб, сарвоннинг сўзини бўлди:

— Оғойи сарвон, азизим, сизга неча марталаб, жанубни «жўнуб» ва шимолни «шешол» деб талаффуз қилиш хато демабмидим!

Молия мудирининг бу гапига тушунолмаган сарвон билан уста Алидан ташқари ҳамма бирдан кулиб юборишди. Бу кулги полиция бошлигини ўнгайсизликдан қутқаргандай бўлди ва ўзи ҳам ясама кулги билан юзидаги ғазабни яширмоқчи бўлди. Кулги босилгач, Биниш гап бошлади:

— Оғойи сарвон додхо, яхшиси, шимолий фронтдан ҳам умидни узаверинг. Ёдингиздами сиз билан қилган суҳбатларимда сизга неча бор далиллар билан исботлаб берганим. Аввало фашизмнинг ғалаба қилиши мумкин эмас. Иккинчидан ғалаба қозонгудай бўлса жаҳон халқлари, шу жумладан бизнинг халқимиз ва ватанимиз ҳам каттиқ зарар кўради, азоб-уқубатда қолади.

Полиция бошлиғи — «ватан» сўзини эшитиши билан, гўё қуролсиз ётган ярадор ёнгинасида ётган яланғоч ханжарни кўриб қолгандай, тўсатдан бир сесканди. Ҳозир олган зарбасига жавоб қайтариш учун қулай фурсат келди деб хаёлидан ўтказди-да, қўлини графинга чўзиб, шундай деди:

— Сиз аввало, буни оғойи сарвонга исботлаб беринг, чунки у киши сизни ватанфуруш деб юрадилар. У киши тўғриларида сизнинг қандай фикрингиз бор, буни билламадим.

Унинг бу очиқ ҳақоратидан ҳамма ҳайрон бўлиб, жим қолди. Уста Али Бинишга қаради. Биниш бошини қуйи солиб ўтирган сарвонга кулимсираб тикилиб турарди. Уста Али Бинишнинг бу ҳолатидан ва юз-кўзидан дўстининг қандай жавоб қилишни ўйлаб, фикр юритаётганини

фаҳмлади. Бир неча дақиқа давом этган бу жимлик айниқса сарвонни ноқулай аҳволга солиб қўйганди. У, полиция бошлиғининг берган дашномини очиқдан-очиқ рад этиб, унинг ёлғонлигини исбот қилишни ҳам, агар қаттиқ ҳақорат эшитиб қолгудай бўлса, унга қарши нима деб жавоб қилишни ҳам билмай, хаёл суриб ўтирарди. Ҳали у бирор қарорга келгани ҳам йўқ эдики, Биниш гап бошлаб қолди:

— Мен оғойи сарвон, додхони ватанпарвар, олий жаноб бир офицер деб биламан. Лекин ўз ватанларининг фойда-зиёнини фарқ қила билишда чуқур хатога кетганлар, ана шунинг учун ҳам бизларни ватанфуруш деб биладилар.

Бундай жавобни ҳеч ким кутмаган эди. Полиция бошлиғи ясама бепарволик билан ароқ тўла стаканни лабига тегишиб бир қултум қолдирмай ичиб юборди. Хон, билимдон ва хавfli бир душман билан юзма-юз ўтирганини ва уни фақат алдаб, ёки гафлатда қолдириб йўқ қилиш мумкинлигини ҳозир аввалгидан ҳам кўпроқ тушунди. Уста Али тезроқ жавоб беришларини кутарди. Молия мудириси эса ясама тишларини шақир-шуқир қилиб туриб гап бошлади:

— Оғойи Бинишнинг гаплари менга жуда маъқул тушди. Офарин! Жуда маъноли гап гапирдилар.

Боядан бери бир нарса дейишга оғиз жуфтлаб, пайт пойлаб турган додситон Бинишга қараб шундай деди:

— Оғо, ҳаммамиз ҳам ватанимизни севамиз, ҳатто ватан учун бир фидокор сарбоз каби жонимизни ҳам, мол-мулкимизни ҳам фидо қилишга тайёрмиз. Монтескье айтгандек «ҳуқуқ берилмайди, балки уни оладилар».

Биниш унинг гапини бўлди:

— Кечирасиз, оғо, бу жумла Монтескьедан эмас. Бу янги нарса — ҳозирги замонда айтилган гап. Уни сиз бизнинг матбуотда ўқигансиз.

Додситон афз сўраганнамо Бинишга қаради-ю, гўё ёш боланинг чала-чулпа, бир-бирига боғланмаган, маъносиз,

лекин ширин гапини эшитаётгандай бир илжайиб қўйди-да, секин, аммо танбеҳдовчи оҳангда жавоб берди:

— Эҳтимол, бошқалар ҳам айтган бўлса бордир, лекин Монтеस्कье бу гапни ҳаммадан олдин айтган. У ўзининг «Қонунлар руҳи»да айтмаган ҳеч нарса қолган эмас. Додситон ён чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқариб, сўзида давом этди:— Айтгандай, мен сизларнинг сўнгги варақаларингизни ўқиб чиқдим. Таклифларингиз анча маънили, ақлга тўғри келадиган. Мен ҳамиша халқ партияси аъзоларининг ҳамма гапларига қўшилишаман, лекин биттасига қўшилолмайман. Сизлар, оғо, инглизларни назарга олмай-сизлар. Уч юз-тўрт юз йилдан бери тарих бизга кўрсатиб келадик, инглизлар хоҳламаса, дунёда ҳеч бир ишни битказиб бўлмайди. Биз ё инглизлардан бутунлай воз кечиб, уларни ватанимизга яқин йўлатмаслигимиз керак,— албатта, биз унинг уддасидан чиқолмаймиз,— ёки улар билан келишиб, иш олиб боришимиз керак,— буни сизлар истамайсизлар, албатта. Хуллас, ишимизнинг битиши жуда қийин. «Мен қиламан ўттиз, тангрим қилади тўққиз» дегандек, биз ишни бир томондан тузатиб борсак, улар ўз сиёсатлари билан иккинчи томондан бузиб келишади. Оғо, инглизларнинг мана шу сиёсатлари тўғрисида бир қанча ҳикоялар бор. Шулардан биттасини сизларга айтиб бермоқчиман. Бахтиёр¹ хонларидан бирининг сардорлиги билан машҳур бўлган ўғли... исмини бу ерда тилга олмоқчи эмасман, менга шундай дерди: «Оғо, инглизлар хоҳлаган нарсасини қилади. Кўрмаяпсизми, улар бутун дунёда ҳукмронлик ролини ўйнамоқдалар.» Шундан кейин марҳум отасидан эшитган бир воқеани ҳикоя қилиб берди: «Исфажондаги инглиз консули бир куни отамни тушги овқатга таклиф қилади. Бу таклиф отамнинг ўзигагина тегишли бўлиб, бошқа ҳеч ким бўлмайди. Овқат устида консул отамга бир ишни бажаришни таклиф қилади. Отам кўпни кўр-

¹ Эрондаги кўчманчи қабилалардан бири.

ган тажрибали киши бўлганликдан, ҳар қанча ўйлаб кўрса ҳам ишни бажаришга рози бўлмайди. Бу иш, аввало, ўз қабиласи ва насл-авлодига зарар келтирар экан, агар бажарса, ҳамма унинг башарасига туфлаб, лаънат айтиши муқаррар. Хуллас, консул, гапираверибди, отам эса қулоқ солиб тураверибди. Гапнинг қисқаси, консул уйнинг бурчагида ётган итини ёнига чақиради. Отамга нима қилмоқчи эканлиги тўғрисида ҳеч нарса демайди. Отам ҳам унинг нима қилмоқчи эканини билолмай, қараб тураверибди. Консул бир бурда ноннинг юзига горчица суртиб, итнинг олдига ташлайди. Ит бир ҳидлаб, нонга лабини ҳам тегизмайди, кейин орқага қайтмоқчи бўлганда, уни яна чақириб, нонни унинг тумшуги остига қўяди. Ит яна эътибор бермайди. Шундан кейин, итнинг думини кўтариб, горчицадан бир озроғини,— кечирасизлар, бу ёғи бир оз беадаброқ бўлди,— итнинг думи остига ишқайди. Бир минут ҳам ўтмай, бечора итнинг кети қаттиқ ачишгач, аламга чидаёлмай, дум остини ялай бошлайди. Шу пайт консул отамга қараб шундай дейди: «Биз инглизлар горчицани кишиларга шундай едирамизки, улар ҳеч вақт унинг аччиқлигини биздан кўришмайди. Шундай қилмасак, эллик миллионгина бўлган биз инглизлар дунёга ҳокимлик қила олармидик».

Уста Али сўради:

— Хўш, шундан кейин сардор Бахтиёрӣ нима қилди?

Додситон кифтларини қисиб, гарданини қийшайтириб, қўлларини керганча, ўтирганларга қараб турарди. Бу билан у гўё «Йўқ, худо хайр берсин, бечора сардорнинг қандай вазиятда қолганини ўзларингиз тасаввур қилиб, ўзларингиз хулоса чиқаринг» деяётгандай бўларди. Ниҳоят, ўзи жавоб берди:

— Ҳеч нарса! Нима қиларди? Консулнинг амрига итоат қилишга мажбур бўлди.

Уста Али бирдан пиқ этиб кулиб юборди-ю, яна ўзини тўхтатиб қолди. Кейин секин-секин овоз чиқармай, кулиб

ўтирди. Бу ҳикояни ўз шахсиятлари ва айниқса ўз миллатлари учун қаттиқ ҳақорат деб билган Биниш билан сарвон додситонга газаб ва нафрат кўзи билан қараб ўтирардилар. Биниш уста Алига эътироз билдирди:

— Сиз нимага куласиз? Ҳеч қандай кулгили ери йўқ-ку!

Уста Али кулгидан ўзини зўрға тўхтатди-да, жавоб берди:

— Аксинча, ого, жуда ҳам кулгили. Мен шунисига кулаётirmanки, бу ҳикоя бошдан-оёқ ёлгон. Ёш болаларни алдаб ухлатишга боп нарса экан. Ахир, ого, ит ўз думи остини ялай олмайди-ку. Мушук ялайди, аммо ит...— йўқ.

Биниш билан сарвон, гўё елкаларидан оғир бир юкни улоқтириб ташлагандай, енгил тортишди ва қаттиқ кулиб юборишди. Буларнинг кулгисидан ҳам уста Алининг қаҳқаҳаси ошиб тушарди. Консул ҳақидаги бемаъни ҳикояни эшитаётиб, эзилиб ўтирган сарвон уста Алининг гапидан кейин жуда очилиб кетди. Ҳатто, уста Али кулгидан тўхтагандан кейин ҳам сарвон анчагача илжайиб, бошини тебратиб, дам-бадам додситоннинг юзига газаб ва истеҳзо билан кулиб қараб қўярди. Полиция бошлиғи бу зарбадан қаттиқ довдираб қолган эди. Додситонни хижолатдан— ноқулай ҳолатдан чиқариш учун бўлса керак — у анчагача инглизларни ёмонлаб ўтирди:

— Консул ҳақидаги бу ҳикоя шундай бир бўлмағур ҳикояларданки, уни аҳмоқ одам айтади-ю, аблаҳ одам ишонади. Ого, ахир, икки юз йилдан бери бизларни шу гаплар билан аҳмоқ қилиб келишади-я! Қизиғи шундаки, бундай найранглардан, инглизлардан ҳам кўра уларнинг ноғорасига ўйнайдиган малайлари кўпроқ манфаатдордир. Бироқ, энди инглиз жанобларининг даври тамом бўлди, буни ҳозир бутун дунё билади. Бу урушда ё немислар голиб чиқади, ё руслар. Уруш тамом бўлгандан кейин, инглизлар номини ҳеч ким тилга олмайди. Бундан кейин,

инглизларни пир деб қўл берганлар бошқа хўжайин топишлари керак бўлади.

Сарвон Қўчонга келганига уч йил бўлишига қарамай, полиция бошлиғининг ишбилармон ва уддабуронлигини яхши билиш билан бирга, унинг учун Машҳаддаги инглиз консулининг фармони ўз ҳукумати фармонидан ҳам муҳим эканини жуда яхши тушуниб олган. Шунинг учун у полиция бошлиғининг гапларига эътибор бермай ўтирди ва ҳатто унинг гапини қисқароқ қилиш учун Бинишга қараб шундай деди:

— Кечирасиз, оғойи Биниш, гап келиб қолганда сиз билан уста Алидан бир нарсани сўраб олмақчиман, ижозат берасизми?

— Марҳамат!— деб жавоб берди Биниш очиқ юз билан.

— Саволим шуки, агар Совет Иттифоқи галаба қилса-ю, урушдан кейин ўз қўшинларини Эрондан олиб чиқиб кетмаса, у вақтда сизлар нима иш қиласизлар?

— Қайси биримиз жавоб берайлик: Менми ё уста Алими?

— Қайси бирингиз бўлсангиз ҳам фарқи йўқ.

— Бўлмаса, мен иккимизнинг номимиздан жавоб бераман: агар урушнинг охиригача сабр қилиб турганингизда, Советлар Эронни бўшатиб чиқиб кетганларини кўрардингиз ва бу саволга ўрин ҳам қолмасди. Аммо бу саволни ҳозир берибсиз, жавоби шу: халқимиз ва ватанимизнинг ҳақиқий ва ҳаётий манфаатлари йўлида устимизга юкланган вазифани сиз билан биргаликда бажара берамиз!

Сарвон бошини қўйи солиб, аксельбант попугини ўйнаб, анчагача хаёл суриб, жим ўтиргандан кейин жавоб берди:

— Ҳозир сиз тилга олган вазифа тўғрисида ўзингиз билан суҳбатлашишни жуда истардим. Мен бу вазифани бажаришга тайёрман.

Бу гаплардан жуда энсаси қотиб ўтирган хон, сарвоннинг жавобига бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаб турган Бинишнинг гапини бўлди:

— Оғойи Биниш, мен ҳовли тўғрисида ўйлаб кўрдим. Эртадан бошлаб ундан фойдаланишингиз мумкин.

Биниш сўради:

— Ҳовлининг ижара ҳақи қанча бўлади ва қайси куни вақтингиз бўлади, биз келиб биргаликда шартнома тузиб, ҳужжатларни расмийлаштирсак. Шу тўғрида бизга айтиб қўйсангиз. Ижара тўғрисидаги шартномани имзолашга мен ва уста Али тайёرمىз.

— Мен сизлардан ҳеч қандай ижара ҳақи олмаганимдан кейин, шартнома тузишнинг нима ҳожати бор? Оғо, ҳаммамиз ҳам халқ учун бўлаётган бу ҳаракатга ёрдам қилишимиз керак. Мана буни сиз менинг ёрдамим деб ҳисоблашингиз керак.

Биниш таажжубланиб сўради:

— Рост айтяпсизми?

Хон жиддий жавоб берди:

— Ҳовлининг ижараси қанча бўлардики, мен сизга ҳазил қилсам? Фақат шарт шу, қачон ўзимга керак бўлиб қолса, бўшатиб берасиз. Мен буйруқ бериб қўяман: эртага бориб, ҳатто бирорта ойнаси синган бўлса ҳам, уни тузаттириб, сизларга ҳеч қандай нуқсонсиз ва тўла-тўқис топтиришсин.

Биниш бирпас ўйланиб турди-да, сўнг очиқ чеҳра билан кулиб туриб жавоб берди:

— Биз, албатта, сизнинг бу илтифотингиздан хурсандмиз. Лекин, мен сизга ҳозирданоқ шу нарсани айтиб қўяй: агар сиз ҳовлининг ижара ҳақи эвазига деҳқонларнинг шикоятларини газеталарингизда босиб чиқармайсиз деб ўйлаётган бўлсангиз, овора бўласиз. Агар бизга нон қарз бериб, нон олмоқчи бўлсангиз, марҳамат. Лекин билиб қўйингки, нонимиз ҳозирча патир, ҳали яхши пишиб етилган эмас.

Хон Бинишни олти йилдан бери танир, феълени жуда яхши биларди. Бу донишманд рақибга фириб ишлатиш томонига ўтди. Бу тўғрида у билан гаплашиб ўтиришни фойдасиз деб билиб, ҳовлини қачон қайтариб бериш масаласини ўзига ҳавола қилди.

Биниш яна бир неча минут ҳазил-ҳузил қилиб, ундан-мундан гаплашиб ўтиргандан кейин хайрлашиб, уста Али билан чиқиб кетди.

Ўша куннинг эртасига Биниш бир қанча китоб ва журнал кўтариб, сарвоннинг уйига борди...

4

Орадан бир ярим йил ўтгандан кейин, сўнгги икки йил ичида саргўрд¹лик даражасига кўтарилган додхонинг гу-маштаси, бир куни уста Алининг дўконига келиб:

— Оғо, саргўрд сизни уйимизга бир келиб кетсин деб буюрдилар, уйларига сим тортиб бераркансиз,— деб қолди.

Уста Али бу гапнинг маънисига яхши тушунарди. Биниш саргўрд билан, бошқа маъмурлар каби ошкора кўри-ниб туришдан ташқари, бир йилдан бери у билан ойда икки марта яширинча учрашиб ҳам турарди. Бу учрашув-лар саргўрднинг яқин дўсти, бир кичик офицернинг уйида ўтказиларди. Бундан фақат уста Алигина хабардор эди.

Иккинчи томондан, ким билади дейсиз, балки, саргўрд уста Али билан, уйга сим тортиб беришдан ҳам кўра му-ҳимроқ бўлган, кейинги ўн беш кун ичида шаҳарда юз бер-ган янги воқеалар ҳақида суҳбатлашмоқчидир...

Бундан ўн беш кун бурун, совет қўшинлари шартнома-га кўра, Эрондан чиқиб кетдилар. Уч кун ўтгач, бир кун ярим кечада Биниш уста Алининг уйига келиб, полиция

¹ Саргўрд — майор.

бошлиги тўдачиларга¹ ҳужум қилиш учун фитнес тайёрлаш-
япти деб хабар берди. Унинг айтишича полиция бошлиғи-
нинг плани шундай: шаҳардаги ҳамма безори ва чўнтак-
кесарларни қуроллантириб, тўдачилар клубига ҳужум
қилмоқчи, эшик, деразаларни синдириб, китобларни таш-
қарига сочиб ташламоқчи ва бир қанча кишиларга шикаст
етказмоқчи. Бир-икки киши ўлса ҳам майли, ҳеч қандай
қўрқинчли ери йўқ. Зўр келса Техрон радиоси бир озгина
ҳаяжонланиб ахборот беради, холос. Уруш бошланганидан
бери полиция бошлиғи бу ишга бир неча марта уриниб
кўрди. Лекин ҳар сафар ҳам қаттиқ зарбага учраб, шар-
мандаси чиқа берди. Аммо бу сафарги плани катта — ҳу-
жум қилувчиларнинг сонини камида икки юз кишига ет-
казмоқчи. Бироқ шаҳар безориларининг сони ўттиз-қирқ
кишидан ошмади. Полиция бошлиғи кўп афсусланди...
Агар полиция соқчиларининг кийимини ўзгартириб, улар-
ни безорилар билан бирга ишга солганинда ҳам, шаҳар
халқи уларни таниб қолади. Кейин тўдачиларнинг шарман-
да қилишидан қочиб қутулолмайсан. Мана шу мушкул
ишларнинг ҳаммаси полиция бошлиғини гарнизон қўмон-
дони — саргўрд додхога ёлбориб, ундан ёрдам сўрашга
мажбур қилганди. Саргўрд у билан бўлган яширин суҳ-
батда шундай деб жавоб берган:

«Полиция бошлиғининг тўдачиларни тор-мор келтириш
планларидан жуда хурсандман. Бироқ, афсуски, бу ишга
бевосита бош қўша олмайман. Агар сарбозларим кийимла-
рини ўзгартириб, шаҳар безориларининг кўмагида халқ
партияси клубига ҳужум қилишса, уларнинг сири очилиб
қолгудай бўлса, ёки партия аъзолари билан жанг қилишиб,
бирортаси ярадор бўлибми, ёки ўлиб-нетиб қолгудай бўл-
са, мени қаттиқ жавобгарликка тортадилар. Бундан таш-
қари, бу жанжал армиянинг шарманда бўлишига сабабчи
бўлади. Тўдачилар бутун дунёга жар солиб, унинг расво-

¹ Т ў д а — Эрон халқ партияси шундай деб аталади.

сини чиқаришади. Гарнизон қўмондони сифатида фақат бир шарт қўймоқчиман: агар Машҳад штабидан бирорта ёзма буйруқ бўлса, бу ишга аралашим мумкин. Шу буйруққа асосан, полиция бошлиғи жаноблари бу ватанпарварлик тадбирлари учун жандармлардан ёрдам олсалар яхшироқ бўлар эди».

Полиция бошлиғи унга шундай деб жавоб беради:

— Жандармлардан ёрдам олиш амалда тажриба қилиб кўрилмаган, бир нарса. Чунки, уларни қишлоқлардан йиғиб келтириш керак. Бу ишнинг хатарли жойи шундаки, агар жандармлар қишлоқларда соқчилик қилиб турмаса, халқ партияси аъзоларининг у ерда олиб бораётган заҳарли ташвиқотлари билан деҳқонлар исён кўтаришлари мумкин...

Полиция бошлиғининг қўзғатмоқчи бўлган фитнес ва найранги тўғрисида Бинишнинг билгани шу эди. Энди у ўз планини қай тарзда амалга ошира олиши, Бинишга маълум эмас. Уста Али бу гапларнинг ҳаммасини Биниш саргўрд додхоннинг оғзидан эшитганлигига шубҳа қилмасди. Лекин бу тўғрида унинг ўзи ҳам бирор нарса сўрамаган, Биниш ҳам бу масала ҳақида ҳеч нарса билдирмаган.

Бирнеча кун ўтгач, Биниш Алимуродхоннинг ҳовлисини эгасидан берухсат, ҳужжатлар билан расмийлаштирмасдан зўрлик билан босиб олган ва икки йилдан бери бир пул ҳам тўламай ундан фойдаланиб келади, деган туҳмат билан айбланиб, додситон томонидан тўсатдан қамоққа олинган. Уста Али дўстининг қамоққа олинганлигидан хабардор бўлгач, бу тўғрида гаплашиш учун Алимуродхоннинг уйига борди. Аммо, уйдагилар унга «хон уйда йўқлар» деб жавоб беришди. Уша куни уста Али хоннинг уйига бир неча марта борса ҳам ҳар сафар «йўқ» деган жавобни олди. Эртасига хоннинг уйига бориб, эшигида пойлаб ўтирди-да, хон уйдан чиқиши билан бир-бирларига рўбарў бўлишди. Хон бундан бир ярим йил илгари у билан Биниш ўртасида ҳовлини ижарага бериш тўғрисида

гап боргани ва бунга унинг ўзи розилик берганидан қатъий тонди. Шундан кейин уста Али бирорта гувоҳ ёки факт тайёрлаш фикрига тушди. Бироқ хоннинг уйдаги ўтиришда бўлган ва ҳовли ҳақидаги гапларни ўз қулоғи билан эшитган кишилардан биттаси полиция бошлиғи «мен ҳеч нарса билмайман» деб, ҳовли масаласини бутунлай инкор қилди. Молия мудири эса «балки шундай гап бўлган бўлиши мумкин, лекин мен ўз ишим билан бўлиб, ҳеч нарса эсимда йўқ» деб қўя қолди. Додситон бир оз ўйланиб тургандан кейин ўша кеч бўлган гапларни хотирига келтирган бўлди:

— Оғойи Биниш ҳовлини ижарага беришни сўраб, келганини биламан, албатта. Аммо бошқа гапга ўтиб кетиб, кейин бу тўғрида гап бўлмаган эди. Бунга далил шуки, агар хон розилик берган бўлганда, бу тўғрида ҳовли эгаси билан ундан фойдаланувчи киши ўртасида, албатта, бирорта расмий ҳужжат ёки протокол бўлиши керак эди. Уста Али «хоннинг бу қилмиши ва маккорлигини тўғридан-тўғри виждонсизлик»,— деди. Бунга додситон қарши чиқди.

— Мен кишиларнинг виждонини граммлаб тарозига солиб ўтириш учун прокурор бўлган эмасман. Виждонли кишилар билан қонуннинг иши йўқ. Мен фақат, кимнинг ҳужжати эътиборли эканини ҳисобга олиб, шунга қараб иш олиб бораман, холос.

Уста Али кечаси соат ўнларда қоронғи, тор кўчалардан кетаркан, мана шу сўнгги воқеаларни хаёлидан ўтказиб борар, Биниш қамоқда бўлгани учун мен билан гаплашмоқчи бўлса керак, сим торттирмоқчи бўлгани бир баҳонадир деб ўйларди.

Уста Али ҳар бир кўчанинг муюлишидан ўтаркан, ўзини панароққа олиб, «орқамда ҳеч ким йўқмикин» деган хаёлда бирпас тўхтаб атрофга қараб оларди-да, кейин тезда бир кўчадан иккинчи кўчага ўтарди. Саргўрднинг уйига етиб боргунча, шу алфозда борди.

Уста Али хонага кириши билан, стол ёнида ўтирган

уй эгаси ўрнидан туриб, оҳиста унинг олдига келиб сўрашиди. Уй эгаси уста Алига бирор нарса деб гапиргунча ҳам йўқ эдики, гумаштаси,— менда ишингиз йўқми?— деб сўраб қолди. Саргўрд унга чой буюрди. Уста Али унинг сўзини бўлди:

— Овора бўлманг! Агар рухсат берсангиз тезроқ кетсам яхши бўларди. Вақт ҳам кеч бўлиб қолди. Кечирасиз, хизматларига бундан вақтлироқ етиб келолмадим.

Саргўрд уни ортиқча зўрламади-да, гумаштасига қараб:

— Майли бўлмаса, қўя қол,— деб қўйди.

Гумашта эшикни ёпиб чиқиб кетди, унинг айвон зинасидан туриб кетаётгани эшитилиб турарди. Саргўрд оҳиста эшик олдига келди-да, зичлаб ёпди. Унинг эшикни ёпиши уста Али билан бўладиган суҳбатини биров эшитиб қолишдан қўрқиб эмас, балки гапни нимадан бошлаш кераклигини билолмай тургани, уста Али билан биринчи учрашуви бўлгани учун эди, ўртадаги ётсирашни йўқотмоқчи бўлгани, унинг ҳаракатидан билиниб турарди.

Мана шу қисқа муддат ичида уста Али хонанинг жиҳозларини кўздан кечириб чиқди. Хонага иккита палос солинган эди. Устига духоба қопланган ва анчагина тутилган бўлишига қарамай, ҳали ҳам ярқираб турган диван ва ўриндиқлар ерга тўшалган палосларга мос тушмай турарди.

Саргўрд эшик олдидан орқага қайтиб, ҳарбий гимнастёркасининг гижимларини икки бош бармоғи билан камар остидан текислаб, орқага суриб тортиб қўяркан, гап бошлади:

— Уста Али, кечирасиз, мен сизни анча овора қилдим. Мен сизга сим торттиришдан воз кечдим...

Уста Али гумони тўғри чиқиб, уй эгасининг айтмоқчи бўлган гапини сабрсизлик билан кутди. Додхо симкашнинг афтига бир оз тикилиб тургандан кейин, бир илжайиб қўйди-да:

— Агар бундан уч йил илгари немис армияси Эрон тупроғига кирган бўлганда, биласизми, уста Али, сиз билан қандай муомала қилган бўлардим? — деди.

Уста Али биров ҳайрон бўлиб, нима дейишини билмай турди. Сарғурд гапининг бу ёғини ҳам айтиб қўя қолди:

— Сиз билан Бинишни шаҳар майдонига келтириб, ўққа тутардим...

Уста Али бу гапга ҳайрон бўлмади. У кулиб шундай деди:

— Демак, худо бир асрабди-да, немислар келмабди. Хўш, энди...

— Энди мен сизга бир нарсани айтмоқчи эдим, бундан уч кун бурун чиқарган варақаларингизни ўқидим. Варақада оғойи Бинишни қамоқдан чиқариб олиш учун шаҳар халқидан моддий ёрдам сўраган экансизлар. Мен ҳам, у киши билан бир оз ошналимиз бўлгани учун, озгина ёрдам қилмоқчиман...

У, шу сўзларни айтди-да, стол томон борди. Стол тортмасидан бир даста қоғоз пул олиб, уста Алининг олдига келди. Уста Али уни ўз бағрига босиб, қучоқлаб олишига оз қолди. Лекин ички ҳаяжонини зўрға тўхтатиб, шундай деди:

— Биз сизнинг бу меҳру шафқатингиздан жуда мамнунмиз. Аммо прокурорга бермоқчи бўлган пулимиз, деярли тайёр. Қўчонлик партия аъзолари қилган ёрдам ва икки-уч кундан кейин Машҳаддан келадиган пул етади.

Сарғурд қўлидаги пулни юқори кўтариб, гапира кетди:

— Йўқ, йўқ. Икки-уч кунни кутиб ўтирманглар. Мана бу минг туман. Агар йиғилган пул билан шу етадиган бўлса, эртагаёқ прокурорга тўлаб, у кишини чиқариб олинглар. Яна сизга шуни айтмоқчи эдим. Оғойи Бинишга айтсангиз, вақт топиб эртага шу пайтларда менинг олдимга бир келиб кетсалар...

Бу воқеадан икки кун ўтгач, икки дўст бир-бири билан суҳбатлашиб ўтирганда, уста Али саргўрд билан бўлган учрашувини Бинишга бошдан-оёқ ҳикоя қилиб берди. Уларга қилинган ёрдам устида гап кетаркан, Биниш бирдан қўл ҳаракати билан уста Алининг гапини бўлди-да, бирпас кўзларини юмиб, ўйга толди. Кейин секин кўзларини очиб, бир нарсадан қаттиқ завқлангандай, илжайди-да, дўстининг юзига тикилиб туриб шундай деди:

— Энди тушундим. Кеча унинг уйига борганимда, бундан ўн кун илгари ўз кўзим билан кўрган гилам ўрнига шолча палос солиб қўйилган эди...

ТУРТИНЧИ БОБ

— Бундан икки ойча илгари Техронда бўлганимда бир куни шаҳарнинг қуйи маҳаллаларида турадиган бир дўстимнинг уйига меҳмонга бордим. Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганимиздан сўнг овқатланиб, дам олиб ётган эдик, бир вақт уй яқинидаги майдондан бўғиқ бир товуш эшитилди. Бу товуш борган сайин кучайиб, яна ҳам баландлаб борарди. Мен нима гап эканлигига тушунолмаي, ҳайрон бўлиб, ёнимда ётган уй эгасини уйғота бошладим. У ҳам бирпас қулоқ солиб тургач, «Тўдачилар митинг қилишаётган бўлса керак»,— деди. Чиқиб томоша қилгим келди. Менинг қистовим билан иккаламиз уйдан чиқиб, майдоннинг бир чеккасига бориб турдик. Анчагина одам йиғилган эди. Бизнинг ёнимизда ҳам, кўринишидан шаҳарнинг жанубидаги каллакесарлардан бир нечтаси турарди. Улардан бири ёнида турган тўладан келган, граждон кийимидаги бир кишидан дам-бадам:

— Жаноб капитан, минбарга чиқайми?— деб сўрарди.
У бўлса:

— Йўқ, бирпас сабр қилиб тур, ўзим айтаман,— деб жавоб берарди...

Фармондор¹ шошмай, гапини битта-битта давом эттира бошлади. Лекин гапи тамом бўлишига яқинлашган сари, ҳаяжонланиб, юз ва қўл ҳаракатлари ортиб борарди. Бу билан у, ҳикоя мазмунини яна ҳам образлироқ қилиб тасвирлашга, унинг аҳамиятини ошириб-тошириб кўрсатишга интиларди. Баъзан йўтал аралаш қотиб-қотиб кулганда, кўкйўтал бўлган болага ўхшаб нафаси ичига тушиб кетарди. Кейин кулгисини аранг тўхтатиб, яна гапида давом этарди:

«Ниҳоят, бир вақт тўдачи нотик қизишиб кетиб, овози борича бақириб сўзлар экан, капитан жанобларининг ишораси билан унинг ёнида турган ҳалиги тирранча югуриб минбар тепасига чиқиб, наъра торта кетди... Жуда қизиқ иш бўлди. У мана бундай деб айюҳаннос соларди:

— Эй, худонинг бандалари! Аъло ҳазрат хумоюнй яшасинлар! Биз шоҳ тарафдоримиз, шоҳ бўлсин деймиз! Инглизларнинг подшоси борми — бор. Америкаликларнинг подшоси борми — бор. Ариларнинг подшоси борми — бор. Пашшаларни ҳам подшоси бор...»

Додситоннинг қийқариб кулиши, фармондорнинг йўтал аралаш кулгисидан баланд чиқарди. Бошқалар ҳам буларга қўшилиб кулги роса авжига чиқди. Ҳатто, оғзидан сира наъки тушмайдиган молия мудирини ҳам товуш чиқармай, қаттиқ кулар ва биттасига най, иккинчисига оташкурак ушлаган, ҳар икки қўли худди джаз оркестрнинг дирижёриники сингари юқори кўтарилиб, паст тушиб турар экан, орқасида ўтирган кишига устма-уст савол ташларди:

— Ого, буни ким айтди, дейди?.. Худо ҳаққи... бу гапларни ким айтибди? Бўлинг, айтинг!

¹ Фармондор — губернатор.

Фармондор ҳиқиллай-ҳиқиллай кулгисини аранг босиб, жавоб берди:

— А... а... жабо!.. Демак, ҳалиги, сиз гапнинг бошидан қулоқ солмабсиз-да... Бу ўша-да... Бояги каллакесарлардан битгаси. Уларни капитан жаноблари,— билмадим, полиция ё комендатура томонидан топширилганми, ҳар ҳолда,— митингни тарқатиб юбориш учун ўша ерга келтирган экан. Энди бу ёғига қулоқ солинг. Бу ёғи ҳам қизиқ. Кулгидан одамнинг ичаги узилади...»

Ҳамма жим бўлди. Гуё жуда қизиқ бир ҳикоянинг давомини завқ билан эшитишга мунтазирдек фармондорга кўз тикиб туришарди. Фармондор гапида давом этди:

— Бир вақт тўсатдан капитан жаноблари олдинга югуриб бориб, ҳалиги «сўзамол» нотик ошнамининг этагидан тортиб:

«Туш-е, пастга, итвачча! Расво қилдинг!» деб пастга торта бошлади...

Ҳозир мен ҳам полиция бошлиғи жанобларига: «Ого, сиз ҳам пастга туша қолинг, ишнинг расвосини чиқардингиз, ҳароб қилдингиз!» демоқчиман».

Бу ҳикоя полиция бошлиғининг шаънига таъна ва кино мақсадда айтилган бир муқаддима бўлиб чиқишини ҳеч ким кутмаган эди. Ҳикоянинг мазмунидан ҳам кўра полиция бошлиғининг шаънига айтилган бундай таъна додситонга маъқул тушиб кулиб ўтирарди. Бошқалар эса анчагина ўнғайсизлана бошлашди. Бу ўнғайсизлик таъсирида фармондор бир оз қизариб, қиёфаси жиддийлашди-ю, аммо сир бей бермай, сўзида давом этди:

— Мен ўзимнинг бу ҳазил ва киноям учун полиция бошлиғи жанобларидан узр сўрамоқчиман, албатта. Агар бирор жиддий мажлис бўлганда, бу хилда ҳазил қилмаган бўлардим. Аммо, мана бу оддий йиғилишда фармондор сифатида эмас, балки яқин, самимий бир дўст сифатида сизлар билан суҳбат қилаётирман. Менимча бу ўтиришда ҳазил қилиш ҳам мумкин, иш битириш ҳам...

Бу «оддий йиғилиш» фармондорнинг уйда ўтказилаётган эди.

Фармондор алоҳида уйда турмай, губернатор идорасига қарашли бинода истиқомат қиларди. Унинг отаси Хуросон аёнларидан бўлиб, Ризо шоҳнинг илтифоти ва ишончини қозонган киши эди. Бироқ шунча эҳтиёткорлик билан ўйлаб иш қилишига қарамай, кутилмаганда у, шоҳнинг қаҳрига дучор бўлган эди.

Воқеа бундай бўлган эди. Бундан ўн беш йил бурун сарҳанг Пўлодин¹ ва офицерлардан бир группаси шоҳни тахтдан ағдариб, мавжуд тартибга барҳам бериш мақсадида яширин иш олиб боришарди. Бундан хабардор бўлган оғо Мир Қафқозийнинг чақимчилиги билан бош полиция бошқармасининг раиси бу ҳаракатдан хабардор бўлиб қолади ва бу «муҳим» масалани шоҳга етказди. Бу хабарда шу нарсалар баён этилганди: «Ризо шоҳ вилоятларидан бирининг мутаваллибошиси² оғойи... фитначилик мақсадида бир кун Техронга келиб, сарҳанг Пўлодиннинг ҳузурида бўлган...»

Сарой вазири шоҳнинг амри билан дарҳол мутаваллибошини чақиртиради. Уни катта бахт-иқбол кутиб турибдими ёки кутилмаганда катта бахтсизликка учраб, бирор фалокат унинг ишини остин-устин қилиб ташлайдими, бундан беҳабар эди. Машҳаддан Техронга етиб келган кунийёқ, минг хил ташвиш ва умид билан аъло ҳазратнинг ҳузурига киришга мушарраф бўлади.

Кўзлари аъло ҳазратнинг газаб тўла чақчайган кўзлари билан тўқнашганда, юраги ёрилгудай бўлиб, ўзини тамом йўқотиб қўяди. Шу он шоҳ унга:

— Падар лаънати! Хўш, нега менга хабар бермадинг?— деб қаттиқ бақиради.

¹ Пўлодин — 1924 йилда Ризо шоҳга қарши фитна ташкил қилган миλλαатчи.

² Мутаваллибоши — иш бошқарувчи, нозир. Фармондорнинг отаси мутаваллибоши эди.

Мутаваллибоши томоғига тош тиқилгандай, нафаси хиппа бўғилади-ю, боши айланиб, турган жойида қотиб қолади. Кейин шоҳнинг нима демоқчи эканини ҳам сўрамай оёғига йиқилиб, унинг «муборак» этигига юзини қўйиб, ўпа бошлайди. Шоҳ фақат «аъло ҳазратнинг босган изларига қасам...» деган жумлани эшитиб, нафрат билан оёғини унинг қучоғидан тортиб олади. Кейин этигининг учи билан унинг сочсиз бошига зарб билан шундай тепадик, бечора ҳушдан кетиб ерга йиқилади.

Дарров уни ташқарига олиб чиқиб кетишади. Шундан кейин қайтиб уни ҳеч ким кўрмайди. Айтишларига қараганда, Техрон полицияси уни бўғиб ўлдириб, мол-мулкни мусодара қилган.

Пўлодин ва унинг шериклари устидан олиб борилган терговда шу нарса аниқландики, мутаваллибоши улар билан ҳеч қачон бирга бўлмаган ва улар ишидан мутлақо беҳабар бўлган. Фақат эски дўсти бўлганлиги туфайли, бир кун уни кўргани келган. Аммо бош полиция бошқармасининг раиси шоҳ жанобларини ранжитишни лозим топмай, бу мавзуни «Арзи муборак»га етказмай қўя қолган.

Ота ўлимининг доғ-фироқи ва ноҳақ тўкилган қони учун ўч олиш мақсади бир неча йилгача фармондорнинг юрагини ўртаб келди.

Бу ўртада жаҳон уруши алангасининг кичик бир учқуни Эронга ҳам тегиб ўтиб, Ризо шоҳни тахтдан улоқтириб ташлади ва ўрнига ўғли ўтирди.

Бу ўзгаришлар даврида фармондор отасининг қатл этилганлиги тўғрисида ўйлаб-ўйлаб ўзича шундай хулосага келди: «Бу бахтсиз ҳодиса тўғрисида икки хил мулоҳаза юритиш мумкин. Фараз қилайлик, отамни бир қонхўр ўз шахсий манфаати йўлида ўлдириб юборган бўлсин. Лекин, бу ҳақда ҳар қанча ўйлаганинг билан натижа чиқмайди. Пешанага ёзилгани шу экан. Қазога рози бўлишдан ўзга чора йўқ. Хўш, кайси осий банда тақдири азалга қарши кураша олибди? Шундай экан, худой таолонинг қуд-

рат ва иродасидан бошқа қандай куч бу қонхўр қотилни подшолик тахтига чиқиш даражасига етказа олди?

Эй парвардигор, карамингга минг бор шукр! Ҳаммамиз тақдир азал олдида чумолидай ожизу залилмиз. Бу бўри кимларнинг оиласига чанг солмади? Қайси аёнга қонли панжасини ботирмади, дейсиз? Ундан зарар кўрмаган хонадон борми ўзи? Аммо бугунги кунда отаси ноҳақ ўлдирилганларнинг ҳаммаси Ризо шоҳ ўғлининг пинжига кириб, ишларини тўғрилаб кетаётир. Фақат тўдачилар сингари бир гуруҳ гумроҳларгина тақдирга қарши курашиб, уни ўзгартириш пайига тушган, холос... Йўқ, ҳар қанча фикр юритсанг ҳам бу йўл ташвишли ва натижасиздир».

Энди, аксинча шундай фараз қилайлик: «Улуғ бир раҳнамо азиз ватанимизнинг ифтихори йўлида, парвардигорнинг амри билан бир ҳовуч фитначи хоинларни қилмишларига яраша жазолади-ю, шу орада янглишиб, менинг отамни ҳам ўлдиришди. Ҳақиқатда эса, азиз ватанининг шон-шухрати йўлида шаҳид бўлди...»

Бу оқилона ва фойдали фикр. Отанинг қаҳру ғазабини ўғилнинг лутфу марҳамати билан қоплаш керак. Мана бу осон, оқилона ва оромбахш бир иш бўпти...»

Бу «оқилона фикр» фармондорга асалдай ёқиб кетди. У энди кишини қийнашдан бошқа нарсага ярамайдиган эски дардини ичига ютиб қўя қолди.

Уша вақтда ишсиз юрган фармондор дарҳол дарбор¹ номига ариза ёзиб, ўзининг хизмат талаблагини маълум қилди. У вақтда, отаси ноҳақ ўлдирилиб, кек сақлаб юрган аламдийдаларни ўз ёнига тортиш учун ҳар бир фурсатни ганимат билиб юрган дарбор унинг ҳақида тавсия ёзиб, дарҳол вазороти кишварга² юборди. Министрлик ҳам тезда уни чақиртириб, Пешопуя районида бахшдор³ қилиб

¹ Д а р б о р — шоҳ саройининг иш бошқарувчиси, сарой вазири.

² В а з о р о т и к и ш в а р — ички ишлар министрлиги.

³ Б а х ш д о р — раён (қишлоқ) ҳокими.

тайинлайди. Фармондор отасининг қонли фожиаси эвазига қўлга киритган бу мансаб ҳақидаги фармонни бағрига босганча, ўзининг ақллиги ва ишбилармонлигига офаринлар ўқиб, дарҳол хизмат жойига равона бўлди.

Орадан икки йил ўтгач, уни Қўчонга фармондор қилиб тайинлашди. Ҳозирги кунда, у яна бир юқори поғонага — Хуросон ҳокимлиги, яъни генерал губернаторлик мансабига эришиш олдида турибди. Шу кетишда у, бахт-иқболи ёрий бериб, ўзининг ақл-заковати орқасида Пешопуя ҳокимлигидан министрлик лавозимигача кўтарилишига қаттиқ ишонарди.

Шунинг учун ҳам у, ҳозир хизмат қилиб турган жойидан ҳовли-жой олмай келади. Уй жиҳозлари сотиб олиш каби ортиқча сарф-харажатлардан қочиб юради. Порахўрлик ва майда ўғирликлардан келадиган даромадларини ҳам Техрондаги ҳовлиси ҳисобига тўлаб туради. Чунки бу ҳовлини илгарироқ олган бўлса ҳам, унинг ҳақини батамом тўламаган эди.

Шу билан бирга у, дарбор билан яна ҳам яхши алоқада бўлиб, ўзининг очиқ ва яширин ишлари ҳақида шоҳга ахборот бериб, ундан тегишли кўрсатма олиб турарди.

Фармондорнинг яширин ишларидан хабардор бўлган ва унинг ҳамма нарсага аралашиб, ҳатто прокурорлик ишларига ҳам суқулмоқчи бўлиб юрганини худбинлик деб билган додситон фармондор тўғрисида гоҳ ошкор, гоҳ яширин, шундай дерди:

— Замонни қарангки, бу ўғривачча бизнинг устимиздан хўжайинлик қиладиган бўлиб қолибди! Отаси-ку арбобнинг оёғи остида қуртдай гивирлаб юриб, ахири эзиб-янчиб ташланди. Мана энди ўзи шоҳнинг товонини ялашга тайёр...

Ғазаб ва аччиғини ичига ютиб, илжайиб ўтирган фармондор бояги гапини яна қайтарди:

— Шунақа, оғайни, ишни буздингиз. Ўрнингизни бўшатиб, Сиз ҳам пастга туша қолинг...

Алимуродхонга қайнағаси устидан фармондорнинг кулиши сира ёқмади. Айниқса додситоннинг ясама кулгиси асабига тегарди. Шунинг учун у, бундай пайтда муҳтарам зотлар билан қай тариқа муомала қилиш кераклигини фармондорга уқтириб қўймоқчидай, секин ва жиддий бир қиёфада шундай деди:

— Шундай денг? Демак, биз полиция бошлиғи жанобларининг гапларига бекорга қулоқ солиб юрган эканмизда, бўлмаса.

Хоннинг бу гапи додситоннинг тилини қичитиб қўйди:

— Бу план мутлақо фойда бермайди, деб мен сизларга неча марталаб айтгандим. Бу сира ақлга тўғри келмайдиган нарса эди. Бу йўл билан тўдачиларни қўлга олиб бўлмайди. Сиз мени Бинишни қўлга олишдан қўрқади ёки халқ партияси аъзолари билан тил бириктириб, яширинча иш олиб боради деб ўйлардингиз. Хўш, мана энди нима бўлди? Қайтага тўдачиларни яна ҳам ҳушёрроқ қилиб, кўпроқ қутиртириб қўйдингиз. Шу билан бирга менинг обрўйимга ҳам путур етказдингиз. Полиция бошлиғи жаноблари эса «бу планни амалга оширишда ҳовлининг ижара ҳақини баҳона қилиб, сайлов ўтгунча Бинишни қўлга олиб, қамоқда сақлаб туриш керак» деган даъвои илгари сурдилар. Мен у кишига бўш келсангиз тўдачилар, ҳатто остингиздаги гиламингизни ҳам олиб чиқиб сотиб, уч кунга қолмай, Бинишни қамоқдан чиқариб олади дедим...

Сарғурд додхо бу гапни эшитди-ю, бир сапчиб тушди, лекин кейин тушунса, додситоннинг бу кинояси бировга қаратилган бўлмай, балки умумий тарзда айтилган гап экан.

Фармондор Биниш қамоққа олинган куниёқ бу «севинчли» хабарни шоҳ саройига ва ички ишлар министрлигига етказди. Шунингдек, бу хабар кетига «манфаатдор органларнинг таклифи билан кўрсатилган номзодни сайлаш ҳақидаги буйруқни бажариш учун энди бирор жиддий монельлик йўқ», деб илова ҳам қилиб қўйди. Бирок бундан

икки кун бурун кутилмаганда, Бинишнинг қамоқдан озод бўлгани тўғрисидаги хабарни эшитиб, қаттиқ саросимага гушиб қолди. Унинг безовталаниши Бинишни ҳақиқатан ҳам давлат ва шоҳ саройининг махфий буйруқларини бажариш йўлидаги «жиддий гов» деб билгани учун эмас, балки энди бу хабарни қаңдай қилиб марказга етказиш учун эди. Чунки у ўз ишини жиддий ва дабдабали қилиб кўрсатиш учун Бинишни жуда хавfli шахс деб билдирган эди. Мана энди олий орган олдида бу «хавф»нинг аҳамиятини қандай қилиб камайтира олади.

Иккинчи томондан, фармондор ҳали анчагина тажриба-сиз, мансабга эришган бу қисқа вақт ичида, яъни икки йил Пушопуя бахшдорлиги ва икки йилдан камроқ Қўчон фармондорлиги даврида бундай ҳодисаларга рўбарў бўлиш ва жиддий топшириқларни бажара олиш учун етарли тажриба орттиролган эмас эди. Давлат ва сарой номзодларини «сайлов қутисидан чиқариш» вазифаси биринчи марта унинг масъулиятига топширилиши эди. Яхшики, сарой билан давлат ўртасида ҳозирча Қўчон ваколатининг номзоди устида ҳеч қандай келишмовчилик ёки бирор ғаламислик бўлмай турибди. Бунисига ҳам шукур. Бўлмаса, иш яна оғирлашиб кетарди.

Сиёсий сезгирлиги, чўл пашшасининг найзасидан ҳам ўткир фармондор шундай ақида қиларди: Сарой билан ҳукуматнинг калласи бир қозонда қайнамайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзларининг вафодор лаганбардорлари вакил қилиб юборган кишиларни мажлис дастурхонига ўтказиб, уларнинг оғзини «конституция» ҳолваси билан चु-читишга зўр бериб ҳаракат қилишарди. Шунингдек, фармондор оқилона фикр юритиб, шундай хулосага ҳам келиб қўйганди: «Давлат ҳам, унинг сиёсати ҳам кун сайин ўзгариб турибди. Аммо шоҳ ўз ўрнидан сира жилмайди. Шунинг учун ҳам сарой хизматларини астойдил бажариб, у билан ниҳоятда мустаҳкам алоқада бўлиб туриш керак. Ҳозир ҳам худога минг бор шукур, бахтимизга Қўчон

номзоди ҳақида, жуда бўлмаганда икки томон учун мажбурий битим мавжуд-ку. Бир ўлимтик билан икки қашқирни тўйгазиш мумкин. Шундай қилганда уларнинг қонли чангалидан омон қолишгина эмас, балки келгуси тараққиётимизга ҳам осон ва тезроқ йўл очиш мумкин.

Фармондорнинг фикрича, шоҳ саройи ва ҳукумат билан келишиб иш олиб бориш шулардан иборат: бир томондан ҳозирги шоҳ отасининг шоҳлик даврида ундан безор бўлган ва унинг ўзидан ҳам унча рози бўлмаган қабила бошлиқларига шоҳона лутф-марҳамат изҳор қилиб, уларни кўпроқ ўз ёнига тортмоқда ва шу билан ўзининг куч-қудратини мустаҳкамлаб олмоқчи. Иккинчи томондан ҳозирги премьер-министр Алимуродхоннинг отаси Зайғамулмулкнинг яқин дўсти бўлиб, полковник Муҳаммад Тақийхон қўзғолон кўтарган вақтда уни бошқа хонлар ёрдамида қўзғолонни бостиришга ундаган эди. Ҳозир ҳам премьер-министр Зайғамулмулкнинг хонадонига ишонади ва ҳатто отасининг фидокорона хизматлари учун ўғли Алимуродхонни мукофот билан тақдирлаш нияти ҳам йўқ эмас...

Шундай қилиб, шу кунгача фармондорнинг бахт-иқболи ёр бўлиб, иши ҳамиша ўнгидан келган экан, унинг фикрича бундан кейин ҳам шундай бўлади. Мана энди, худди бир тажрибали доя хотин эпчиллик билан гўдакни йўргаклаб олгани сингари, у ҳам сайлов қутисидан ўз номзодини осонгина чиқариб олади. Бироқ фармондорнинг бундай ишларда мутлақо тажрибаси йўқ эди. Шунинг учун у, сиртдан қараганда буйруқ тарзида-ю, лекин ҳақиқатда эса илтимос маъносида, додситонга қараб шундай деди:

— Хўш, оғойи додситон, сиз бу тўғрида қандай фикрдасиз?

Додситоннинг кулгисига ичдан ғазабланиб ўтирган полиция бошлиғи шундай деб қўшиб қўйди:

— Ҳа, қани гапирсинлар. Ахир сизда юз кишининг

қли бор-ку... Қани, сизнинг фикрингизча нима қилмоқ керак?

Додситон анчадан бери олдида турган стакандаги ароқни қўлига олиб, истеҳзо билан кулимсираб полиция бошлиғига қараб турарди. Бу полиция бошлиғи учун ҳар қандай ҳақоратдан ҳам баттар эди. Кейин шошилмай ароқни ичди-да, анор донасидан бир қошиқ олиб, битта-битта оғзига солиб ўтирди. У, овқат еганда полиция бошлиғига ўхшаб шапиллатиб эмас, ичганда пиёлани қўлида олиб ўтириб ҳаммани маҳтал қилиб қўймасди. Лекин бу сафар, атайин шошмасдан, ҳаммага кўз-кўз қилиб анор чайнар ва қултулллатиб сувини ичарди. Ҳаммалари жим бўлиб, бир неча минут унга кўз тикиб туришди. У гўё бу жимликни узоққа чўзмоқчи бўларди. Бу билан у, шундай қийинчилик пайтларда унинг оқилона маслаҳатига ўзгаларнинг қанчалик муҳтож эканликларини билдирмоқчи бўларди. Ниҳоят, лаззатли ва хушбўй анор сувидан назокат билан ичиб олгач, гап бошлади:

— Шу... шу... ндай. Фикримча, иш жуда осон. Фақат, уни эпчиллик ва ғоят жасурлик билан удалай олиш керак...

— Масокум-уллоҳу билхайри вал-офия!¹

Янги меҳмоннинг овозини эшитиб, ҳамма ўрнидан турди. Меҳмонга эшикни очган хизматчи — официант меҳмон ичкарига кириши билан эшикни ёпиб, ташқарига чиқиб кетди. Меҳмон ўтиргандан кейин ҳам ҳол-аҳвол сўраш анчагина давом этди.

— Оғонинг саломатликлари?—деб сўради фармондор.

— Алҳамдулиллоҳ, ёмон эмас,— деб жавоб берди меҳмон.

Янги келган меҳмон ўтирганларнинг баъзилари билан фақат бош иргатиб, баъзилари билан бир-икки оғиз сўз билан ҳол-аҳвол сўрашди:

— Оғойи додситон, сиҳати олийлари қалай?

¹ Худо кечингизни хайрли ва қувончли ўтказсин! (араб.)

— Раҳмат, ого. Илтифотлари учун ташаккур.

— Э-эй! Бормисиз ўргулай, полиция бошлиғи жаноблари? Саломатликлари яхшими?— сўради меҳмон.

— Раҳмат, давлатлари соясида, ёмон эмас. Илтифотлари учун ташаккур, тақсир!

Янги келган меҳмон оғойи шайх Ибодулло Серахсий эди. Паст бўйли, қотмадан келган, ёши элликларда бўлса ҳам, жуссаси кичик бўлиб, кўринишидан ҳеч ким унга эллик ёш бермасди.

Унинг отаси аҳли минбар¹ ва муътабар воизлар² дан бўлиб, кўп умри Серахсда ўтган. Машҳадга келганига ўн йил бўлганди. Ҳар куни у кечки намоздан кейин хонақо минбарига чиқиб ваъз ўқирди. У ҳақиқатан ҳам хушбаён ваъзхон эди. Ўз суҳбати орасига тарихий воқеалар, ҳикоялар, ривоятлар ва яна аллақандай ёлғон-яшиқларни аралаштириб, келтириб ўқирди. Шунингдек, баъзан Ҳофизнинг газаллари ва Ҳоғифнинг таржеъбандидан³ бир неча байт келтирар ва бошқа шоирларнинг қасидаларидан ўқиб, ўз суҳбатини жуда қизиқарли ўтказарди. Бозори ҳам бошқа ваъзхонларникидан чаққонроқ бўлиб, бу нарса кўпинча рақибларнинг рашк ва ҳасадига сабаб бўларди.

Уша пайтларда ўттиз ёшларда бўлган Ибодулло, Машҳад уламоларидан таълим оларди ва тажриба мақсадида баъзан шаҳардан узоқроқдаги масжидлардан бирида минбарга чиқиб, ваъзхонлик ҳам қилиб турарди. Отасининг ваъзхонликдаги таъсирчанлиги ўғлида йўқ. У ҳали бундай фаилатлардан анча узоқ, аммо бу янги куртакнинг ўз суҳбатигаги ёқимли оҳанги, бир кун келиб отаси сингари мўминлар учун сершоҳ ва сербарг катта чинор бўлиб етилиши ва унинг соясидан мурид-муҳлислари фойдалана олиши яхши сезилиб турарди.

¹ Аҳли минбар — масжидда хутба ўқийдиган киши — имом.

² Воиз — ваъз этувчи, диний тарғиботчи.

³ Таржеъбанд — шеърнинг бир тури.

Шунга қарамай, Ибодулло ва бўлак дин ҳомийлари бахтсизликка ҳам учраб туришарди. Уша даврда Ризо шоҳ ўз куч-қудратини мустаҳкамлаш мақсадида диндорлар билан қаттиқ кураш олиб борарди. Турли-туман найранглар ишлатар, адоват уруғини сепаб уларга қаттиқ, шафқатсиз ҳужум қиларди. Ибодуллонинг отаси «Гавҳаршод масжиди воқеаси» кунини қўрқувдан миясига қон қуйилиб, юраги ёрилиб ўлганди. Аҳли минбарлардан бир тўдасини қўлга олиб, каллакесар ўғрилар қаторида қаттиқ ҳақорат қилган ва зиндонга ташлагандилар. Қўлга олинганлардан Мударрисга¹ ўхшаган довиорақ бир рақибни шоҳнинг буйруғи билан Техронга келтириб, бир марта қаттиқ қўрқитиб, жонини олгандан кейин, полиция маъмурлари уни Техрондан ўғирлаб олиб кетиб, Туршиз шаҳрида қамоққа ташлагандилар.

Полиция оммадан қаттиқ сир сақлашига қарамай, бу воқеани ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитган Ибодулло ота касбини давом эттиришни маъқул топмади. Салла-чопон, масжид ва минбардан воз кечиб, фақат ер ишлари билан шуғулланишни ўзига маъқул кўрди. Шундан кейин Ибодулло, Ризо шоҳ Эрондан қочгунга қадар, Серахсдан Қўчонга борадиган тош йўл ёқасидаги, отасидан қолган ерни бошқариб турди. Руҳонийлар доирасидан бутунлай четлашди. Янги дўст-биродарлар топиб, улар билан борди-келди қилиб турди. Дам олиб ўйнаб келгани ҳар йили Техронга бориб турди. Ўз кишилари билан маишатбозлик қилиб, вақт ўтказишга одатланди. Лекин ҳар бир ишда тadbирли ва ихтиёткор эди. Шунинг учун ҳам яқин дўстлари билан бирга ичишиб маишат қиладиган кишилардан бошқа ҳеч ким унинг маккорликларини билмасди. Шунга қарамай, бир кунини унинг кичкина сирини очилиб қолди. Унинг хатоси шу бўлдики, бир судхўрга битта

¹ М у д а р р и с — афғонистонлик мулла. Мажлис депутати. Ризо шоҳнинг душмани.

чекни нотўғри бериб юбориб, бунинг учун олти ой қамоқда ётиб чиқди.

Ризо шоҳ қочиб кетгандан кейин, орадан бир неча ой ўтгач, Ибодулло Хуросон руҳонийларининг ташвиқоти билан аҳли минбарларнинг ишини қайта тиклаш учун, янгидан жонланиб ва ривожланиб келаётган минбардорлик ва ваъзхонликдан ҳам фойдаланишни маъқул кўрди. Ҳам ердан даромад келиб турса, ҳам мўмин-мусулмонлар хушомад қилиб, унинг қўлидан ўпиб турса, бундан ортиқ лаззат борми! Кунларнинг бирида костюм-шимларини ташлаб, эғнига салла-чопон, оёғига кавуш кийиб олди. Оғойи Серахсий номини шайх Ибодулло Серахсий қилиб ўзгартириб олди.

Хуросоннинг шўх шоирларидан биттаси бу воқеани эшитиб, бир неча байт билан таъриф-тавсифлаб, ўзининг бу шеърини тўдачилар газетасида бостириб чиқарди.

Иккинчи бир тирранча ўша кунёқ, шайх Ибодулло Серахсий ҳам иштирок этган бир ўтиришда, ўша шеърни ўқиб берди. Шайх ҳам совуққонлик билан бепарвогина қулоқ солиб, ҳар байтни эшитганда бир кулиб «баракалла», «офарин!» деб ўтирди, кўпда безовталанмади.

Шеър ўқиб бўлингач, ўтирганлардан бири, шеър ўқиган кишига қараб шундай деди:

— Тушунолмадим... «Аммома гўзошт то калла бардорад» деган мисрада нега «калла» сўзига урғу бериб ўқидингиз? Менимча, тўғридан-тўғри «бардорад» сўзига урғу бериб ўқиганингизда маъноси тўғрироқ чиқармиди...¹

— Агар «калла» сўзининг остига чизиб қўйилмаганда, мен, албатта, сиз айтгандай ўқирдим. Аммо, ўзлари ҳам кўрсалар бўлади. Мана «калла» сўзининг остига чизиб

¹ Мисраъдаги «калла» сўзига урғу берилса «калламни ол, деб саллани бошидан олиб қўйди» деган маъно, «бардорад» сўзига урғу бериб ўқилса, «каллам кетмасдан олдин бошдан салламни олиб қўя қолай» деган маъно келиб чиқади. Уқувчи атайин «калла» сўзига урғу бериб, шайхни ҳажв қилмоқчи.

қўйилган экан. Дарвоқе бу нарса бутунлай бошқа бир маънога айлантириб юборибди.

Изоҳ аралаш берилган бу жавоб шайхнинг жилмайиб турган юзини буриштирди. Шайх газабланиб «калла» сўзи остидаги қалин чизиққа кўз ташлади-да:— «Бу худди ўша гўдачилардан келган иш. Лекин шоир ундай демоқчи бўлмаса керак...» деб қўйди.

Бундан икки йил олдин, сайлов даврида шайх жуда кўп ҳаракат қилди. У, шояд Бажнурд шаҳри сайлов қутисидан номзодим чиқиб қолса деган умидда, кўп уринди. Бироқ, шайхга қараганда анча қудратли ва абжир рақиб, унинг масжид ва минбар зинасидан мажлис минбарига қадам қўйишга йўл қўймади.

Мана шу сайловда Қўчон сайлов қутиси учун номзодликка ўзидан бошқа ҳеч кимни муносиб кўрмади. Номзодлик илинжида бу ерга «совчиликка» келди. Бироқ бу ишдан хабардор кишилар бу бева келини, яъни номзодликни сарой ва ҳукумат Алимуродхонга фотиҳа қилиб қўйишгани ва бу ишда полиция бошлиғи ҳам даллолик вазифасини ўтаганини унга билдирдилар. Шайх «камданкам киши ўз шаҳрида пайгамбарлик даражасига етишади» деб Серахс шаҳридан ноумид бўлиб юрганда Эрон демократик партияси унга «сизни Даргездан сайлаймиз» деб ваъда қилган эди. Лекин, худо билади, Даргез сайлов қутисининг тақдири кимнинг фойдасига ҳал бўлади. Чунки шайх жуда яхши билади. Даргез сайлов қутисининг калити иккита: биттаси сарой вазирининг чўнтагида бўлса, иккинчиси ҳукуматнинг бўйнида.

Ана шунинг учун ҳам шайх Ибодулло шу кунларда тинчини йўқотиб ҳар қасққа зир югуриб юрибди. Ойда бир-икки марта Даргезга келиб, минбарга чиқади. Инсон озодлиги ҳақида гоҳ қуръондан, гоҳ ҳукумат қонунидан далиллар келтириб, оғиз кўпиртиради. Шаҳарнинг мўътабар кишилари билан йиғилишларда бўлади. Баъзан тўсатдан Даргездан Машҳадга югуриб қолади. Йўл устида

Қўчонга кириб ўтади. Ўзини ҳамманинг хизматига тайёр қилиб кўрсатади ва ҳар кимдан ёрдам сўрайди. Мана бу «оддий ўтириш»да бўлиш сабаби ҳам шу эди.

Шайх ўтирганлар билан сўрашиб туриб бирдан додситонга юз ўгирди:

— Айтгандай, оғойи додситон, бу дейман, Бинишни қўлга олиш унча муваффақиятли чиқмабди-да. Уни қамоқда сақлаб туриш қўлингиздан келмас экан, нега...

Додситон унинг гапини бўлди:

— Кечирасиз, жаноби ҳужжатул-ислом.¹ Бу ишда мен мутлақо айбдор эмасман. Буни ҳаммалари яхши билишади.

Бу тўғрида яна гап бўлишини ёқтирмай ўтирган фармондор унга шундай деб жавоб берди:

— Шундай. Бу бўлиб ўтган иш ҳаммадан ҳам кўпроқ мени хижолатга қўяди. Ҳозир, сиз келмасингиздан олдин оғойи додситон бизларга энди нима қилсак экан, деб гапириб турган эдилар. Қани, марҳамат, оғойи додситон, давом эттирсинлар.

Шайх туя терисидан тикилган қалин пўстинини елкасига ташлаб, этаklarини тагига босиб ўтириб олди-да, фармондорнинг фикрини қувватлагандай бир қиёфада бош иргитиб, унинг таклифини такрорлади:

— Ҳа. Шундай бўлсин, оғойи додситон, марҳамат.

— Шунақа. Мен буларга ўз фикримни айтиб тургандим. Менимча иш унча қийин эмас. Ибтидо, мухтасар тарзда вазиятни зикр этмоқчиман. (Додситон жаноблари айтмоқчи бўлган гапларини ўз тилида оддийгина қилиб айта қолай, китоб тилида гапириб, айниқса шайхнинг ҳузурда, араб ибораларини ишга солмоқда эди. Бу нарса ҳурматли китобхонга ҳам яхшигина маълум бўлса керак). Шундай. Тўдачилар ҳар қанча уринмасинлар, барибир ҳукумат номзоди сайланиши муқаррардир. Бунга шак-шуб-

¹ Руҳонийларга бериладиган юқори унвон. Бу ерда кесатиб айтилаётир.

ҳа бўлиши мумкин эмас. Бу нарса ҳаммамизга маълум ва бунга ишончимиз комил.

Тўдачилар ҳар қанча ҳаракат қилмасинлар, ҳатто сайлов қутиларини муҳофаза қилиш учун Малак-и Муқарраб¹ни тайинлаганларида ҳам ҳукуматимиз ялпи овозни ўзгартириб, мажлисга давлат ва халқ манфаатларини ҳимоя қиладиган ўз вакилларини юборишга қодир. Бу нарса халқ партияси аъзоларига ҳам азҳар минаш-шамсидир²...

Хона тўрида шайх билан ёнма-ён ўтирган фармондор, додситоннинг гапларига қулоқ солиб туриб, олма, анор териб қўйилган лаганчани ва қиём солинган идишни секингина олиб, шайхнинг олдига суриб қўйди. Молия мудир пойгакда — манқал ёнида ўтирарди. Таряк чекмоқчи бўлган киши унинг ёнига келиб, бирпас ўтириб, наяки қилиб кетарди.

Молия мудир шайхдан анча узоқда ўтирганди. У, шайхга илтифот юзасидан, яқинроқда турган ликопчадаги ҳолвани фармондорнинг олдидан эҳтиётлик билан секингина олди-да, «шайхнинг олдиларига қўйинг» деб жандарм қўмондонига узатди. Шайх имо-ишора билан унга миннатдорчилик билдирди. Молия мудир паст товуш билан:

— Қани азизим, марҳамат қилсинлар. Мўминларга луқма...— деб уни овқатга қистай бошлаган эди ҳамки, фармондор бир ўқрайиб, даҳшат билан унинг сўзини бўлди:

— Оғойи мудир, худо ҳаққи, ёш боладан баттарсиз-да! Ахир қулоқ солсангиз-чи! Муҳим бир мавзу устида гап кетяпти-ку, Сиз... илтимос, бирпас!.. Қани, марҳамат, оғойи додситон, давом этсинлар... Кечирасиз, гапингизни бўлиб қўйдик.

Молия мудир, калтак еган мушукдай, бошини қуйи

¹ Фаришталар мутасаддиси, бошлиғи.

² Қуёшдан ҳам равшан. (араб.)

солганча, жулжикиб олди, кейин яна бир наяки қилиш учун таряк солинган ликопчага қўл чўзди.

Додситон гапида давом этди:

— Шундай. Ҳукуматимиз ўзига яраша қудратга эга, у ўз вакили — ҳақиқий ватанпарварларни мажлисга юборишга қодир. Албатта, яна шуни ҳам айтиш керакки, бир гала нияти бузуқ кишиларнинг фаолиятига барҳам беришда бу нарса, айниқса ҳукумат вазифаларидан бири бўлиши керак. Мен энди шу борада «Қонунлар руҳи»дан далил келтириб ўтирмайман... Масала ҳаммамизга равшан. Демак, тўдачиларнинг мағлубиятга учраши турган гап. Бироқ, шунга қарамай, уларнинг қиладиган ишлари маълум; дунёни бошига илиб, шовқин-сурон кўтаради, ҳамма ёқда тўс-тўполон кўтариб, давлатнинг ҳам, ўзларининг ҳам обрўсини тўкишади. Уларнинг қўлидан келадигани шу. Бундан бошқа нарса кутиш мумкин эмас улардан. Иккинчидан, давлатнинг обрўсини сақлаш, айниқса, кескинлик жиддий тус олган шу кунларда ғоят муҳим иш. Бу нарса ҳаммамизга маълум, албатта. Имкон борича давлатимиз обрўсига путур етказмаслик ва сайловни муваффақиятли ўтказиш тўғрисида қайғуришимиз керак. Давлат биздан шуни талаб қилади. Шундай бўлгандан кейин сиз билан биз, деҳқонларнинг кўпчилигини ҳукумат номзоди учун овоз беришга жиддий равишда жалб қилишимиз керак... Бир тасаввур қилинг-а: Ўз вакилларини сайлаш учун карнай-сурнайлар билан қишлоқ ва шаҳарлардан деҳқонлар билан лиқ тўла катта юк машиналар келяпти. Катта хиёбон бўйлаб саф тортиб, сайлов қутиси ёнидан ўтаётган минг-минглаб деҳқонларни ҳам бир кўз олдингизга келтиринг-чи... Бу манзарани бир неча нусхада суратга олиб Теҳрон ва ҳатто чет эл газета-журналларида акс эттирсак, давлатимиз ва бўлажак мажлисимиз шаъни шавкати учун қандай таъсир кўрсатишини ўйлаб кўринг...

Бу нарса Қўчон маъмурлари бўлган сиз билан бизнинг обрўйимиз ва ҳурматимиз учун ҳам катта хизмат қилади

десам, муболага бўлмас. Лаббай? Ё фикрим нотўғрими? Худо ҳаққи, бу манзарани кинога олинса борми? Жуда ажойиб фильм бўлади-да! Хўш, бунга бирор монеълик борми? Агар бўлса, қандай?

Полиция бошлиғи чидаб туролмади. Додситоннинг бу фикри бемаъни бир нарса эканини очиқ айтиб қўя қолди:

— Жуда ҳам жиддий монеълик бор! Тўдачиларнинг қишлоқларда қилган ва қилаётган ташвиқотлари шундайки, сиз лоақал мингта деҳқонни жандарм милтиғи билан қўрқитмасдан сайлов қутиси ёнига сургаб келтиролмайсиз. Агар уларни тўдачиларнинг оёғи етмаган жойлардан олиб келаман, десангиз унда бошқа гап...

Полиция бошлиғининг бу гапи иситмалаб турган баданга бирдан совуқ шамол келиб теккандай, ўтирганларни сескантириб юборди. Юраклар уриб, қаттиқ ваҳима босди. Додситон режасининг илҳомбахш таъсири шубҳага айланиб, ўтирганлар саросимага тушди-қўйди. Улар бу икки рақибдан қайси бирининг гапига «омин» дейишни — қайсисининг фикрига қўшилишни билмай, гоҳ унга, гоҳ бунга жавдираб қараб турардилар.

Додситон полиция бошлиғи айтган гапларнинг таъсирини бир оз юмшатиш учун бир лаҳза сукут қилиб турди. У боя пуфлаб ёндирган алангани полиция бошлиғи туфлаб ўчираётгани, ҳозир у ана ўша умид учқунларини қайтадан аланга олдиришга киришди.

— Тўғри! Халқ партияси биз учун катта тўсиқ. Полиция бошлиғи жаноблари, ҳали минг нафар дедиларми? Мен ўйлайманки, агар ҳозиргидай қўл қовуштириб ўтирадиган бўлсак, мингта эмас, ҳатто битта деҳқон ҳам ўз розилиғи билан сайлов қутиси ёнига келмайди. Полиция бошлиғи жаноблари ҳали «уларни тўдачиларнинг оёғи етмаган қишлоқлардангина келтириш мумкин» деб айтдилар. Шундайми? Мен ўйлайманки, бир неча минг, ҳатто ўн минглаб деҳқонни мана шу, шаҳар атрофидаги қишлоқлар-

дан карнай-сурнай билан, ҳа, албатта карнай-сурнай билан сайлов қутиси ёнига келтиришимиз керак.

Бу сафар фармондор ҳам ўзини тутиб туролмай, ҳаяжонланиб сўради:

— Лекин қандай қилиб?

Додситон ширинсухан, тажрибали қиссагўйларга ўхшаб, ўз ҳикоясининг эшитувчиларга қандай таъсир қилаётганини билмоқчидай, ўтирганларга бир-бир назар ташлаб, жавоб берди:

— Асосий масала ҳам худди мана шунда-да. Қандай қилиб бажариш кераклигини ҳозир айтаман. Тўдачиларнинг деҳқонларга айтадиган гапларини бир эсланг. Улар мана бу гапларни қайта-қайта такрорлайдилар: «Сен жабр-зулм остида қолган одамсан... Сен эрта тонгдан то қоронғи кечгача меҳнат қиласану, лекин бир умр оч-яланғочсан... Меҳнат ҳақингни бир томондан арбоб, иккинчи томондан давлат тортиб олади, лекин ҳеч ким ва ҳеч қандай қонун сени ҳимоя қилмайди... Эрон деҳқони шу кунгача Даққи-ёнусдан қолган қурол-асбоблар билан деҳқончилик қилди... Нон ҳамма учун, илму маърифат ҳамма учун...» ва ҳоказо, ва шунга ўхшашлар. Тўдачиларнинг деҳқонларга айтадиган гаплари шулар. Жаноблар кўзларингизни очинг. Гапларимга қулоқ солинг. Менинг айтганларимни яхшилаб ўйлаб кўринг. Сизлар ҳам деҳқонларга ана шу гапларни айтишингиз керак. Ҳатто, бундан ҳам таъсирлироқ қилиб айтиш керак.

Полиция бошлиғи бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаб турганда, фармондор қўл ишораси билан уни тўхтатди. Додситон тўхтамай гапида давом этди:

— Шунақа жаноблар, уларга нисбатан кўпроқ таъсирингизни ўтказинг! Мен ҳар доим тўдачиларга, сизларнинг ҳамма гапларингизга қўшиламан, деб айтиб келганман ва ҳозир ҳам айтаман. Мен бу гапларни бекорга айтмаганман. Шунини унутмаслик керакки, тўдачилар чет эл агентларидир. Уларнинг оғзидан чиққан ҳар бир гап вата-

нимизга зарар етказишдан бошқа нарса эмас. Сиз агар деҳқонлар ва халқ оммаси исёнининг олдини олмоқчи бўлсангиз, тўдачиларга қарши уларнинг ўзлари ишлатадиган ўша қурол билан майдонга чиқишингиз керак. Ҳатто, ундан ҳам ўткирроқ қурол билан чиқинг! Лекин бу шиор камлик қилади. Бунга яна шуларни қўйишимиз керак: Халқ адолат ва ҳақиқатга эга бўлиш учун, бизга чет эл малайи эмас, балки раиятнинг қонуний ҳуқуқини ҳимоя қиладиган ва бу талабни адолат ва дин қонунлари юзасидан мажлисга қўя оладиган ватанпарвар депутат керак. У киши: ўзи мусулмон бўлиб, ер эгаси ёки фабрикант бўлиши керак. Ана шундай киши ер эгаси билан деҳқоннинг ва ишчи билан фабрикантнинг дардига яхши тушунади. Ҳаммада галла етарли бўлиши учун, ернинг унумдорлигини ошириш керак. Шундагина ер эгаси деҳқонга кўпроқ дон бера олади. Янги каналлар қазийш керак. Ерни машина билан ҳайдаш, умуман деҳқончилик ишларини машина билан бажаришга ўтиш керак. Аммо бу ишларни ҳовлиқиш ва исён кўтариш йўли билан амалга ошириб бўлмайди. Бизга қобилиятли ва обрўга эга бўлган, давлат ҳам унинг қадрига етадиган, ҳурмат қиладиган вакил керак. Шунингдек бу нарсаларни у қонун кучи билан давлатдан талаб қила олсин. Бир тўда бузғунчи муртад¹нинг «қолва» дегани билан оғиз чучимади. Буни сиз раиятга яхшилаб тунунтириб қўйишингиз керак... Эрон демократик партияси ўз обрўсини кўтариш учун, деҳқонларга кўпинча худди мен айтган мана шу гаплар билан мурожаат қиляпти. Буни тўғри қилишяпти. Худо ҳаққи, илгарилари, хато қилмадимикан деб, фикримнинг тўғри эканлигига баъзан ўзим ҳам шубҳа қилиб қолардим. Аммо, кейинги вақтларда, айниқса, сайлов давридаги тажриба фикримнинг тўғри эканлигини тасдиқлади. Агар мен Бош министр жанобларининг ўрни-

¹ Муртад — диндан қайтган.

да бўлганимда, Эрон демократик партияси ўрнига, Эрон социалистик партияси тузар эдим!

Додситон гапириб бўлиб тамақисини юмшатиш учун боядан бери бармоқлари билан айлантириб, эзиб ўтирган папиросини лабига қистирди-да, гугурт чақди. Додситоннинг гапларини завқ билан эшитиб, ўзининг ҳис-туйғуларини изҳор қилиш учун қулай фурсат кутиб ўтирган Шайх ҳаяжонланиб гап бошлади:

— Гапир-ей, жоним, гапир. Қойилман. Бу гапларни худди бизнинг тилимиздан гапиряпсан-а. Оғзингдан ўпсам арзийди... Тўғри. Жуда тўғри гапирдингиз. Айни бизнинг кўнглимиздаги гапларни айтдингиз. Айядакум-уллоҳу фиддорайн!¹ Ахир мен Эрон демократик партиясининг номзодиман. Худди мана шў мантиқ ва далиллар билан халққа мурожаат қиламан.— Шайх бир оз сукут сақлаб тургач, қўли билан оқ оралаган қалин соқолини сийпаб, мамнуният билан додситонга бир қаради-да, гапида давом этди:

— Шуни ҳам айтмоқчиманки, сизда шундай фазилат, ақл-идрок ва иш билармонлик... мавжуд эканлигини, айниқса, ҳозир яққол кўраётирман. Мажлис вакиллигига демократик партия номзодларидан кўра кўпроқ сизга ўхшаган кишиларни муносиброқ деб биламан. Сўзларимга Ҳаққи жалла жалолаҳу² шоҳид, агар қўлимдан келса сизни тўппа-тўғри Машҳаднинг ўзидан номзод қилиб кўрсатардим. Ҳа, худди шундай қилган бўлардим. Ҳа, бу номзод қилиб кўрсатилганлар ким бўлибди? Ҳали сиз айтгандай, деҳқонлар ва ер эгаларининг дардидан беҳабар нодон, жоҳил кишилар. Улардан баъзилари билан суҳбатлашиб қолсангиз, худо ҳаққи, нуқул қуруқ бемаъни гапдан бошқа нарса эшитмайсан, киши.

Додситон таъзим қилиб, жавоб берди:

— Илтифотларига ташаккур, кам бўлмасинлар. Бироқ

¹ Худо икки дувёда сизга мадад берсин. (араб.)

² Худонинг номин. (араб.)

мен ҳамиша кўрпага қараб оёқ узатаман. Бинобарин, мажлис вакили бўлиш илнжида эмасман ва ўзимни умуман, бу олий вазифага муносиб билмайман... Аммо сизларнинг лутф марҳаматингиз ва мурувватингиз учун самимий ташаккур изҳор қиламан.

Полиция бошлиғи ўз рақибининг камтарлик билан қилаётган нозу карашмасига зимдан кўз ташлаб ўтириб, бир зарбулмасал эсига тушиб кетди: «Бўрига, сени чўпон қилмоқчимиз, деганларида, у кўз ёши қилибди. Нега йиғлаясан деб сўрашганда, бўри гапингиз ёлғон чиқиб қолмаскин, деб қўрқаман деган экан».

Додситон папирос тутунини ичига тортди-да, оғзидан куюқ тутун чиқара туриб, гапида давом этди:

— Шу... шу... ндай, азизлар. Раҳмат. Давлатнинг содиқ ва ишчан бир хизматчисининг гапларига оғизда бўлса ҳам бу қадар жиддий эътибор ва юксак баҳо берилаётганини мен биринчи мартаба кўриб турибман. Бир шоир «бу чиркин дунё оқил кишилар билан самимий муомала қилганини биринчи бор кўришим» деган экан. Лекин, мен ҳали айтганимдек, кўрпамга қараб оёқ узатаман ва ўз ўрнимни биламан.

Полиция бошлиғи энди савол-жавоб қилиш ва ҳатто, баъзи фикрларга эътироз билдириш ҳам мумкин бўлар, деган ўйда фармондорга қаради. Бу сафар фармондор гапимни бўлмас деб ишонч ҳосил қилгач сўради:

— Демак, сизнинг фикрингизча, қишлоққа бориб, ҳали айтганингиздай, деҳқонлар билан суҳбат ўтказиб, уларни карнай-сурнай билан сайлов қутиси ёнига келтирилса бас, шу билан иш тамом. Шундайми?

Ўзининг гапларига хон ва фармондорнинг хайрихоҳлик қилаётганликларидан ва шайхни кўкларга кўтариб, қилаётган мақтовларидан маст бўлиб, талтайиб ўтирган додситон эътироз билдирди:

— Йўқ, азизим, мен бундай демоқчи эмасман. Гапириб ўтганларим фақат бир муқаддимагина, холос. Уни

амалга ошириш йўлларини ҳозир айтаман. Қўлоқ солинг. Деҳқонлар, ишчилар, умуман оддий халқ ҳозир очликдан ваҳший ҳайвонга ўхшаб қутуриб бормоқда. Шундайми? Уларни бўйсундириб олиш учун, олдига бораётганда бир қўлингга йўғон таёқ (беш отар тўппонча бўлса яна яхши) иккинчи қўлингга бир тилиш гўшт бўлсин. Аввал таёқ билан бошига икки марта яхшилаб тушириб, кейин олдига гўшт ташлаш керак. Шундай қилмасанг, димоғига гўшт ҳиди кирди дегунча, дастлаб сенинг ўзингни дабдала қилади. Тишини кўрсатиб ириллашнинг жазоси — таёқ ёки битта ўқ бўлишини уларга ўргатиб қўйиш керак. Ким кучлироқ эканини билиб қўйсин. Қаттиқ қўрқитиб юрагини олиб қўймасанг, сени ғажиб дабдала қилади...

Шайх ҳаяжонланиб унинг гапини тасдиқлади:

— Худо ҳаққи, аини ҳақиқатни айтдингиз. Иш шунгача бориб етганки, ҳатто баъзан қишлоққа — ўз даламга боришга ҳам юрагим бетламайди. Қачон қарамай, тўдачилардан икки-учтаси менинг ўрнимга минбарга чиқиб олиб, ваъзхонлик қилиб турган бўлади...

Жандарм офицери — йигирма етти ёшлардаги, яхшигина кийинган, хушбичим йигит (у Сейистон мулкдорларидан бирининг ўғли эди), пешанасига тушиб турган қора сочларини бармоқлари билан орқага тараб қўйди-да, Шайхга шундай деди:

— Тўдачиларнинг бир тарғиботчиси ерингизга бориб, уй-жой қилиб турганидан ўзларининг хабарлари йўқми? Бизга келиб етган аниқ ва ишончли маълумотларга қараганда, бу одам Турбатжон кўмир конларида бошлиқ бўлиб ишлаган. Конда юз берган иш ташлашдан кейин, уни ишдан ҳайдаганлар. Шундан кейин тўдачилар уни сизнинг ерингизга жойлаштиришган. У ҳозир шу ердаги қариндошининг... Янглишмасам, Муҳаммад... Кечирасиз... Муҳаммад... Ҳа, эсимга тушди, Муҳаммад Раҳим ўғли деган бир деҳқоннинг уйда истиқомат қилади. У бу уйни гандалар уясига айлантирган. Биз ҳарбийларнинг тили

билан айтганда, бу уй — ҳозир уларнинг штаби бўлиб қолган.

Шайх бу гапни эшитиб, ўзини бутунлай йўқотиб қўйди ва қўрқибгина сўради:

— Йўғ-е. Ҳали шундай денг? Яхшики, пайқаб қолибсиз... Дарҳақиқат, иш шу даражага бориб етдики, тўдачилар, ҳатто уйимизга кириб олиб ҳаётимизга раҳна солишмоқда. Биз эса томошабин бўлиб қараб ўтирибмиз. Мана, масалан, қишлоқ оқсоқоли ҳар йили ёқиш учун қишлоқдан менга бир қишга етарли ўтин юбориб турарди. Бу мен ўйлаб чиқарган нарса эмас — бу нарса ҳамма ерда одат тусига кириб қолган. Буни ҳаммангиз яхши биласиз. Мевали дарахтларнинг қуриган шохларини арралаб олиб, ер эгасига юборишади. Ҳақиқатан ҳам бу, ер эгасининг ҳақи бўлади. Мана бу йил ҳамма ўтинни деҳқонларнинг ўзлари бўлиб олишди. Ер эгаси бўлган мен бечорага, ҳатто битта шохини ҳам беришмади. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бу ахир бировнинг молини талон-торож қилиш деган гап-ку! Мен лоақал бир-икки боғ шох беринглар деб шунча илтижо қилсам ҳам, қайда... «Қуриган шохлар деҳқонларники. Хўжайини уни ҳам олиб кетадиган бўлса, биз ўтинни қаердан оламиз?» дейди. Қаердан олишларингни мен қаёқдан билман... Менга деса отангнинг гўридан олиб кел. Лекин бировнинг ҳақига тегма... Ана шунақа ишлар... Хўш, ҳалиги тарғиботчи деганингиз, бизнинг ерда қачондан бери тураркан?

— Тахминан йигирма кунлардан бери.

— Таажжуб! Аммо мен бундан мутлақо беҳабарман. Афтидан, бечора қишлоқ оқсоқоли ҳам менга бу тўғрида хабар бергани журъат қилолмаса керак. Билмадим, бирор фалокат юз бермасин деб қўрқади шекилли-да, бечора. Бунга ҳақи бор. Ўзи ҳам менга шундай деган. У, ҳатто қишлоқдан кетмоқчи. Ўлдириб қўйишади деб қўрқади. Жаноблар, айтинглар-чи, менинг уйимда тўдачилардан бирортаси яшаб турган бўлса, мен қаёқдан билиб ўтирибман?

Ҳар ҳолда, қандай бўлмасин ватанфурушларнинг бу ишига хотима бериш лозим. Бўлмаса, бошимизга шундай оғир мусибатлар тушадики, тавба қилдим айтган сўзимга, қиёмат-қойим ҳам унинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолади...

Халқ партияси аъзолари тўғрисидаги бу қадар ваҳимали ва қаттиқ ташвишланиб айтилаётган гаплар фармондорга ёқмадим ёки ўзларини юпатмоқчи бўлдими, ҳар ҳолда, у Шайхнинг сўзини бўлди:

— Жаноблар, бунчалик муболага қилаверманглар! Халқ партияси аъзоларининг куч-қудрати ва уларнинг таъсири, жилла, сиз айтган даражада эмас. Жуда ваҳима қилаверманг. Мен сизга шунини айтиб қўяй. Сизнинг ерингиз автомашиналар тўхтовсиз қатнаб турадиган катта кўча юзасида бўлгани учун ҳам, у ерда албатта тўдачилар кўпроқ бўлиб туради. Лекин ҳамма ерда ҳам шундай деб бўлмайди...

Алимурадхон бошини қимирлатиб, фармондорнинг гапини тасдиқлаб қўшиб қўйди:

— Тўғри айтасиз. Ҳатто мана шу шаҳар атрофидаги автомашина юрмайдиган қишлоқларга ҳам бирорта тўдачининг оёғи етган эмас. Биламан, улар менга қарашли ерларнинг фақат иккитасига ва у ердаги деҳқонларга ўз таъсирларини ўтказишлари мумкин. Чунки, бу қишлоқлар тош йўлга яқин. Аммо бошқа ердаги қишлоқларимга бориш ҳали уларнинг тушларига ҳам кирган эмас. Ҳар ҳолда ҳушёр бўлишимиз ва кўнгилсиз ишларнинг олдини олишимиз шарт, албатта. Иш сиз ўйлаганча эмас. Аммо баъзи ўртоқлар анчагина ўзларини йўқотиб қўйишибди... Энди додситон жанобларига ижозат берсангиз, гапларини давом эттирсалар.

Додситон тугаб қолган папиросини сўнгги марта бир тортди-да, кулдонга эзиб ўчира туриб, чала қолган гапини давом эттирди:

— Шунақа. Менимча ҳам ортиқча саросимага тушиш керак эмас. Одамларни ўринсиз қўрқитиш ярамайди. У

вақтда уларнинг сизлардан ҳафсаласи пир бўлиб, сизларга ишончи ҳам қолмайди. Билсангиз керак. «Юзта қаргага битта кесак кифоя» деган бир мақол бор. Менимча юзта деҳқонга ҳам битта кесак етарли бўлса керак. Энди гап шундаки, кимдир шу кесакни отиши керак... Боя мен айтгандек, аввал кесакни отиш керак, қанча тез ва қаттиқ отса, шунча яхши. Аввал деҳқонларни қаттиқ қўрқитиб, жонини олиш, кейин хайрихоҳлик билдириб, юпатиши керак... Энди жаноблар, сизлар ҳам ёрдам қилинглар. Қани энди, шу кесакни кимнинг қўлига бериш ва қандай қилиб отиш кераклигини яхшилаб бир ўйлаб кўринглар-чи.

Додситон гапини тугатди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Фармондор ҳаммага манзур бўладиган маънили бир нарсга гапирмоқчи бўлиб уринди-ю, бироқ фикрига ҳеч нарсга келавермагач, додситондан сўради:

— Бу тўғрида ўзларининг фикрлари қандай?

— Мен ўйлайманки... тўғриси, ҳозирча бу тўғрида қатъий бир фикрга келганим йўқ, албатта. Ҳар ҳолда бир йўл топиш керак... Менимча сиқув остига олиш керак. Масалан, аскарликка одам олиш баҳонаси билан... Йўқ, ҳозир ҳарбийга чақириш вақти эмас. Бу нарсга, яна тўдачилар учун янги дастак бўлади... Янги солиғ ниқоби остида... Лаббай, молия мудирини жаноблари? Сиз бунга нима дейсиз? (Бу пайт молия мудирини тарякни кўп чеккандан маст бўлиб, мудраб қулоғига ҳеч нарсга кирмай ёки эшитса ҳам индамай ўтирарди). Ёки хонлардан биттасининг беш-ўн та отличлари қишлоққа бориб, тўс-тўполон кўтарса, майли, бир озгина босқинчилик қилсалар ҳам зарари йўқ...

Келгандан бери салом-алиқдан бошқа ҳеч нарсга гапирмай жим ўтирган саргўрд додхо гапга аралашди:

— Додситон жаноблари, сиздан илтимос, биз ҳарбийларни мушкул аҳволга солиб қўйманг. Агар тўс-тўполон бошланиб кетгудай бўлса, жандарм бошлиғи жаноблари ҳам, қолаверса мен ҳам бу ишга расман аралашимиз

лозим бўлиб қолади. У вақтда бу ишнинг оқибати биласизми нималарга олиб боради?..

Фармондор саргўрднинг гапини тасдиқлади:

— Шундай. Саргўрд тўғри айтяптилар, тўс-тўполон ва босқинчилик қай шаклда бўлмасин, менинг шаънимга ҳам яхши эмас. Алҳамдулиллоҳ, менга қарашли вилоятларда ҳали шу вақтгача бирор тартибсизлик бўлган эмас. Шундай экан уни ўз қўлимиз билан вужудга келтириб нима қиламиз.

Додситоннинг бу ўтиришда ҳаммадан устун чиқиб, ҳаммани оғзига қаратиб ўтиришини кузатиб ўтирган полиция бошлиғи ичидан ғижиниб (у ўзининг билимдонлигини кўрсатиш учун фурсат келишини кутиб ўтирарди) совуққонлик билан оҳиста гап бошлади:

— Менимча, яхшиси, «тўфанг пули» йиғиб келиш учун бир неча кишини қишлоқларга юбориш керак... Қабилалар орасида шу одат бор-ку. Мен жануб томонни билмайману, лекин Хуросонда ҳозир ҳам хонлар баъзан шу солиқдан фойдаланиб туришади... Полиция бошлиғи гапини тугатмасданоқ додситон унинг гапини оғзидан олиб кетди:

— Бўлди, бўлди, тушундим! Масала ҳал! Тўғри. Агар бошқа йўл топилмаса, бу ҳам ёмон эмас. Ҳозирча бошқа йўл ҳам йўққа ўхшайди. Шундай эмасми? Аммо бу ишни жуда эҳтиётлик билан амалга ошириш керак. Солиқ йиғиш вақтида аёллар кўкрагига қизиган темирни босиш каби ножўя ишларга ортиқ йўл қўйилмасин... Кечирасизлар мени, кўкракдан пастроққа ҳам тегилмасин...

Саргўрд додхо ҳайрон бўлиб сўради:

— Аёллар кўкрагига... темир қиздириб босиш? Бу қанақаси, нима учун? Кечирасизлар, мен бу ерлик бўлмаганим учун «тўфанг пули» масаласига тушунолмадимми, ё... илгари хонлар деҳқонлардан шундай солиқ олишади деб эшитганман. Лекин аёлларни қийнаб нима қиласиз? Ҳайронман... Бу ваҳшийлик-ку!

— Мен ҳам, ҳали сиз айтгандай, бу ерлик эмасман,—

деди додситон,— аммо прокуратурага келган баъзи шикоятлардан билишимча...

Полиция бошлиғи ўзининг ҳамма нарсадан хабардорлигини намойиш қилиш учун жуда қулай фурсат келганини пайқади:

— Рухсат беринг. Мен бу одатнинг тарихини сизга тушунтириб берай. Қадим хонлар даврида ҳар бир қабила бошлиғи, ўз одамлари, қабилалари ва уларнинг мол-мулкларини бошқа қабилаларнинг ҳужумидан муҳофаза қилиши керак эди. Бунинг учун бир қанча отлиқ ва шунга яраша қурол-яроқ сақлаш шарт эди. У вақтда отлиқлар асраш ва қурол-яроғ тўплаш учун одамлар ўз розиликлари билан хонга солиқ тўлашарди. Кейин-кейин марказлашиш бошланиб, давлатни идора қилиш учун марказий ҳокимият вужудга келди. Тахтга ўтирган султон хонларнинг таъсирини камайтириш, уларнинг бош кўтариб, шоҳ салтанатига қарши исён кўтармасликлари учун маълум даражада баъзи чора-тадбирларни кўрарди. Яна қайтариб айтаман, фақат маълум даражадагина баъзи чораларни... Чунки, ахир, ҳозир ҳам, марказлашган ҳокимият бўлган Эронда хонлар ҳукм суриб келади ва уларнинг ҳозир ҳам таъсири йўқ эмас...

Полиция бошлиғининг узундан-узоқ гапидан тоқати тоқ бўлган саргўрд додхо унинг гапини бўлди:

— Кечирасиз ого, буларнинг ҳаммаси бизларга маълум. Бунинг тарихини биламиз. Ҳозир марказлашган ҳокимият мавжуд бўлишига қарамай, қабила бошлиқлари ўз вилоятларини ўзлари бошқариб турадиларгина эмас, балки уларнинг ҳар бири ўзларича алоҳида ҳоким — маҳаллий ҳукумат.

Бундан йигирма беш йил бурун мамлакатимиз пойтахти Техронда ўша вақтда мажлис ва конституция мавжуд бўлишига қарамай, шаҳзода Айнид-Давло¹ кўнглига ёқма-

¹ Айнид-Давло — қожорлар династиясидан чиққан шаҳзода. У Ризо шоҳдан олдин Эронга ҳоким бўлган.

ган кишиларни отлиқларига буюриб, отхоналарига қамаб қўярди. Ҳозир ҳам, зулфуқорийлар Занжонда худди шу ишни қилишяпти. Марказ эса бунга парво ҳам қилмайди. Балки эсингизда бордир, бундан икки ой илгари бир депутат зулфуқорийлар одамларни қийнашда ишлатадиган исканжа, кишан ва занжирларнинг бир қанча намуналарини мажлисга келтириб, зулфуқорийлар хонининг кўзи олдида ҳаммага кўрсатган эди. Бу нарса ҳамма газеталарда баён этилганди. Ҳатто чет элларда ҳам овоза бўлиб кетди. Аммо ҳозир гап бошқа нарса устида кетаётир. Қани менга айтинг-чи, ҳозир, яъни ҳеч бир қабила бир-бирига таҳдид қилмайдиган бир вақтда «тўфанг пули» йиғиш ва бунинг устига, аёллар кўкрагини куйдиришнинг нима зарурати бор? Агар бирор қабила бу ишга журъат қилганда ҳам жандарм бошлиғи, қолаверса мен турибманку. Биз хавфсизликни сақлайдиган масъул маъмурларданмиз ахир!

— Ҳозир, албатта, бундай солиқ йиғишга эҳтиёж йўқ деди полиция бошлиғи,— бироқ хонлар (албатта ҳаммаси эмас) баъзан бу эски одатни суйи истеъмол қилиб турадилар. Масалан, биттаси сўнгги марказдаги янги автомашина олмоқчи бўлса, дарров ўз отлиқларини «тўфанг пули» йиғишга жўнатади. Яна бошқаси эса ўз хизматчисини уйлантирмоқчи бўлса ҳам «тўфанг пули» йиғишга киришади... Мана яқинда Муҳаммад Зафархоннинг укаси, ўн саккиз ўн тўққиз ёшлардаги бола, Техронни томоша қилиб келмоқчи бўлган. Бироқ акаси унга пул бермаган. Кейин у ҳам ёнига иккита отлиқни олиб қишлоққа боради-да, талайгина пул йиғади. Бу ҳам етмагандек улар бир аёлнинг кўкрагига темир қиздириб босишади... Шундан кейин биз Алимуродхон билан иккаламиз акасини чақиртириб роса боплаб сўқдик... Укаси эса Техронга қочиб кетибди. Уни қўлга олганда ҳам нима қилардик. Бола-да, нимани билади. Ҳамма айб акасида. Бошида укасига бир озроқ пул берганда ҳеч гап йўқ эди.

Додситон:

— Ана шундан кейин деҳқонлар дод-вой қилади. Тўдачилар бундан фойдаланиб, деҳқонларни исён кўга-ришга чақиради.

— Кечирасиз, мен гапингизга тушунолмадим,— сўзини бўлди додхо,— бир томондан бундай ҳаракатни қоралайсиз, иккинчи томондан уни қўллаб-қувватламоқчи бўласиз!

Фармондор сайловнинг муваффақиятли ўтиши учун фойдалироқ бир маслаҳат топармикинман деб анча ўйлади. Бироқ миясига тузукроқ бир фикр келмай, гапираётганларнинг оғзига тикилганча, жим ўтирарди.

— Лекин, бу сафар мақсад пул йиғиш ва деҳқонларнинг молига тегиш эмас,— эътироз билдирди додситон,— балки, фақат халқ партияси аъзоларига қарши кураш бўлади. Бу нарса сайловни тўғри ўтказиш, тўдачиларнинг фаолиятини тўхтатиш, барча деҳқонларни овоз беришга ундаш ва ниҳоят, энг муҳими, давлат номзодларига ёрдам кўрсатиш учун зарурдир. Ҳақиқатан ҳам давлат номзодларига ёрдам қилиш биз маъмурларнинг вазифамиздир. Дастлаб бу план тўғрисида менда унча тасаввур бўлмаса ҳам, полиция бошлиғи жаноблари тушунтириб берганларидан кейин нималар қилиш кераклиги тўғрисида анчагина нарса тушунилди. Энди, менга ижозат берсангиз, ўз режаларимни айтсам. Менимча бундан бошқа фойдалироқ йўл йўқ. Яна ўзларингиз ўйлаб кўринг...

— Марҳамат, марҳамат... Лекин яна сизларга шу нарсани эслатиб ўтмоқчиман,— гапга аралашди фармондор,— тўдачиларни тор-мор келтириш тўғрисида бизга қатъий буйруқ берилган. Сиз оғойи саргўрд, Генерал штабнинг сизга юборган махфий фармойишини менга кўрсатдингиз. Тўғримми? Унда тўдачиларни тор-мор келтиришда фармондорга ва ҳукуматнинг бошқа маъмурларига ёрдам бериш ва бу ишда ҳеч қандай иккиланмаслик тўғрисида очиқ айтилган. Яна шу нарсани ҳам таъкидлаб қўяйки, тўдачиларни тор-мор келтиришда ҳеч қандай жиноят изи қолмасин, бизнинг бу ҳаракатларимиз тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса

билмасин. Агар бирор киши бу ишни сезиб қолгудай бўлса, сайлов ўтказиш ишига аралашиш учун катта баҳона бўлади. Бундан ташқари, ҳеч қандай тартибсизлик ва жанжал-тўполонга сабаб бўладиган ишга йўл қўймайлик. Шу сингари «майда-чуйда» эътибордан четда қолмасин. Мен ўзим ҳали оғойи Додистоннинг режалари қандайлигини билмайман. Қани эшитайликчи. Агар бирор тўс-тўполонга сабаб бўладиган қалтисроқ томони бўлиб, ўзимизнинг ҳам эбрўйимизга путур етказадиган бўлса, у вақтда бу планни қабул қилмаймиз. Агар уни маъқул топсак, амалга оширишга киришамиз. Шуни ҳам эслатиб ўтайки, оғойи саргўрд, бу планни амалга оширишда тўс-тўполон чиқиб, кўнгилсиз воқеа юз бериб қолса, у вақтда мендан хафа бўлманг. Бу ишга менинг аралашишим лозим бўлиб қолади. Осойишталикни таъминлаш учун сизга мен ўзим буйруқ бераман! Қани энди, оғойи додситон, марҳамат, қулоғимиз сизда.

— Менимча бу ишни шундай ташкил қилсак,— яна гап бошлади додситон,— дастлаб тўрт-беш нафар қурооланган отлиқ тўсатдан бир қишлоққа ҳужум қилса... «Ҳужум» сўзидан чўчиманг. Бу қандай ҳужум бўлишини ҳозир сизларга айтаман. Улар ҳеч кимга тегмайди, ҳеч кимнинг уйига ҳам кирмайди. Ҳатто, эшигига ҳам яқинлашмайди. Аммо улар ҳамма ёқда шовқин-сурон кўтаришлари керак. Ҳақиқатан шовқин-сурон қанча кўп бўлса, шунча яхши... Отлиқлар қишлоқнинг у бошидан бу бошига от чоптириб шовқин солиб бақаришади. Ҳатто, осмонга қараб бир-икки ўқ ҳам узишади. Кейин қишлоқ оқсоқолини чақириб, ундан мумкин қадар тезлик билан пул, қорамол, қўй ва бошқа нарсалар йиғиб беришни талаб қилишади. Бу томонини мендан кўра ҳам ўзларингиз яхши биласиз... Оқсоқол шу нарсаларни деҳқонлардан йиғиб, отлиқларга топшириши керак. Аммо, оқсоқол бу ишга розилик бермайди. У аввал секин-аста, кейин жиддий қаршилиқ кўрсатади. Масалан, шундай, отлиқлар овозлари борица бақириб, сўкиниб, пул,

мол йигиб беришни талаб қиладилар. Оқсоқол бунга унамайди, қаттиқ туриб қаршилиқ кўрсатади ва деҳқонларни ёрдамга чақиради. Атрофдан одамлар йиғилади. Жанжал ур-йиқит бошланади. Шу пайт оқсоқол бир отлиқни отдан тортиб тушириб ёқасига ёпишади. Бундан руҳланган деҳқонлар унга ёрдамлашадилар. Шу пайт оқсоқол бояги олишайтган отлиқнинг қўлидан сурғилиб чиқиб унинг отига миниб олади ва «мен ҳозир хоннинг отлиқларини чақириб келаман, сен лаънатиларнинг таъзирларингни бериб қўяди» деб бақирганича, от чоптириб жўнайди. Отлиқлар унинг кетидан бир-икки ўқ узсалар ҳам ёмон бўлмас. Шундан кейин хоннинг отлиқлари етиб келиб қолишидан қўрқиб, қочиб қолишади. Шунини унутмангки, бу ҳаракатларнинг ҳаммаси албатта, оқсоқол ва ўша уч-тўрт нафар отлиқ билан олдиндан келишиб қўйилган ва пухта тайёрланган бўлиши керак. Бу шунчаки...

— Кечирасиз оғойи додситон, сиз бу воқеаларни америка фильмида кўрганмисиз?

Додситоннинг гапларига диққат билан қулоқ солиб, уни қандай амалга оширишни ўйлаб ўтирган меҳмонлар, саргўрднинг бу саволига бирдан қаттиқ кулиб юборишди. Додситоннинг ўзи ҳам мийиғида кулиб қўйди. У бу саволга жавоб бермоқчи бўлиб турганда, фармондор унинг гапини бўлди:

— Қани, ҳазил қилмай турайлик-чи, гапириб бўлсинлар. Кўрайлик гап қаерга бориб тақалади...

Додситон гапида давом этди:

— Албатта, маҳаллий шароитга ошна бўлмаган кишиларга мен айтаётган гаплар ҳазилга ўхшаб кўринади. Аммо, мана кўрасиз, бу планни амалга ошириш анча жиддий ва самарали натижа беради.

Кулгидан кейин газабланиб, ғижиниб ўтиргани додситоннинг юзидан кўриниб турарди. У гўё «мен ҳали сенларга ўхшаган аблаҳ-тентакларга гап уқдириб ўтирибманми? Сенларни йўлга солгунча, она сутим оғзимдан келар экан!..» деяётганга ўхшарди.

Фармондор унинг ранжиганини сезди шекилли, далда бера бошлади:

— Марҳамат, оғойи додситон, марҳамат. Ҳаммамиз гапингизга диққат билан қулоқ солиб турибмиз. Биз сизнинг гапингизга эмас, саргўрд жанобларининг ҳазилига кулдик,— шундай деб туриб бир кулди-ю, яна ўзини тўхтатиб гапида давом этди,— оғойи саргўрд тушгур қизиқ ҳазил қилди... Сиртдан қараганда планингиз, ҳақиқатан америка фильмига жуда ўхшайди. Лекин, унинг маъзида, ҳали айтганингиздай, анчагина жиддий гап борга ўхшайди. Биз шунини билмоқчимиз. Қани энди, марҳамат қилиб ўз гапингизни давом этдиринг. Ҳаммамиз диққат билан қулоқ соламиз.

Додситон ўзининг бу плани ижобий натижалар беражанини исботламоқчи бўлиб жиддий қиёфада, узилиб қолган гапини давом этдирди:

— Шундай, жаноблар, мен сизларга айтганларим, бу фақат биринчи кун программаси. Иккинчи кун программаси мана бундай: Эртасига икки-уч отлиқ худди ўша қишлоққа боришлари лозим. Кимларни юборишни кейинроқ ўзим айтаман. Улар хонлар томонидан юборилади. Масалан, оғойи Алимуродхон томониданми... Лаббай? Сиз бошқаларга қараганда анча обрўли одамсиз, шунинг учун ҳам сиз юборишингиз маъқулроқ... Бу отлиқлар тўппа-тўғри оқсоқолнинг олдига бориб у билан гаплашадилар. Оқсоқолнинг бир кун бурун фидокорлик ва қаҳрамонлик кўрсатганини, деҳқонлар ўз кўзлари билан кўрганлар. Отлиқлар оқсоқолга шундай деб гап уқтирадилар: «Кечаги отлиқлар қишлоққа яна ҳужум қилишармиш. Хабар беришларига қараганда, улар кўпчилик эмиш. Улар атрофдаги ҳамма қишлоқларни талаб, босқинчилик қилиши муқаррар. Шунинг учун уларнинг ҳужумини даф қилиш, талончиликнинг олдини олиш ва деҳқонларнинг молмулкни муҳофаза қилиш мақсадида, хон «тўфанг пули» йиғишга буйруқ берди...»

Бу хабар оғиздан-оғизга ўтиб яшин тезлигида ҳамма қишлоқларга тарқалиши табиий. Биттага ўнта қўшилади. Ана шундай қилиб, таҳлика, қўрқув, ваҳима бир-бирига уланиб кетаверали. Буни ўзларингиз мендан ҳам яхши биласиз. Агар деҳқонлар ўз розиликлари билан маълум миқдорда мол ва пул йиғиб берсалар, биз учун яхши. (Бироқ бунга ҳеч ақлим етмайди.) Бермасалар яна яхши. У вақтда отлиқлар кучни ишга соладилар. Аммо, эҳтиёт бўлиш керак, иш одам ўлдириш даражасига бориб етмасин, албатта. Темир қиздириб босиш билан қўрқитиб иш кўрилса ҳам, менимча ёмон бўлмас. Мен ўйлайман, бундан бир кун илгариги воқеадан юрак олдириб қолган деҳқонлар албатта рози бўлишади. Шундан кейин деҳқонлардан қанча кўп миқдорда нақд пул ва мол йиғиб олинса, шунча яхши. Биз учун бунинг аҳамияти жуда катта. Мақсад ҳам шу. Ёмкон борича кўпроқ йиғиб олиш керак.

Бу иккинчи куни қилинадиган ишлар программаси.

Учинчи куни, оғойи Алимуродхон заминдор билан биргаликда қишлоққа бориб, кеча зўрлик қилиб олинган қўй, эчки ва қора молларни ўз эгаларига қайтариб беришади. Кечаги «нотўғри» қилинган ишлардан гўё қаттиқ газабланидилар. Улар «кечаги отлиқлар нотўғри иш қилишган, катта хатога йўл қўйганлар, аслида хўжайинлар бундай буйруқ берган эмас» деб деҳқонларни тинчитишади. Сизларга қилинган жабр-зулм ва зўрликни эшитиб, кўп афсусландик ва ўз эгаларига қайтариб бергани мол ва пулларни олиб келдик», деб тушунтиришади. Улар деҳқонларнинг уйларига киришсин, бирга ўтиришсин, юракдан чиқариб меҳрибонлик қилишсин, суҳбатлашишсин. Кейин уларга, «ҳужум қилиш хавфи ҳали бутунлай тугаган эмас. Лекин бу ҳужумни ўз кучларимиз, ўз пулларимиз билан даф қиламиз», деб ваъда беришсин. Агар улар бир йиллик хўжалик солигининг баҳридан ўтсалар яна яхши бўларди. Шундай қилинглар, жаноблар кечиб юборинглар. Шу арзимаган нарсага бахиллик қиладиган бўлсангиз, ҳаммала-

рингизнинг бору йўғингиз кўкка соврилиши турган гап... Демак, шундай қилсак сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам. Бу билан биз «бир қўлингда йўғон таёқ, иккинчисида бир бўлак гўшт бўлсин» деган қоидамизни амалда бошлаб бажарган бўламиз. Деҳқонлар ҳам сизнинг ёрдамингизни амалда, ўз кўзлари билан кўрадилар. Сизлар ҳам бу ишдан ҳеч қандай зарар кўрмайсизлар... Бу ёғи ўзларингизга тушунарли бўлса керак. Агар бирор тушунилмай қолган ёки шубҳали жойи бўлса марҳамат, айтинглари, бирга ҳал қилайлик.

Додситон гапдан тўхтаб, ҳаммага бирма-бир қараб чиқди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Фақат полиция бошлиғи овозини чўзиб «ба... л...ли!» деб қўйди-ю, яна жим бўлди. Додситон гердайдан бир қиёфада папирос олиб, лабига қистирди. Гугурт қақиб, папиросини ёндирди-да, оғзидан қуюқ тутун чиқариб туриб, гапида давом этди:

— Энди, бу ёқда майда-чуйда масалалар қолди. Шуни бир ўйлаб кўрсак, бу планни қайси қишлоқда амалга оширсак экан? Мен сизлардан шуни аниқлаб олмоқчиман. Кейин бу ёғига нима қилиш кераклигини айтиб бераман.

Яна ҳамма жим қолди. Додситон гердайдан, зўр бериб папирос чекар, оғзидан паға-паға тутун чиқарарди. Қуюқ тутундан, ҳатто бир лаҳза унинг юзини ҳам кўриб бўлмай қолди. Тутун тарқалгач, у полиция бошлиғига юз ўғирди-да, «қалай оғо?» дегандай истехзо билан кулиб қўйди. Кейин мағрур бир оҳангда сўради:

— Қани полиция бошлиғи жаноблари, Сиз нима дейсиз? Бу планни қайси қишлоқда амалга оширсак экан?

Додситоннинг таъна қилиб айтаётган гаплари полиция бошлиғининг юрагига заҳарли найзадек санчилса ҳам, у ўзини оғирликка солиб, шовилмай жавоб берди:

— Боя бир кулишиб олган бўлсак ҳам, лекин, оғойи додситон, фикримча, таклифларингиз жуда тўғри. Менимча, сиз айтиб ўтган таклифларни тезлик билан амалга оширишдан бошқа чора йўқ. Шундай қилсак ишимиз му-

воффақиятли чиқар. Бу тўғрида сизнинг фикрингиз қандай, оғойи фармондор?

— Тўғрисини айтсам, мен ҳали шароит билан яхши ошна эмасман. Бунинг ҳаммаларингиз яхши биласиз. Сизлар шу ерлик кишиларсиз. Сизларга нима маъқул бўлса, менга ҳам шу. Шундай эмасми, оғойи Алимуродхон? Қани, сиз ҳам ўз мулоҳазаларингизни айтинг?

— Менимча, додситон жаноблари бизни ёмон йўлга бошлаётганлари йўқ. Айтган гаплари тўғри. Агар бу ишни тўғри амалга оширолсак иншоолло мақсадга эришамиз...

Шайх бошқалардан орқада қолмаслик учун бўлса керак, хоннинг сўзини бўлиб гапга аралашди...

— Худо ҳаққи, додситон жанобларининг фикрлари жуда тўғри. Ҳақиқат гапни айтдилар. Худо «ол қўлим!» деса ҳеч гап эмас. Ҳамма иш жойида бўлиб кетади.

— Хўш қани, сизлар нима дейсизлар, офицер жаноблар?— сўради фармондор.

Саргўрд додхо ялт этиб жандарм бошлиғига қаради. Афтидан у гапирмоқчи эмасди. Кейин ўзи гап бошлади:

— Биз фақат оддий аскармиз холос. Ҳокимиятнинг буйруғига бўйсунамиз. Сиз жаноб олийлари нима буюрсангиз бизлар тайёр.

— Сиз боя бу планни қаерда ўтказиш кераклиги тўғрисида сўрагандингиз,— деди полиция бошлиғи,— менинг фикримча, Серахсий жанобларининг қишлоқларидан бўлак муносиброқ жой бўлмаса керак...

— Менинг қишлоғим?— Чўчиб тушди шайх.— Нега энди, албатта, менинг қишлоғимда? Алимуродхон жанобларининг қишлоқлари-чи?

Саргўрд бошини қўйи солганча шошилмасдан, битта-битта қилиб жавоб берди.

— Чунки, бировнинг уйидаги уриш-жанжал ҳолвадан ҳам ширин, деган гап бор.

Олдин шайх, кейин ўтирганларнинг ҳаммаси кулиб юборишди. Айниқса додситон қаҳ-қаҳ уриб куларди. Бу-

ларнинг кулгиларига гоҳ мудраб, гоҳ пинакка кетиб ўтирган молия мудирини ҳам уйғониб кетди. У нимага кулги кўтарилганига ҳайрон бўлиб, ҳаммага бир-бир қараб чиқди-да, кейин нима гапидан беҳабар бўлса ҳам кулгига қўшилди. Кулгиси ҳам худди йўталаётган одамга ўхшаб чиқарди. Бир оздан кейин у жандарм бошлиғи томон энгашиб, уни туртиб сўради:

— Оғойи саргўрд нима дедилар? Мен эшитмай қолибман.

Шу пайт, полиция бошлиғи шайхга яқин ўтириб, насиҳатомуз бир оҳангда унга бир нарсалар тўғрисида гап уқдирмоқда эди:

— Жандарм бошлиғи жанобларининг гапларига қараганда, сизнинг қишлоғингиз тўдачиларнинг уяси, қишлоқда иш олиб бориш учун уларнинг йиғиладиган жойи — штаби бўлиб қолган. Ўзингиз бир тасаввур қилинг-а. Ўша куни, яъни учинчи куни оғойи Алимуродхон билан бирга жанобларининг ўзлари ҳам у ерга бориб пул ва молларни эгаларига қайтариб берсангиз (у ердагилар бошқалардан кўра кўпроқ, сизга таниш одамлар), уларга қўлдан келганча меҳрибонлик қилсангиз, яхши нарсалар ваъда қилсангиз, улар билан суҳбат ўтказсангиз, ҳатто ваъзхонлигингизни ҳам ишга солсангиз... Бундан яхшироқ, бундан олийжаноброқ иш бўладими? Кейин сизга икки-уч арава эмас, ўн арава ўтин десангиз ҳам келтириб беришадн.

— Шайх жаноблари яна бир иш қилишлари керак экан,— қўшиб қўйди додситон полиция бошлиғининг гапига аралашиб,— энг муҳим нарса айтилмай қолибди.

Полиция бошлиғи ҳайрон бўлиб сўради:

— Яна нима қолди экан? Худо ҳаққи, фикримга ҳеч нарса келмаяпти.

— Менимча, энг муҳим нарса эсдан чиққан,— деб такрорлади додситон,— ўша қишлоққа жойлашиб олган, халқ партияси аъзоси, собиқ кўмир кони ишчисини тутиб бериш-

ни деҳқонлардан талаб қилиш керак. Деҳқонлар уни қўлга тушириб беришади, албатта. Бунга ишончим комил.

— Эй, баракалло, офарин! Худо биринга минг берсин-ей! Буни қаранг-а. Қўлимдан келса, сизни Машҳаднинг ўзидан номзод қилиб кўрсатардим деб бекорга айтмаган эканман.

Додситон ноз аралаш таъзим қилиб қўйди:

— Ташаккур. Худо мартабаларини улуғ қилсин... Хўп, яхши. Демак, жой масаласи ҳам ҳал бўлди. Энди, қани, биринчи куни иш бошлаш керак бўлган отличлар кимлар бўлади? Шуларни бир аниқлаб...

Додситоннинг гапларига диққат билан қулоқ солиб, афтидан унинг саволларига қандай жавоб беришга тайёрланиб ўтирган полиция бошлиғи унинг гапини шартта бўлди:

— Муҳаммад Зафархоннинг отличларидан бир-икки тасини юборамиз. Бу тўғрида у билан мен ўзим гаплашаман. Яхшиси отличларни қаерга ва нима мақсадда юборилаётганини Муҳаммад Зафархоннинг ўзи ҳам билмай қўя қолсин. Буларнинг ҳаммасини ўзим тўғрилайман. Хўш, яна нима?

— Яна оқсоқолни тайёрлаш керак,— жавоб берди додситон.

Полиция бошлиғи «энди навбат меники!» дегандай ҳаммага мағрур қараб, гўё тажрибакор саркардалардай, қисқа ва аниқ қилиб буйруқ бера бошлади:

— Бу вазифа жандармлардан ишончлироқ бир кишининг масъулиятига топширилсин. Бу иш билан сатвон¹ жаноблари шуғуллансинлар. Хўш, яна нима қилиш керак?

— Хўп, эртасига қишлоққа кимлар боради?— сўради додситон,— ўша куни икки отлич бориши керак-ку.

Полиция бошлиғи буни тамом унутган эди. Тезда жавоб беролмай, бирпас ўйлаб қолди.

¹ С а т в о н — лейтенант.

— Аммо шуни унутмангки,— деб уқдира бошлади додситон,— ўша икки отлиқдан биттаси, яъни буйруқ бериб турадигани, албатта, ўн олти-ўн етти ёшли бола бўлиши шарт.

Полиция бошлиғи энди жавоб бермоқчи бўлиб турганда, бу шартни эшитиб, яна ўзини йўқотиб қўйди. Бир лаҳза додситоннинг башарасига ағрайиб қараб турди. Унинг нима демоқчи эканини тушунолмади шекилли, сўради:

— Албатта, ўн олти-ўн етти ёшлар чамасида бўлиши шартми?

— Муҳаммад Зафархоннинг укаси тўғрисида айтиб берган гапларингизни унутдингизми? Ўз оғзингиз билан: «Бола-да... нимани билади?» деган эдингиз-ку. Эсингиздир? Шундай, мана шу икки оғиз сўз, яъни «Бола-да... нимани билади?» деган баҳона ишимизнинг шовқин-суронсиз ва силлиқ чиқиши учун жуда муҳимдир.

Ўтирганларнинг диққати яна додситонга жалб бўлди, ҳамма унинг гапига диққат билан қулоқ соларди:

— Агар эртаси куни ҳам иш силлиқ чиқса, қани энди... жуда ҳам саз бўларди. Аммо, худо кўрсатмасин, кутилмаган бирор тасодиф юз бериб қолгудай бўлса, «бола ёшлик қилган... ҳеч ким унга бундай қил, деб буйруқ берган эмас... Бола-да, ўзбошимчалик қилибди... Отасига айтиб танбеҳини бердирамиз...» каби важалар билан халқни босиш керак. Энди тушунгандирсиз?

Шу пайт шайх, ёнида ўтирган фармондор билан алла-нарса тўғрисида пичирлашиб, хон томонга қараб, бош қимирлатиб қўйишди. Хон буни пайқаб қолди:

— Ҳа, менинг гийбатимни қиялпсизларми?

— Йўғ-е, худо сақласин!

Фармондор изоҳ бера бошлади:

— Шайх жаноблари шундай деяптилар: бу ишга Малик Муҳаммадхондан кўра лойиқроқ, муносиброқ ким бўлиши мумкин? Узлари нима дейдилар?

Алимуродхон бошини қўйи солганча, фикрга толди.

Кейин бошини кўтармай, бирпас қулоғи орқасини қашиб туриб гапирди:

— Худо ҳаққи, нима десам экан. Додситон жанобларининг бу ишга вояга етмаган ёш болани тайин қилайлик, деган таклифлари, дарҳақиқат жуда тўғри. Кейин, агар Малик Муҳаммадни юборишни маслаҳат кўрсангиз, мен бунга қарши эмасман. Мен ўзим, шахсан, бу ишда ўғлимни синая кўриш шарафига эга бўлсам, бошим осмонга етарди. У ҳам ахир, ўзимизга ўхшаб турмушнинг аччиқ-чучугини тотиши, тажриба ордириб, кўзи пишиб бориши керак-ку. Агар nasib бўлиб, вакил сифатида Теҳронга бориб, бирикки йил туриб қолсам, бу ердаги вазирамни бажариб туриш учун бир киши керак бўлади. Уримга албатта ўғлимни қўйиб кетаман-да. Демак, ҳозирдан бошлаб кам-кам ишга ўрганиб борса, ўзи учун ҳам фойда... Ҳар ҳолда мен бунга қарши эмасман. Бу ёғини яна ўзларингиз ўйлаб кўринглар.

— Тўғри,— деди додситон,— шайх ҳазратлари энг муносиб одамни кўрсатдилар. Бундай муносиб одамни танлаш менинг хаёлимга ҳам келмабди. Бунга ўзим ҳам иқрорман. У кишидан бошқа ишончлироқ одам йўқ ҳам. Бундан ташқари, оғойи Алимуродхон ўзларининг бой тажрибаларини ўз ўғилларига ўргатишлари мумкин.

— Хўп,— розилик берди Алимуродхон,— агар ҳаммаларингиз лойиқ кўрган бўлсаларингиз, мен Малик Муҳаммадни юборай. Унга ҳамроҳ қилиб, хизматчимиз Зулфуни жўнатай. Унинг жон куйдириб хизмат қилишини яхши биласизлар. Мен унга ишонаман ва қилинадиган ишнинг махфий томонларини айтмасам ҳам керакли нарсалар тўғрисида батафсил кўрсатма бераман...

— Шундай,— деди бирдан фармондор шошиб,— буни айтганингиз яхши бўлди. Бўлмаса, ўзим алоҳида илтимос қилмоқчи эдим. Бу ерда бўлган гапларни Зулфу мутлақо билмаслиги керак. Асло. Агар айтилган гаплардан бир оғиз сўз ташқарига чиқадиган бўлса, ўзларингизга маъ-

лум, тўдачилар оёғимизни осмондан келтиради. Яна таъкидлайман: қандай буйруқ берсангиз ҳам, шахсан ўз томонингиздан буюринг.

— Бўпти. Гапларингиз тушунарли. Хали айтдим-ку, уни бу ишга шахсан ўзим юбораман. Кейин, Зулфуни бирга юборишимнинг сабаби шуки, Малик Муҳаммад кўпроқ у билан чиқишади, ҳатто, гоҳо унинг гапига ҳам киради. Ҳамиша овга у билан боради. Зулфу унга от миниб ва мерганликни ўргатган. Малик Муҳаммад ҳозир ажойиб мерган бўлган. Мен сизларга бир воқеани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Эшитиб қўйсанглар ёмон бўлмас. Бир куни, бундан тахминан уч ойча бурун... Ҳа, кузнинг ўрталари эди, мен, Малик Муҳаммад ва Зулфу учаламиз отда қишлоққа кетаётгандик. Ярим йўлга борганда қарасак, биздан тахминан минг қадамча олисда, кўзга илинар-илинмас, иккита қора нарса кўринди. У биз томонга қараб келарди. Мен ўғлимдан «Бу нима? Кийикми?» деб сўрадим. Уғлим менга: «Йўқ, одам» деб жавоб берди. Кейин мен: «Йўғ-е, кийикка ўхшайди-ку, ҳар ҳолда милтиғингни тайёрлаб тур!» дедим. Уғил яна: «Йўқ, булар кийик эмас», деди. Шу пайт ҳалиги қора нуқталар ўтлар орасидан очиқ далага чиқди. Дарҳақиқат, одам экан. «Енида келаётган болами?» деб сўрадим. Малик Муҳаммад «бола эмас» деди. Мен «бола» дедим. Малик Муҳаммад «бола эмас» деди. Мен «баҳс бойлашамиз, бола!» дедим. У «Бўпти, нимадан?» деди. Мен «нимани хоҳласанг, шундан!» дедим. «Битта янги парабеллумдан, биласизку пистолетим йўқ» деди. Баҳс бойлашдик. Мен унга «агар, бола бўлса, сен менга нима берсан?» дедим. У «мен ҳозир ҳеч нарса демайман, аммо бола эмаслигини кўрсатаман» деди-ю, югуриб бориб Зулфунинг елкасидан «Брно» карабинини олди-да, затворини шарақлатиб, нишонга ола бошлади. «Ҳой, нима қиляпсан?» деб қичқиргунимча «тарс» этиб ўқ узди-ю, ҳалиги кичкина қора нуқта ерга йиқилди. Ҳароми одамни отиб қўйдинг-ку! деб койидим. У бўлса, «Йўқ,

одам эмас — деб нуқул кулади,— бу масофадан одам — менга катта нишон, мен кичкинасини отдим. Одам эмас, қўй»— деди. Тикилиб қарасам, дарҳақиқат қўй. Қўй эгаси бечора қўрқанидан шундай югуриб қочиб кетяптики, тўрт оёқли ҳайвон ҳам бундай тез чополмайди! Кетидан дарров Зулфун югуртирдим. Ўзимнинг ҳам қаттиқ жаҳлим чиқди. Қамчини қўлга олиб, ўғлимга ўдағайладим: «Падар лаънат ҳароми, нима қилиб қўйдинг?» Қамчи ўхталаётганимни кўриб қочмоқчи бўлди. Мен тўппончамни қўлимга ушлаб «тўхта, бўлмаса ҳозир сени ҳам отиб ташлайман!» деб қичқирдим. Қўрқиб тўхтади. Асабим қўзиб кетганидан юз-кўзи демай қамчи билан бир-икки туширдим. Аммо, ғазабдан нима қилаётганимни ўзим билмасдим. Кейин юрагим ачиди... Бир вақт Зулфу келиб қолди. Кетида елкасига (отиб ўлдирган) қўйни кўтариб олган, бир киши келди. Қўйнинг пулини тўлаб, уни рози қилиб жўнатдим.

— Хўш, кейин ўғилчага парабеллум олиб бердингизми?— сўради фармондор.

— Олиб бердим, лекин уни топиш анча қийин бўлди.

Агар жандарм бошлиғи жаноблари ёрдам қилмаганда, балки ҳозиргача ҳам тополмаган бўлардим. Ҳозир янги ва дурустроқ қуроол топиш қийин. Ҳамма тўдачилардан қўрқади. Ўзининг жонини, молини муҳофаза қилиш учун ҳамма қуроолланмоқда... Ҳа, ҳар ҳолда парабеллум олиб бердим. Нима қилай? Вақтида танбеҳини бериб, вақтида рағбатлантириб туриш ҳам керак-да...

— Тўғри,— деди додситон,— мана кўрдингизми, «йўғон таёқ ва бир парча гўшт» усулини қўллаш ҳар ерда ҳам фойда берад экан — қўйнинг эгасига нисбатан ҳам, Малик Муҳаммадга нисбатан ҳам. Олдин яхшилаб кўрқитиб олиб, кейин юпатиб, кўнглини олиш керак... Афсус, минг афсуски, «Қонунлар руҳи»ни ўқимагансиз. Унда... Хўп, майли бунга қўя турайлик... Хўш, энди нима қолди? Ҳа, айтгандай, бу ишни қачон бошлаймиз?

Полиция бошлари буйруқ бераётгандай қисқа қилиб жавоб берди:

— Тўпна-тўғри ўн кундан кейин.

— Тўғри,— деб тасдиқлади фармондор,— яхшилаб тайёргарлик кўриш учун вақт керак, ахир.

— Хўп бўлмаса, алҳамдулиллоҳ, анча масала ҳал бўлди, ҳаммамиз бир фикрга келишдик. Яхши бўлди. Энди менда бир-икки оғиз сўз бор, шуни айтаман, вассалом,— деди додситон,— айтмоқчи бўлган гапим шуки, уч кунга мўлжаллаб планлаштирган бу ишимиз, бундан кейин бошқа қишлоқларда ҳам амалга оширишимиз керак бўлган ишлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган синов бўлади. Иш процессида тажрибамиз яна ҳам ортиб боради. Қаерда камчилик бўлса, тезда уни йўқотиб борамиз. Мен яна шуни айтмоқчиман: «яқин келажакда бизлар деҳқонларни карнай-сурнай билан сайлов қутиси ёнига келтирибгина қолмай, балки уларни йиғиб келиб, ҳатто шаҳардан овоз бердира оламиз. Уларнинг иштирокида катта митинглар ташкил қилиб, нутқлар сўзлашимиз мумкин. Мақсад шуки, бундай катта йиғилишларда оғойи Алимуродхон ва шайх ҳазратлари кабиларгина эмас, балки деҳқонлардан ҳам бир-икки киши чиқиб сўзласа...

— Нега ўзингизни четга тортыясиз? Ўзингиз ҳам нутқ сўзламайсизми?— деб сўради шайх.

— Халқни ҳақиқатга бошлаш йўлида менинг ҳам сўзлашим керак бўлса, мен бунга ҳар вақт тайёрман,— жавоб берди додситон,— биз ҳаммамиз фидокор жангчилармиз, халқ ва азиз Ватан йўлида жонимизни ҳам қурбон қилишга тайёرمىз. Биз бу ишда муваффақият қозонамиз, албатта. Агар ҳозир тўдачилар митинг ўтказиш учун зўр машаққат билан атиги уч юз-тўрт юз деҳқонни келтира олаётган бўлсалар, биз митингга миңглаб киши келтира оламиз. Ҳатто, манифация ҳам қила оламиз...

Шу пайт манқал ёнидан уйқу аралаш бўғиқ товуш кўтарилди:

— Манифестация, оғойн додситон, манифестация¹. Манифация деб талаффуз қилиш нотўғри, унда хато бўлади. Шундан кейин, бирор соат ўтгач, бу «оддий ўтириш» тугаб, меҳмонлар туришди.

Молия мудирини чап қўли билан саргўрднинг тирсагидан ушлаб, ўнг қўли билан пальто ёқасини кўтариб, совуқдан жунжиб, айвон зинасидан битта-битта пастга тушаркан, ҳамроҳига гапириб борарди:

— Оғойн саргўрд! Бугунги ўтиришда гапирганлар жуда кўп грамматик хато қилишди-да. Шундай ҳам кўп хато қилишми киши. Мен ҳайрон бўлиб қолдим.

— Грамматик хато бўлса, унча зиёни йўқку-я, кулиб жавоб берди саргўрд,— маънавий хатодан худо асрасин!

— Йўғе... Йўқ. Хотиржам бўлаверинг, унақа хато бўлгани йўқ...— мулойим, лекин қатъий жавоб берди молия мудирини.

БЕШИНЧИ БОБ

I

— Неча киши?

— Уч киши.

Алимурадхон чап қўлига кружка, ўнг қўлига эса чой қошиқ ушлаганча, қараб турарди. У ҳар кунги одатича, қаймоқ билан шакарга қорилган тухумдан (унинг бир неча йилдан бери эрта билан ейдиган овқати фақат шу эди) бир қошиғини оғзига солди-да, яна сўради:

— Нима ишлари бор экан, сўрамадингми?

— Арз қилишга келдик, дейишяпти.

Хон қолган тухумни оғзига солди-да, гўё уйига энг

¹ М а н и ф е с т а ц и я қ и л м о қ — намойишга айлантириб юбормоқ.

азиз меҳмон келгандай, бепарвогина очиқ чеҳра билан буюрди:

— Уларни айвон ёнидаги хонага олиб кир. Мен ҳозир чиқаман... Айтгандай, мен чиққунча уларга чой олиб келиб тур.

Зайнаб амма ҳайрон бўлиб, бонуга бир олайиб, қаради-ю, алланарсадан жиркангандай, лабини буриштириб, вайсаб кетди:

— Худоё тавба, қачондан бери деҳқонлар арбоб билан бирга ўтириб чой ичадиган бўлиб қолди?

Хон унга эътибор бермай, хонадан чиқиб келаётган Зулфунни чақирди:

— Ҳой, Зулфу, дарров печкага олов қил. Уйдагиларга айт, дастурхон тайёрлашсин!

Зулфу ташқари ҳовлига чиқиб, ҳайратдан турган жойида қотиб қолди. Чунки у ҳали шу вақтгача хон бирор деҳқонни ўз уйига таклиф қилганини кўрмаган ва эшитмаган эди. Раият учун хон билан кўришиш, у билан ўтириб бир лаҳза суҳбатлашиш илоннинг оёғини ёки чумолининг кўзини кўришдан ҳам мушкул эди.

Шу кунгача қишлоқдан шаҳарга хон билан гаплашгани келган, деҳқон ундан доим битта жавоб эшитарди: «Ҳар қандай илтимосинг бўлса, мубоширга мурожаат қил! У, ахир, мендан бекорга ойлик оладими?..» Ҳозир қаҳратон қиш. Бугун айниқса совуқ. Лекин илгариги вақт бўлганда, бирор деҳқон шундай қаттиқ совуқда шаҳарга — хоннинг олдига келиб, унинг «Мубоширга бор!» деган жавобидан қаноатланмаса,— хоҳ саратоннинг жазирама иссиғи бўлсин, хоҳ қаҳратон қишнинг қаттиқ совуқ кунлари бўлсин, хон уйдан чиққунча у дарвоза ёнида кутиб туришга мажбур эди. Хон ичкаридан чиққандагина бечора деҳқон ўзининг икки оғиз юрак дардини унга йўл-йўлакай гапира олиши мумкин эди... Ё парвардигор, нима бўлди, ўзи? Бугун қандай ҳодиса юз берди? Нега хон деҳқонлар олдига дастурхон ёзиб, нон-choй қўйишга буюраяпти?

Зулфу хоннинг бунчалик сахийлик қилаётганига ҳайрон бўлаётгани йўқ: у хонни қўли очиқ одам деб биларди. У бугун хоннинг деҳқонлар билан қилаётган фавқулодда муомаласига жуда ҳайрон бўлиб қолган эди. Хон, Зайнаб амма ва полиция бошлигининг оғзидан «деҳқон тоифасини бугун уйингга киргиздингми, эртага бошингга чиқиб олади» деган гапини у кўп мартаба эшитган эди. Бугун эса, бу оилада қадимдан ҳукм суриб келаётган одат-тартиб ўзгариб қолди. Қандай воқеа юз берди, нима гап бўлди экан?

Зулфу ошхонага кириб, Ҳалимага чой қайнатиш ва дастурхон тайёрлашни буюрди-да, ўзи меҳмонлар кирадиган хонага кирди. Чўян печканинг олдига чўққайиб ўтириб, ўтин қалай бошлади. Қўли ишда бўлса ҳам хаёли бошқа ёқда эди. Бирдан миясига «хонага ҳозир хон кириб қолса нима бўлади, мен бўлсам ҳали ҳам олов қўйганим йўқ» деган фикр келди-ю, дарров чаққонлик билан учтўртта тарашани олиб, керосинга ботирди, сўнг печкага қалаб, гугурт чақди. Қуруқ ўтин шатир-шутир қилиб ёниб кетди. Трубадан гуруллаган товуш чиқар, ёқимли иссиқ Зулфунинг юзини эркалаётгандай бўларди.

Зулфу дарвозага чиқиб, йўлакда турган деҳқонларни ичкарига таклиф қилганда, улар бизни калака қиляпти деб анчагача тушунолмаб, бир-бирларига қараб, ҳайрон бўлиб туришди. Зулфу уларни яна қайта таклиф қилди:

— Нега қараб турибсизлар? Хон буюрдилар. Мен чиққунимча хонага кириб туришин дедилар.

Зулфунинг ҳазил қилмай, балки жиддий сўзлаётганига уларда шубҳа қолмади. Ўттиз беш ёшлардаги кенг яғринли йигит «юринглар, қайтага яхши бўлди. Турамузми бу совуқда?» дегандек тирсаги билан ёнида турган паст бўйли, қисик кўзли Сафиуллонинг биқинига туртиб ичкарига ундарди.

Деҳқонлар Зулфунинг кетидан ичкари ҳовлига киришди. Зулфу уларга айвон ёнидаги хонани кўрсатиб, ўзи ош-

хона томон кетди. Улар бошларини қуйи солганча, индамай айвон зинасидан юқори чиқишаркан ўйлардилар: «Хон билан учрашув қандай бўларкин? Агар хон гапни сўкнишдан бошлайдиган бўлса, у вақтда нима қилиш керак?» Хонага яқинлашганлари сари уларни кўпроқ гам босарди, юраклари дук-дук уриб ҳаяжонланардилар.

Хона эшигига еткач, Сафиулло бир лаҳза тўхтаб, гўё баланд бир тоғнинг тепасига чиқиб олгандай чуқур нафас олди. Кейин қўрқа-писа, эҳтиётлик билан оҳиста хона эшигини очди. Эшик орқасидаги дарпардани четга тортиб, хона ичига қаради. Хонада ҳеч ким йўқлигини кўргач, яна эшикни ёпди. Учовлари ҳам нима қилишни билмай, эшикка орқа ўнгирганча туриб қолдилар.

Бу уч деҳқон бугун эрта тонгда йўлга чиқишганди. Уларнинг қишлоғи Даргез билан Қўчон орасида автомашина қатнаб турадиган катта тош йўлдан тўрт километрча узоқда жойлашган эди. Йилнинг бошқа фаслларида бу масофани бир соатда босиб ўтиш мумкин. Аммо қишда, ойлаб одам юрмай, қор босиб ётган бу масофани, йўлни яхши билган ва бақувват йўловчи зўр машаққат билан икки соатда босиб ўта олади. Чунки, бу йўл паст-баландликлардан иборат бўлиб, чуқурликлар қор билан тўлиб кетганди. Агар билмасдан унга оёқ қўйиб юборсанг ярим белинггача қорга ботиб кетасан киши. Шунинг учун ҳар бир пастликни айланиб ўтишга тўғри келади. Агар бу йўловчиларнинг учаласи ҳам ёш йигитлар бўлганда иш осонроқ бўларди, албатта. Бироқ улардан фақат биттасигина ёш ва бақувват. Қолган иккитаси кекса. Сафиулло олтинчи тўрт ёшда, унинг ҳамроҳи эса эллик саккизда. Улар тош йўлга чиққунча, тахминан икки ярим соатча йўл юришди. Йўлда тиззаларигача қорга ботиб, чориқ, пайтава ва чалворлари тиззагача жиққа ҳўл бўлганди. Юриб келаётганларида улар совуқни унча сезмадилар, аммо беш-ўн минут машина кутиб, кейин юк ортилган машинанинг тепасига чиқиб ўтиргандан кейин уларнинг орқаси муздай

шамолдан, худди қамчи билан савалагандай зирқираб ачиша бошлади... Уларнинг бахтига, шаҳаргача бўлган масофа йигирма километр бўлиб, машина ярим соатда шаҳарга етиб келди. Шаҳарга етиб келгандан кейин, хоннинг олдига боришдан олдин чойхонага кириб, иссиқ чой ичиб, бир оз исниб олмақчи ҳам бўлишди-ю, лекин уларнинг ичида кексароқ бўлган Сафиулло «биз бу ерда чой ичиб, то хоннинг уйига бориб етгунимизча хон уйдан чиқиб, бирор ерга кетиб қолади» деб қистаб қўймади.

Қаттиқ совқотган ва очикқан бу уч деҳқон қўлларини енгларининг ичига суқиб, қулоқ аралаш ўралган саллаларини кўзга яқин тушириб, айвонда анчагина кутиб қолишди. Улар қаттиқ совқотгандан типирчиллаган отдек оёқлари билан ер тепиниб туришарди. Бир-бирлари билан гап-лашмай жим турсалар ҳам, лекин ҳаммалари бир нарса ҳақида ўйлардилар: «Агар Зулфали рост гапирган бўлса, нега уларни ҳовлида қолдириб, ўзи ишига қараб кетди?.. Балки хон бизларни калака қилаётгандир? Шундай совуқ ва изғиринда анча вақт кутдириб қўйиб, кейин хизматчиси чиқиб: «Хон бетоброқ бўлиб турибдилар, ухлаб ётибдилар» деган баҳона билан бизни жўнатиб юборар?.. Ундан кўра ҳали ҳам бўлса дарвозахонага чиқиб, ўша ерда кутиб турганимиз яхшироқ эмасмикин? Лоақал, изғириндан панароқ эди-ку?..»

Бирдан Сафиуллонинг чап томонидаги эшик очилиб, хон ичкаридан айвонга чиқди. Унинг эғнида қимматбаҳо серахсча пўстин ва оёғида наматдан тўқилган юмшоқ хонаки шиппак бор эди. Деҳқонлар унга қараб улгурмаслариданоқ, унинг ўзи югуриб келиб уларга қўл узатди. Даставвал, хоннинг рўпарасида турган Козимали қўлларини енгининг ичидан чиқариб, дарров хоннинг қўлини олди, кейин ўз қўлларини жуфтлаштириб, ўпди ва пешанасига тегизди.

Козималининг биргина шу боқиши ва айниқса қўл қисиб кўришиши хоннинг кимлар билан алоқа боғлаш керак-

лигини тушуниб олиши учун етарли эди. Хон ёшлигидан шунга одатланганди: у деҳқонга қўл узатганда, деҳқон хоннинг қўлини ўпиб кўзига суриши керак. Чунки, бу ахир, соҳиб ва валинеъматнинггина эмас, балки қабила бошлиғи ва раҳнамоси бўлган бир зотнинг қўли.

Алимуредхон — эски адоватларини яширмоқчи ва душманлик ўтини ўчирмоқчи бўлса, тезда янги найрангни ишга соладиган кишилардан эди. Эски расм-русумларни лозим бўлиб қолса улоқтириб ташлашга донм тайёр эди. Дилида бир оз ранжиса ҳам, ўжарлик қилмай осонгина кўнардди. Аmmo қўл остидаги кишиларга ўз ҳукмини ўтказар, раиятдан орқада қолишни ёқтирмасди.

Хон ўзига эп билмадими, ёки ўзини пастга уришни истамадими, ҳар ҳолда бошқаларга қўл бермай, дарров гапга ўтди:

— Хўш, нега бу ерда туриб қолдинглар?.. Қўлларинг яхдек қотибди-ку. Отинг нима?

— Козимали.

— Қани ичкарига... Бу ер шундай совуқки, қотасан киши.

Хон, унинг кетидан деҳқонлар хонага киришди. Лекин учовлари ҳам қўлларини енгларига суққанча, остонада туриб қолишди. Хон тўрға чиқиб, юмшоқ кўрпача устида чордана қуриб ўтириб, шундай деди:

— Нега бундай бўлди, Зулфу сизларни нега ичкарига олиб кирмади? Мен унга, уларга печка ёқиб бер, чой тайёрлагин, дегандим. Шу он ёнидаги, ичкари ҳовлига очиладиган деразанинг ойнасини бармоғи билан тақиллатиб кичқирди:

— Ҳой Зулфу чой олиб кел,— кейин яна деҳқонларга юз ўгирди:— Ҳа, нега турибсизлар? Чиқинглар бу ёққа. Ўтиринглар, исиниб олинглар.

Сафиулло олдинга юра бошлаган эди, Бобосафар (элик саккиз ёшларга борган. қотма ва бир оз букчайган деҳқон) унинг белбоғидан ушлаб орқага тортди-да, унга пи-

чирлаб бир нималар деди. Кейин учовлари айвонга чиқиб, чориқларини ечдилар-да, яна хонага киришди. Улар қислиб-қимтиниб хоннинг рўпарасига — печка ёнига тиз чўкишди. Хонанинг ёқимли ҳавоси ва печканинг ҳаётбахш иссиғидан деҳқонлар жуда яйраб кетишди. Энди уларда бизни калака қилишяпти, деган шубҳа қолмаган эди.

Бир оз вақт ҳаммалари жим ўтиришди. Деҳқонлар анчагача сиқилишиб, ноқулай бир вазиятда ўтирардилар. Балки улар шу фикрдадир: «Қани энди, хонада хон бўлма-са-ю, ўз уйингдагидек оёқ-қўлингни бемалол узатиб оловга яқин ётсанг, суяк-суякларинггача иссиқ ўтиб, маза қилсанг. Айниқса тиззагача шалаббо бўлиб, уюшиб ётган оёқлар ҳозирги ўтиришда ҳеч нарса сезмай қолди. Шу хилда яна бир оз вақт чўкка тушиб ўтирсанг, пайтаванинг нами яна сингиб, чалворнинг тиззадан юқори қисмини ҳам хўл қилади... Оҳ, қани энди, мана шу юмшоқ гиламда бирпас ётиб, оёқларингни печкага тақаб роҳатлансанг... Йўқ, бировнинг уйи ҳар қанча иссиқ ва уй эгаси ҳар қанча меҳмондўст бўлмасин, барибир ўз уйингдай тинч ва оромбахш бўлмайди...» Ниҳоят, хон бу жимликни бузди:

— Хўш, қишлоқда нима гаплар? Далада қор кўпми? Қандай етиб келдинглар? Тоза ҳам совуққотгандирсизлар-а?.. Шундай қаттиқ совуқда анчагина қийналганга ўхшайсизлар. Хўш, менда қандай ишинглар бор эди?— Деҳқонлар бошларини қуйи солиб, индамай ўтирардилар.— Менимча, мубошир ўша ерда эди-ку, ишларинг бўлса, нега ўшангга айта қолмадинглар?

Хоннинг бундай муомаласидан шошиб қолган деҳқонлар гапни қандай ва нимадан бошлашни билмасдилар. Ҳақиқатан ҳам меҳрибонлик ҳар кимга ҳар хил таъсир қилади. Масалан, оддий кишилар учун, айниқса, мухтож кишилар учун у юрак калиди, аммо тамаъгир хасис кишилар учун — сариқ чақа...

Хоннинг оғзидан «мубошир» калимаси чиқиши билан, Козимали сабр қилиб туролмади. Қишлоқ аҳолиси номи-

дан хон билан гаплашиш Сафиуллога топширилган эди ва бу тўғрида олдин келишилган бўлишига қарамай, унинг жим ўтирганини кўриб, Козимали гап бошлади:

— Биз ҳузурингизга ўша мубошир устидан шикоят қилиб келдик.

Хон бу жавобни эшитиб, бир чўчиб тушди. У мақсадни дарров тушунди. Ун кунча илгари мубошир шаҳарга келган эди. Шунда гўшт, тухум ва бошқа озиқ-овқатларнинг наржи ошиб бораётгани устида гап кетиб, мубошир хоннинг хотинига «мен сизга қишлоқдан тухум ва товۇқ юбораман» деган эди. У ҳозир, албатта, қишлоқда кишда олинadиган қўшимча солиқни йиғиш билан овора. Деҳқонлар эса бу тўғрида ундан шикоят қилиб, хоннинг олдига келишган. Аммо бу ишда мубошир эмас, балки хоннинг ўзи айбдор. Чунки, додситон белгилаб берган режани ғоят ҳушёрлик ва усталик билан амалга ошириш учун яқинлашиб келадиган сайлов кампаниясида тўдачиларнинг ташвиқотига сабаб бўладиган ишга сира йўл қўймаслик керак эди. Айниқса, мана шу нозик пайтда мубоширнинг қишлоқда эканлиги мутлақо хоннинг ёдидан кўтарилганди. Уни шаҳарга чақириб олмаган ва ҳатто унга бу тўғрида хабар бериб, лоақал солиқ йиғишни ҳозирча тўхтатиб турмаган. Бундай бепарволик қаттиқ қораланадиган, ҳатто жуда қаттиқ танбеҳ ва сўкишга арзийдиган иш эди. Хўш, энди нима қилиш керак? Бўлар иш бўлди. Энди, қандай бўлмасин, бир чап бериб, бу фалокатни даф қилиш керак. Бунинг учун фақат хушмуомалалик ва чидам керак. Хон газабини ичига ютиб, ясама илжайди-да, Козималига шундай деди:

— Ундай бўлса, ҳозир чой олиб келади, аввал ебичишиб, яхшигина исиниб олинглар, кейин гаплашаверамиз. Бугун кун жуда совуқ, мен уйдан чиқолмай ўтирибман. Бир соат-ярим соат ўтириб ҳаммасини батафсил гапириб беришингиз мумкин. У яна деразанинг ойнасини тақиллатди:

— Ҳой, ким бор? Чойни олиб келмайсизларми?

— Олиб кетяпман хўжайин, олиб кетяпман.

Кўлида патнус кўтарган Зулфу хона эшигини тиззаси билан очиб, кифти билан дарпардани четга суриб қўйди. Деҳқонларга кўзи тушиши билан турган жойида қотиб қолди: «Ажабо! Бу қандай гап! Бугун бу хона гўё сеҳрланган. Мана бу ўтирган уч киши, эски афсоналарда айтилганидек, сеҳргарлардир. Балки, улар Зулфунинг кўзига жулдур кийим кийган деҳқон хонининг кўзига шаҳзода бўлиб кўринаётгандир. Бўлмаса, қандай қилиб хон уларга ўз ҳузурига кириб, бемалол роҳатланиб ўтиришга ижозат беради...»

Хон Зулфунинг хаёлини бўлди:

— Патнусни ерга қўй! Ҳа, сенга нима бўлди, эсинг оғиб қолдимиз?

Зулфу патнусни деҳқонларнинг олдига қўйди. Патнусда чой қуйилган учта стакан, битта тақсимчада пишлоқ бор эди. У ҳар қайсисининг олдига бир стакандан чой қуйди-да, ўзи эшик олдига бориб, қўл қовуштириб турди.

Хон деҳқонларни дастурхонга таклиф қилди:

— Қани, нонга қаранглар, чойдан ичинглар, совумасин. Олинглар, танангларга иссиқ югурсин.

Деҳқонлар бошларини қуйи солганча, «сен бошла» дегандек, секин-секин бир-бирларига қараб қўйишарди. Гўё биттаси нонга қўл узатса, кейин бошқалари ҳам узатиб, шу билан ўртадаги ноқулайлик кўтариладигандай эди.

Хон буни сизди шекилли, яна қистай бошлади:

— Қани олинглар, ахир. Олаверинглар, қарз бўлиб қоламиз деб қўрқманглар.

Сафиулло уялганидан тутилиб-тутилиб жароб берди.— Хон, садаганг кетай, ахир, бу қандай бўлди? Биз ейишиб ўтирсак-да, сиз емай, қараб ўтирсангиз?— Шундай деб туриб белбоғидан икки букланган арпа нонин олиб, патнусга оппоқ кулчалар ёнига қўйди-да яна гапида давом этди:— Қани, сиз ҳам бизнинг нонимиздан еб кўринг. Кейин бизлар ҳам тортинмасдан нонга қўл узатайлик.

Сафиулло яна бир нарса демоқчидай ўйланиб тўхтаб турди. Бир оздан кейин энди гапираман деган эди, хон унинг сўзини бўлиб, Зулфуга шундай деди:

— Хўп, қани бўлмаса, менга ҳам чой бер-чи. Мана бу кичкина стаканда бўлса бўлади, пиёланинг ҳожати йўқ... Менга қара, Зулфу, асли битта чойнакда чой, яна битта чойнакда қайноқ сув олиб чиқсанг бўларкан, булар бема-лол тўйгунарлича ичиб ўтиришарди.

Зулфу чойга кетди. Хон арпа нонга бир қаради-ю, лекин қўл урмади. (Зотан қўл урмоқчи ҳам эмасди.) Сополакка ўхшаган бу серкепак арпа нон хоннинг чиройли оппоқ, яхши пишган, мазали кулчалари олдида шундай хунук эдики, ҳатто ҳар қандай қорни оч кишининг ҳам иштаҳасини бўғарди. Икки бўлак бўлиб ушалиб кетган бу арпа нон деҳқонларнинг офтобда қорайиб, совуқдан торс-торс ёрилиб кетган қоп-қора кир қўлларига ўхшарди. Бироқ, иложи йўқ. Юмшоқ муомала билан деҳқонларнинг кўнглини олиш ҳозир хон учун ҳамма нарсадан зарур. У ўзини қўлга олиб, чидам билан иш кўришга мажбур. Хон яримта нонни қўлга олди-да, нўхатдеккинасини синдириб олиб, оғзига солди. Қолганини ўпиб, пешанасига теккизди-да, яна патнусга қўйди.

— Хўш, қани, энди тортинмасдан олаверинглар. Яхшилаб тўйиб олинглар. Анча совқотганга ўхшайсизлар, исиниб олинглар. Айтгандай, ҳали эртадан бери нонушта ҳам қилмагандирсизлар? А?

Сафиулло хоннинг нонидан бир бурда ушатиб туриб, жавоб берди:

— Шундай. Шаҳарга етиб келганимиздан кейин чойпой ичиб олмоқчи бўлдик-ку, лекин сизни уйдан тополмай қоламизми деб қўрқдик.

— Йўқ, бугун мен ҳеч қасёққа чиқмоқчи эмасдим.— Хон шундай деди-ю, бошини қуйи солиб, қўлидаги каҳрабо тошдан ишланган тасбеҳини бармоқлари билан санай бошлади. Аммо ўзи жиддий ҳаёлга берилган эди. Бу муҳим ма-

салани унутиб қўйгани учун у ўзини қаттиқ койирди. Шундай ҳам бўладими, ахир? Ҳамма иш деярли тайёр бўлиб, фақат энди оқсоқол билан қишлоққа ҳужум қилиши керак бўлган, отличларга сўнги буйруқ беришгина қолган бир пайтда мубошир қишлоқда тухум йиғиб юрса!.. Хон ва унинг ҳамтовоқлари бўлган бир неча маъмурларнинг қанча найранг ишлатиб, зўрга эпга келтираётган ишларининг пачавасини чиқариш эмасми бу? Агар бу воқеа додситоннинг қулоғига етса борми, у албатта, хонни давлат ишига қасддан путур етказди, деб айблаши мумкин.

Шу пайт Зулфу хоннинг олдига кичкина стаканда чой келтириб қўйди. Кейин чиқиб битта кичкина чойнакда чой ва битта катта чинни чойнакда қайноқ сув келтириб, печка устига қўйди. У яна хонадан чиқиб кетаётган эди, хон уни тўхтатди:

— Хой, меҳмонларга чой қўйиб берсанг-чи, стаканлари бўш турганини кўрмайсанми? Оғайниларингга тузук-роқ хизмат қилгин-да!

Зулфу печка устидан чойнакларни олиб, деҳқонларга чой қўйиб бераркан ўйларди: «Йўқ, ҳақиқатан, дунё остинустин бўлиб кетибди!.. Илгарилари хонни кўрганда етти букилиб таъзим қиладиган деҳқонлар бугун хоннинг «меҳмони» бўлиб ўтиришибди! Ҳатто, хоннинг эски хизматчиси Зулфу елиб-югуриб, уларга хизмат қилишга, уларнинг олдида чўкка тушиб, чой қўйиб беришга мажбур...»

Шу пайт бирдан Зулфунинг кўзи Козималига тушиб, уни қаердадир кўрганини эслади. Лекин, қаерда?.. Тасбеҳ доналарининг чиқирлаши Зулфунинг хаёлини бўлди. У ўрнидан туриб чойнакларни печка устига қўйди-да, яна эшик ёнига бориб турди.

Хон чойдан бир ҳўплаб гап бошлади:

— Хўп, энди чой ичиб ўтириб гаплашаверамиз. Мубоширдан шикоят қилишдан олдин шуни айтинг-чи, хўш, қишлоқда умуман аҳвол қалай? Ишлар қанақа?

Сафиулло оғзида чайнаб турган нонини наридан-бери ютиб жавоб берди:

— Эй, хўжайинжон, садаганг кетай, ўзинг биздан кўра яхшироқ биласан-ку.

Ўртага бирпас жимлик чўкди. Шу пайт Зулфу ёш деҳқон Козималини бундан бир ярим йилча илгари, хоннинг ҳовлиси тўдачилар клуби бўлиб турганда, ўша ерда кўрганини эслади. Зулфу ойда икки-уч марта бориб, ўша ҳовлидан хабар олиб турарди.

Хон гилам устидан тасбеҳини олди. Уни қўлида ўйнаб турди-да, кейин маъқул дегандай бош иргатиб Сафиуллонинг гапини тасдиқлади:

— Албатта биламан, яхши биламан...— деди-ю, жим бўлиб қолди ва яна тасбеҳини ўйнаб, хаёл суриб кетди.

«Ўша куни, клуб бўлиб турган ҳовли одамлар билан тўла эди,— хотирлай бошлади Зулфу,— ҳатто далон ва кўча томондаги дераза остларигача тикилинч эди... Мана шу ёш деҳқон уларга мурожаат қилиб гапирарди: «бизнинг мамлакатда меҳнаткаш халқдан кўра ҳайвон яхшироқ яшайди...»

Хон бир уф тортиб гапида давом этди:

— Шунақа... Биламан, деҳқоннинг турмуши яхши эмас. Аммо, нима ҳам қила олардик. Сабр қилишдан бошқа илож йўқ... Падар лаънати бу ҳукумат ҳеч ким тўғрисида қайғурмайди, на деҳқонни ўйлайди, на арбобни. Кўриб турибсиз, кундан-кунга нон, гўшт ва бошқа озик-овқатларнинг нархи ошиб бормоқда. Ҳамма норози, бой ҳам, камбағал ҳам. Деҳқон ночорликдан ерини ташлаб, иш қидириб шаҳарга келмоқда. Ҳукумат эса фақат радио орқали ёлғон-яшиқ гапларни айтиб, халқни талашни билади, холос... Ҳа, қани олишиб ўғиринглар... Ий-е, мен нон ва пишлоқдан яна обкелтирай?... А?..

Сафиулло кафти билан лаб-даҳанларини артиб туриб жавоб берди:

— Йўқ, йўқ. Раҳмат! Умрингга, худо барака берсин,

раҳмат. Худога шукур, яхши овқатландик. Худо дастурхонингга барака берсин.

Бир оз ҳаммалари жим ўтиргач, хон ўзича гўнғиллаб шундай деди: «Эй, садағанг кетай, шоир Ориф хўп яхши гап айтган-да: «Мамлакатимиз Нодир Афшордай бир жасур эрга муҳтож»¹, кейин деҳқонларга қараб давом этди:— Шундай, бу ҳукумат ҳеч ким тўғрисида ўйламайди. Мажлиснинг ўзи бир иш чиқара олармиди. Ўша мажлисда ҳам мен бирорта шер юракли эр борлигини билмайман. Биласизми, мажлисда нима ишлар қилиш мумкин? Унда деҳқонлар фойдасига қандай қонунларни амалга ошириш мумкин?.. Биласизми, агар мен, масалан, мажлис вакили бўлсам нима қилардим?..

...Зулфу шу вақт ўша куни, клубда кўрганларини кўз олдига келтира бошлади: «Ўша куни халқ кўчадан хоннинг ҳовлисига, дарёдай оқиб келарди. Шунда мана шу ёш деҳқон халққа қарата мана бундай деди: «Биродарлар! Меҳнаткаш халқ учун унинг ўзидан бошқа кучлироқ ва додига қулоқ соладиган ҳеч ким йўқ. Улар ўзларига ўзлари ёрдам қилишлари мумкин. Ҳаммалари бирлашиб, қўлни қўлга бериб, аҳиллик билан иш кўришлари лозим. Энг мустаҳкам ва энг тўғри йўл мана шу... Бугун бизда деҳқонлар союзи ташкил қилинган... Биз бу союз...»

Хон бирдан гапни бошқа ёққа буриб, Сафиуллодан сўради:

— Ҳа, айтгандай, мен анчадан бери эшитиб юраман, деҳқонлар союзи тузган эмишсизлар. Бу ўзи қандай ташкилот? Бунинг сизларга қандай нафи бор?

Сафиулло бир оз гангиброқ жавоб берди:

— Буни Козимали яхшироқ биледи. Союзнинг иши кўпроқ шу кишининг қўлида. Бизлар фақат аъзомиз, холос.

¹ Нодиршоҳ (1736—1747) машҳур Эрон шоҳи. У ўзининг Ҳиндистон, Афғонистон ва Урта Осиёни босиб олишга қаратилган юришлари билан машҳур. Шоир ва бахши Ориф 1932 йилда вафот этган.

Козималининг номини эшитган Зулфу, диққат билан қулоқ сола бошлади. Печка ёнида чўққайиб, чап ёнини иссиққа тоблаб ўтирган Козимали эса, хон томонга бурилди-да, унга тик қараб гапира бошлади:

— Бизнинг союз, бундан буён ҳеч ким кекса бобомнинг нуроний соқолига арпа сепиб, қўй-эчкига едирмаслик учун тузилган...

Хон ҳайрон бўлиб, унинг гапини бўлди:

— Тушунолмадим, бу билан нима демоқчисан?

Козимали бирпас бошини қўйи солиб турди, кейин оҳиста бошини кўтариб жавоб берди:

— Оғойи хон, фикримча, ҳар қайсимиз дилимиздаги бор гапни бир-биримизга очиқ айтадиган вақт келди. Бир вақтлар бўлиб ўтган бу воқеани ҳамма билса-ю, ота-бобондан тортиб бизнинг арбоб бўлиб туриб нега сен билмайсан? Ёки хотирингдан кўтарилдими? Худо умрингни берсин, мана бугун бизни яхши қарши олдинг, сийлаб олдимизга дастурхон ёздинг. Аммо, раҳматли бобомга қилган бир ёмонлигинг ҳеч эсимдан чиқмайди-да. Ёлгон гапирсам, мана тепамда худо турибди. Бу воқеани қишлоқда ҳамма билади. Мубоширинг ҳам билади. Ўзинг ҳам биласану, лекин ҳозир эҳтимол ёдингдан кўтарилгандир. Мен ўша вақтда ўн беш ёшли бола эдим. Бобом анча кексайиб қолган одам эди. Мубоширингнинг отамга қилган зулмига, ҳақоратига бобом чидалмай уни сўккан. Кейин қишлоқ оқсоқоли билан мубошир бобомни урмоқчи бўлганда, бобом мубоширни урган. Шундан кейин отанг Зайғамулмулк бир нечта отлиқ билан қишлоққа келиб, бобомни дарахтга боғлашга буюрган. Сўнгра соқолига арпа сепиб, бир оч эчкига едиришган. Эчки бечора чолни додлатиб, арпага соқолини қўшиб юлиб тортаверган. Чолнинг оёқ-қўлини ечиб юборгунча, эчки оппоқ соқолнинг ярмини арпага қўшиб юлиб бўлган. Бечора чол одамлардан уялиб, бир қанча вақт кўчага чиқолмай юрган, охири касал бўлиб ётиб қолган. Уч ой ётиб вафот этган.

«Ўн беш... Ҳмм... Бундан ўн беш йилча бурун, мен мана шу хонада, дераза ёнида, худди ҳозир хон ўтирган ерда тик туриб, парда орқасидан ичкари ҳовлига қараб, бўлаётгани ҳодисани кузатиб турган эдим...» Зулфу ҳар гал бу хонага кирганда шу воқеани хотирлар эди. Ҳозир ҳам унинг кўзига ўша манзара кўриниб кетди:..

Бобо Сафар Козималига қараб деди:

— Нотўғри гапиряпсан. Эсингдан чиқибди. Уч ой эмас, бобонг Абдураззоқ бир ой ўтар-ўтмас ўлган.

Козимали боши билан Бобо Сафарга ишора қилиб, хонга тушунтирди:

— Бу киши бобомга жиян бўладилар.

Эшик олдида турган Зулфу ўз хаёли билан банд эди: «Ўша куни, ҳозир хон ўтирган жойдан қараб турган эдим... Бечора Гулнор хон қамчисининг зарбидан фарёд чекарди ва...»

Козимали оҳиста, лекин дадиллик билан шикоят қила бошлади:

— Ҳозир ҳам мубоширинг бизга ўшандан кам зулм қилаётгани йўқ. Агар союз тузилмаганда, сенинг отлиқларинг ҳам қишлоққа бориб. Бобо Сафар билан Сафиуллонинг соқолига арпа сепарди. Союз деҳқоннинг ичидаги дардига тушунади, шикоятига қулоқ солади. Бирортаси оғриб қолса, союз ёрдам қилади...

Бу сафар хон жим туrolмади. Қошларини чимириб, бир ўқрайди-да, жиддий ва кескин бир оҳангда шундай деди:

— Биламан, бундай шикоятларни мен ҳар куни Машҳад газетасидан ўқиб тураман! Аммо, афсуски, сизлар кимдан шикоят қилишни билмайсизлар. Биз арбобларда нима гуноҳ? Деҳқон очликдан ўлаётганини мен ҳам биламан, лекин бунга арбоб эмас, ҳукумат айбдор, мажлис айбдор. Улар халқнинг аҳволи ва тортаётган азоб-уқубати тўғрисида заррача ўйлашмайди...

Козимали секин гўнғиллаб қўйди:

— Бизга ким зулм қилаётган бўлса, айб ўшанда...

Зулфу ўша аччиқ кунларни эслаганда ич-ичидан азоб чекарди. Лекин ҳозир у ўзида ҳеч қандай қайғу-алам сезмади. Унинг ўрнини нафрат ва ғазаб қоплади. У ҳозир ўз ўтмишини эслаб, қаттиқ ўқинар ва ўзидан ҳам, хондан ҳам нафратланарди...

Бу баҳслашишдан ҳафсаласи пир бўлган хон суҳбат мавзуини бошқа томонга бурди:

— Хўп, бўлмаса, энди мубошир масаласига келайлик. Қани бу тўғрида нима демоқчисизлар?

Сафиулло ёнидан қишлоқча катак нусха дастрўмолини олиб, тиззасига қўйди. Кейин бармоғи билан ёшланиб турган кўзини артиб, оҳиста ва эҳтиётлик билан дастрўмолни очди. Унинг ичидан бир хат олиб хонга узатди. Конверт елимланмаган эди. Хон хатни олаётганда, ичидан битта ингичка мис халқа ерга тушди. Хон уни қўлига олиб, ҳайрон бўлиб у ёқ-бу ёғига тикилиб қаради-да, кейин сўради:

— Бу нима?

Козимали ғазаб аралаш мийиғида кулиб, пичинг билан жавоб берди:

— Аввал аризани ўқи, кейин тушунтириб берамиз.

Хон нимчасининг чўнтагидан олтин бандли кўзойнагини олиб тақди-да, аризани ўқий бошлади.

Зулфу Козималига тикилиб туриб, унинг халойиққа хитоб қилиб айтган сўзларини элади.

«...Биродарлар! Агар ҳаммамиз қўлни қўлга бериб бирлашсак улкан тоғ бўламиз. Бизни ҳеч қандай куч ўрнимиздан қўзғотолмайди...»— ўша кuni ҳам бу йигит, ҳозир хон билан гаплашаётгандек, қўрқмасдан, дадил халққа мурожаат қилган эди...»

Хон бир оз вақт хатни ўқиб турди-да, кейин хатдан кўзини узмай, ҳазиломуз, хатни ким ёзганлиги тўғрисида ўз тахминини гапириб кетди:

— Гаров бойлашаман... Беш тумандан бўлса ҳам гаров

бойлашаман, бу мактубни сизларга ё оғойи Биниш ёзиб берган, ёки ўша тўдачилардан биттаси,— шаҳарлик, саводхон ёшлардан бирортаси ёзган. Қишлоқда фақат, зўрға саводини чиқариб олган Мулла Шерзоддан бошқа «алиф»ни «бе»дан ажрата оладиган одам йўқ. Лекин Шерзод бундай мазмунда хат ёзишга мутлақо унамайди.

Бобо Сафар бошини қуйи солиб, олдида турган стакани патнусга қўя туриб оҳиста гапирди:

— Хон, худо умрингни узоқ қилгур, ким ёзганини суриштирмай аввал нима ёзилганини ўқисанг-чи.

Бу гап хонга наштардай қадалди. У терлаб кетди. Исикдан бетоқатлангандай бир силкиниб, елкасидаги пўстинини ерга ташлади. Хатдан кўзини узиб, Бобо Сафарга ўқрайиб қараб қўйди. Ғазабдан томоғи хиппа бўғилди. Ҳозир у Бобо Сафарни бўғиб ташлагуси келди-ю, бироқ дарҳол ўзини босиб олди, ич-ичидан қайнаб келаётган ғазабни ичига ютди. Бошини қуйи солиб, ўқимаса ҳам анчагача кўзини хатдан узмай турди. Тишини-тишига қўйиб ўйга чўмди: «Бу фалокатни фақат юмшоқ муомала ва зўр чидам билан даф қилишдан бошқа илож йўқ. Кимки, буларга, битта ўқ билан жавоб бериш керак деса хато қилади. Хато бўлганда ҳам ҳалокатга олиб келадиган хато. Ҳозир ўқ ишлатиш — оловга керосин қуйиш билан баробар, аланга олиб ёнғинга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Бугун бу ердаги ўтти ўчирсанг, эртага бошқа ерда аланга кўтарилади. Додситон ифвогар ва маккор одам, лекин ўша куни тўғри айтди: «Тўдачилар қандай қурол билан майдонга чиқсалар, ўзларига ҳам ўша қурол билан жавоб бериш керак. Аввалги вақтлар ўтиб кетди. Ҳозир замонга қараб иш тутиш керак. Аламзада халқ худди қутурган итдек гап. Унинг олдида бир бурда нон ташлаб, эркалаб, бўйинини силаш керак. Лекин силаганда ҳам темир панжа билан силаш керак, токи унинг қай даражада кучли эканини сезсин...»

Хон бошини қуйи солганча, хатдан кўзини узмай ўтирарди. Унинг ҳозирги қиёфаси Зулфунинг эътиборини

Ўзига жалб этди: башараси қўрқинчли бир тусга кирганди. Хасис кўзлари чуқурлашган, салқиган юзларидаги ажинлари яна ҳам қуюқлашган, бағбақаси курка товуқники сингари осилиб тушган, қалин қуйи лаби пастга осилиб кетган. Хоннинг ҳозирги ҳолати Зулфуга илгаридан таниш. У бирорта қаттиқ мушкулотга тушиб қолиб, уни ҳеч кимга билдирмоқчи бўлмаса, шундай аҳволга тушиб қоларди. Зулфу кўпинча бундай тасодифнинг сабабини тезда пайқаб ололмас эди. Лекин ҳозир, хон ўз ҳиссиётини ҳар қанча сир сақлашга уринмасин, барибир унинг тортаётган азоби Зулфуга маълум эди.

Агар аввалги вақтлар бўлганда бу содиқ хизматкор арбобнинг ҳозирги уқубатини бирга тортишган бўларди. Валинеъматига ҳурматсизлик қилган мана бу учта орсиз қишлоқини қаттиқ жазоламасдан қўймасди. Бироқ у вақтлар ўтиб кетди. Шу кунгача Зулфунинг кўзини қамаштириб, у умрбод кўр-кўрона сажда қилиб келган қиблагоҳининг муқаддас ёғдуси бугун сўнган эди. Шу вақтгача хонга қилиб келинган самимий таъзим ва ҳурматлар энди ишончсизликка айланган. У ҳозир фақат қадимдан расм бўлиб келган урф-одат юзасидангина арбобнинг хизмати-ни бажариб турарди.

Мана шу кейинги уч-тўрт йил ичида, яъни деҳқонлар билан арбоблар ўртасида бўлаётган очикдан-очик кураш тўғрисидаги баъзи хабарлар, Зулфунинг қулоғига етган, ва айниқса бу кураш хон билан Биниш ўртасида бўлиб ўтганини ўз кўзи билан кўргандан кейин, у ўзини бошқача ҳис қила бошлади. Хўжайинлар олдида тиз чўкиш руҳида тарбияланган Зулфу, аввалига, хон томонида туриб уни астойдил ҳимоя қилмоқчи бўлди. Шунда хон унга буйруқ бериб қолса борми, у мана бу чувринди кўрнамакларга ташланиб, уларни алақачон чумолидай эзиб ташларди. У ҳатто, хон ва полиция бошлиғи нега бу ялангоёқ, бебошларнинг гапларига қулоқ солишади, уларнинг бу бемаъни гапларига қандай қилиб чидаб туришади, уларнинг гапи-

ни эшитиб, севинч ва ҳаяжондан чапак чалаётган кишиларни нима учун битта ўқ билан ер билан яксон қилинмайди, деб ҳайрон бўларди.

Аммо вақт ўтиб боргани сайин Зулфу, ўзи ҳам сезмагани ҳолда, халқнинг ташвиш ва ҳаяжонига эътибор берадиган, чунончи Бинишнинг содда ва оташин нутқига, уста Алининг эшитувчиларни гоҳ қаттиқ кулдириб, гоҳ нафрат ва ғазабларини қўзғотадиган шўх ва ёқимли гапларига диққат қилиб қулоқ соладиган бўлди. Бундай руҳий кечинмаларни ақлига сиғдира олмаса ҳам, лекин у мазлумларнинг золимларга ва уларнинг кучига қаршилик кўрсата олишларини, шунингдек бу қаршиликнинг тобора ўсиб бораётганини секин-аста тушуна борди. Шундан бери у бу курашда ким голиб чиқишини диққат билан кузата бошлади. Аммо у ҳозирча куч манбаи қаерда ва бу курашда ким кимни енгиб чиқишини билмас эди.

Тўдачиларнинг суҳбатлари ва оташин нутқлари содиқ хизматкорнинг юрагидаги чиркин кирларни юйиб, янги умидлар билан жило бераётгандай бўлса ҳам, лекин хоннинг уйидаги юмшоқ нон ва иссиқ кўрпа бу содиқ қулни ҳануз ўзига тортиб турарди. Бу тортаётган кучни ким, қачон ва қандай қилиб йўқ қила олади, бу нарса ҳозирча маълум эмас.

Бугун эса, мана бу учта деҳқон ҳузурида эшик олдида қўл қовуштириб тураркан, Зулфу фақат битта нарсани жуда яхши билади. У ҳам бўлса шуки, мана бу учта азамат ва бақувват чинор қаршисида у фақат бир дона пўкак қамиш эди холос. Мана шу нарса уни қаттиқ безовта қиларди, ранжитарди.

Хон хатдан бошини кўтариб, уни буклаб туриб, гапира бошлади:

— Шикоятномаларингизни ўқиб чиқдим. Бир қадар ҳақли ҳамсиз, — у бир оз илжайиб турди-да, кейин сўради:

— Қани, энди мана бу халқа воқеасини гапириб берингчи, бу нима ўзи?

Халқа тўғрисида гапириш Сафиуллога топширилган эди. Шунинг учун ҳам у бир сесканиб, бир-икки томоқ қириб йўталди-да, жавоб берди:

— Ҳозир айтиб бераман, ўргилай, ҳозир... Бу йил қиш худодан қўрқмаган мубоширинг товуқ бер, тухум бер дея-вериб, бутун раиятнинг тинчлигини бузди-да... Ахир, умринг узоқ бўлгур хон... Нима десам экан... Ўзинг биласан, ҳозир бечора деҳқон нима қиларини билмай, танг аҳволда турибди... Ахир, ўзинг яхши биласан, қаҳратон қишда товуқ тухум қилмайди-ку, у ҳам дам олади-да, ахир. Ҳар куни қақақлайвермайди-ку...

Чол тухум қилаётган товуқнинг товушига ўхшатиб ингичка товуш билан қақақлади. Хон ва деҳқонлар кулиб юборишди. Сафиулло бирдан жиддий оҳангда гапида давом этди:

— Шунақа, бу мубоширинг, аччигинг келмасин, агар ёлғон гапирсам қуръон урсин, худди бир заҳарли илон. Илон ўз пўстини ташласа ҳам, лекин одатини ташламайди, дегандай...

Хон бетоқатланиб унинг гапини бўлди:

— Биладан, биладан. Кўп гапириб юбординг. Бу гапларнинг ҳаммаси хатда ёзилган экан. Сен мана бу халқа тўғрисида гапириб бер, бу билан нима қилади?

Сафиуллонинг қизиқ гапларига жилмайиб, кулиб ўтирган Козимали гапга аралашди:

— Мен сенга лўнда қилиб айтиб бера қолай.

Сафиулло ўз вазифасини адо этгандай енгил нафас олиб, унинг гапини тасдиқлади:

— Тўғри, яхшиси Козимали гапириб бера қолсин.

Козимали газабдан қошларини чимириб, жиддий оҳангда гапира бошлади:

— Қишлоқ халқи орасида: «Бу халқа бизга полиция ишлатадиган кишан ва занжирнинг халқасидан ҳам ёмонроқ бўлди» деб гапириш одат бўлиб қолди. Деҳқон тухумни емай-ичмай битталаб йиғиб, шаҳарга келтириб сотади.

Бола-чақамга бир нарса бўлармикин дейди-да. Мубошир эса ундан зўрлик билан тортиб олади... Масалан, унга деҳқон мажбуран тухум келтириб беради. Мубошир эса, ҳар бир тухумни битгалаб мана шу халқадан ўтказади. Агар тухум халқадан ўтса қабул қилмайди. Фақат йиригини олади. Ахир, йирик тухум деҳқоннинг ўзига ҳам керак. Шаҳарга элтиб икки шоҳий¹ ортиқроққа сотгиси келади... Мана энди ўзинг инсоф билан ўйлаб кўр...

— Тушунарли,— деди хон, кейин кўкрак чўнтагидан автомат ручкасини ва ён дафтарчасидан бир варагини йиртиб олиб, бир нималар ёзди-да, ўзига яқинроқ ўтирган Сафиуллога узатди.

— Мана бу хатни мубоширга топшир,— уқдирди у,— ҳар қандай зарур ишинг бўлса ҳам ташлаб тезда шаҳарга кел деб ёздим унга... Ҳа, айтгандай, мен бу йилги «арбобий»² солиғидан сизларни озод қилдим. Бу тўғрида ҳамма деҳқонларга хабар беринг... Хўш, розимисизлар, энди?

Сафиулло севинганиданми, ёки хон яна, берган ваъдасидан айниб қолмасин деб қўрққаниданми, шошиб ўрнидан турди:

— Худо умрингни берсин! Мартабанг бундан ҳам баланд бўлсин! Бутун қишлоқ буни эшитиб, ҳақингга дуо қилади!

Козимали қўлини кўксига қўйганча, хонга таъзим қилиб, хонадан чиқди. Қолган икки деҳқон ҳам хонадан чиқиб, ўрта эшикка яқинлашганларида хон уларни чақириб қолди:

— Ҳой, бу ёққа қаранглар-чи!

Сафиулло қўрқиб зўрға орқасига қайтди. Хон йигирма риёл қоғоз пулни унга узатди:

— Ол, олавер, йўл харажатиغا яратасизлар... Йўқ, ола-

¹ Шоҳий — чақа пул.

² Арбобий — помешчикларнинг шахсий эҳтиёжи учун тўланадиган солиқ номи.

вер, мен бунн мубоширнинг ойлигидан босиб қоламан. Енимдан бераётганим йўқ-ку, олаверсанг-чи. Уч-тўрт кун ивида ўзим ҳам қишлоқда бериб қоларман.

Деҳқонлар чиқиб кетди. Хон ўтирган ерида анча вақт-гача тасбеҳини ўйнаб хоблага чўмди. Зулфу ўз жойида буйруқ кутиб, тик турарди. Ниҳоят, хон Зулфуга буйруқ берди:

— Югур, полиция бошлиғи жанобларининг олдига бор. Кечкурун менинг одимга албатта бир келиб кетсин дедилар дегин. Югур, тез!

Зулфу хонадан чиқиб, шошмасдан чоригини кийди-да, истар-истамас йўлга тушди.

2

Қорли тепа ортидан чиқиб келаётган қуёшнинг қизғиш гардниши эндиғина кўрина бошлаганди. Беш нафар отлиқнинг нурсиз шарнаси оллоқ қор устида водий бўйлаб оҳиста борарди. Олдиероқда кетаётган битта отлиқдан бошқа ҳаммалари от устида мудраб боришар ва қаерга нима учун кетаётганларини ўзлари ҳам билишмасди.

Бундан ўн кун илгари келишилган қарорга кўра, оғойи Серахсийнинг қишлоғига биринчи кун хужум қилувчилар Муҳаммад Зафархоннинг отлиқларидан бўлиши керак эди. Аммо полиция бошлиғи олдинги қарорни ўзгартириб, бу нига садоқатли ва сир сақлашда синалган эски полиция ходимларидан бештасини танлашни ўзига маъқул кўрган эди. Чунки, тажрибали полиция ходими масъулиятни кўпроқ совади ва вазифа тенширган киши ҳам хотиржамроқ бўлади-да, а сир.

Шунингдек, полиция бошлиғи ўзининг бу янги қарори тўғрисида ҳаммани хабардор қилишни лозим топмади. Масалан... ҳатто фервондор ҳам бу сирдан хабардор бўлмаса нима бўпти? Унинг ўзи бу ерлик эмас, бунақа қалтис ишларда тажрибаси йўқ, барибир, ҳеч қандай ёрдам берол-

майди. Шунинг учун, полиция бошлиги бу тўғрида фақат Алимуродхон билан маслаҳатлашиб, гражданча кийим ҳозирлашни унга юклаганди.

Кеча кечқурун сержант Ҳабибулло полиция бошлиги тайинлаган тўрт полициячига бир муҳим топшириқни бажариш учун йўлга чиқишлари кераклиги тўғрисида хабар бериб қўйди. Кечаси соат иккида беш киши бўлиб, полиция бошлигининг уйига келишди. У ерда ўзларининг ҳарбий кийимларини ўзгартириб, қишлоқ отлиқлари қиёфасига кириб олишди, сўнгра полиция бошлиги уларга топшириқни одатдагидек яхшилаб бажаришларига ишонч билдирди ва бу вешда уларга сержант Ҳабибулло раҳбарлик қилишини уқтирди. Улар ўз вазифаларини яхши бажарсалар, ҳар қайсиларига юз риёлдан пул мукофот ва ўн кун отпускаи бериладиган бўлди. Топшириқ нимадан иборат эканлигини қишлоққа етиш олдиан Ҳабибуллонинг ўзи тушунтириб беради.

Шундан кейин бешовлари полиция бошлигининг уйдан чиқиб, икки юз метрча нарида кутиб турган иккита «вилис» машинага ўтиришди.

Иккала машинада ҳам шофердан ташқари биттадан махфий полициячи ўтирарди.

Машиналар кечаси соат учларда шаҳардан чиқиб, тонг отар пайтда оғойи Серахсийнинг қишлоғига етмасдан учтўрт километр берида тўхтади. Полициячилар ўз карабин милтиқларини олиб, машинадан тушдилар. Кеча кечқурун шаҳардан келтирилиб, тош йўлда турган отларга миниб, сўқмоқ йўлдан қишлоққа йўл олдилар. Улар топшириқни бажариб бўлгач, яна шу ерга қайтиб келиб, отларни эгаларига топширишлари, яна ўша «вилис»да шаҳарга қайтишлари керак эди. Полициячилар шаҳарга қайтишаётганда, полиция бошлигининг уйида кийиб олган граждан кийимларни алмаштириб, ўзларининг ҳарбий кийимларини кийиб олишлари керак.

Қишлоққа бир километрча қолганда сержант Ҳабибул-

ло полициячиларни тўхтатиб, уларга қилинадиган ишлар тўғрисида кўрсатма берди. Кейин бирдан от чоптириб кетди. Улар ҳам миалтиқларини қўлга олиб, унинг кетидан от чоптирдилар...

Биниш билан уста Али фармондорнинг уйда бўлган «оддий ўтириш»да белгиланган пландан хабардор эдилар. Шунинг учун ҳам улар вазиятни чуқур ўрганиб чиқиб, шундай натижага келишди. Ишни шу тартибда олиб бориш керакки, биринчи кун ҳеч ким уйдан чиқмасин ва бирор киши отлиқларга рўпара бўлмасин. Лекин иккинчи кун, аксинча, каттадан кичик ҳамма оммавий равишда кўчага чиқсин ва «тўфанг пули» учун ҳеч ким бир пул тўламасин. Демак, биринчи кун осойишталик билан, иккинчи кун эса жанжал-тўпалон билан ўтсин. Бу планни амалга ошириш бир ойдан бери шу қишлоқда яшаб турган, деҳқонлар союзининг раҳбари ва қўшни қишлоқлардаги деҳқонлар союзига яқиндан ёрдам бериб турган, Турбатжом кўмир конининг шахтёри Рамазонга топширилган эди.

Рамазон — ўрта бўйли, қора сочлари тепадан бир оз тўкилган ўттиз саккиз ёшлардаги киши эди. У ўз ҳаётида анча қийинчилик кўрган ва бир неча йилдан бери юрак касали билан оғришига қарамай, ҳозир ҳам ғийратли ва курашчан, ҳар қандай қийинчиликларга бардош берадиган, кулфатдан руҳи чўкмайдиган, озғин, юзлари ҳамиша қувноқ ва кўпинча кулиб турадиган, тийрак одам эди.

Рамазоннинг отаси имом Ризонинг мулозимларидан эди. У ўғлининг саводхон мулла бўлишини ҳеч бўлмаганда зиёратнома¹ ўқийдиган бўлиб етишишини кўп орзу қиларди. Шу мақсадда у ўғлини мактабга берди. Ўн олти-ўн етти ёшларида, отасининг орзу ва илтимосига кўра, зиёратнома ўқийдиган машҳур муштарийлардан бири Рамазонни шоғирдликка олди. Рамазон унинг қўлида икки йилча ўқиб,

¹ Зиёратнома — Ҳозир Эронда ёд олиб ўқиладиган маҳсус ибодатнинг номи.

зиёратномани ёд олиб юрди. Бу орада отасининг ишлари-га ҳам кўмаклашиб турди. Бироқ унинг бу қуруқ ёд олиш-га қизиқмаганини кўриб, ўқитувчининг ҳам ҳафсаласи пир бўлди. Чунки зиёратномани тамом ёд олиш учун зўр инти-лиш ва кучли хотира талаб қилинарди. Бироқ Рамазонда бундай хусусият сезилмади. Шу сабабли ўқитувчи бир неча бор унга бошқа ҳунар ўрганишини тавсия қилди. Рама-зоннинг ўзи ҳам зиёратнома ўқишни ёқтирмасди. Шунинг учун, муаллимининг бу таклифини қабул қилди. Уқишни ташлаб, ибодатхона дарвозабонининг ёрдамчиси лавозими-га хизматга жойлашди.

Бир неча ойдан сўнг Рамазоннинг отаси ўлди. У хиз-матга кирганига икки йил тўлар-тўлмас Гавҳаршод масжи-ди воқеаси юз берди.

Воқеа шундай бўлган эди: Баъзи муллаларнинг иғвоси билан, Ризо шоҳнинг эркаклар кийимини ўзгартириш ва аёлларнинг чодра ёпиниб юришига барҳам бериш тўғриси-даги қарорига қарши исён кўтардилар ва бир куни омма-вий равишда Гавҳаршод масжидига йиғилдилар. Ризо шоҳ-нинг буйруғи билан полиция ва аскарлар масжид тоmidан халқни ўққа тутдилар. Бир қанча киши ўлди ва бир-икки юз киши қамоққа олинди. Ўзининг шўх табиати ва ҳара-катчанлиги орқасида, бу воқеанинг моҳиятига тушунса-ту-шунмаса халқни қўзғолонга ундаган ва халқ ҳаракатига иштирок этган Рамазон ҳам қамоққа олинди.

Қамоққа тушган Рамазон аввалига ўзини йўқотиб ан-чагача гангиб юрди. Кунига бир неча соатлаб намоз ва дуо ўқиб, худодан нажот сўради. Қолган вақтларда ҳеч кимга аралашмай, бир бурчакда гужанак бўлиб, қаттиқ ташвиш тортиб ўтирарди. Лекин икки ой ўтар-ўтмас, тюрьма ҳаё-тига ўрганиб, аввалгидек ҳамма билан элакишиб кетди. Секин-аста қамоқдаги кишилар билан таниша борди ва ҳатто сиёсий маҳбуслар билан ҳам иноқлашиб кетди. Улар билан яқин алоқада бўлиб, яширин суҳбатларини эшитиши унинг тажрибасиз жанговар руҳига анчагина таъсир кўр-

сатди. Унинг кўз ўнгида бутун бир янги муҳит, янги фазо очила бошлади. Маҳбуслар ичида бир кекса муаллим ҳам бор эди. Рамазон бу одамни худди ўз отасидай яхши кўрарди.

Рамазон бир йилдан кейин қамоқдан чиқиб, кекса муаллимнинг маслаҳатига кўра, Маншаддаги ип йигирув фабрикасига ишга кирди. Баъзан у гоҳ бир пакет қанд ва чой, гоҳ уч-тўрт пачка папирос олиб, ҳануз қамоқда ётган ўша кекса кишини кўргани бориб турарди. Орадан бир неча ой ўтгач, бир кун у кекса муаллимни кўргани келганда, уга чолнинг бундан бир ҳафтача бурун ўлганлигини айтишди... Рамазон ҳали-ҳали ўша кунни эслайди. Эслайди-ю, юраги алланечук бўлиб, анча вақтгача ҳаёлга ботади. У кекса муаллимнинг айтган гапларини сира хотиридан чиқармайди. Чолнинг чин юракдан айтган гапларини эшитганда, Рамазон авваллари энсаси қотиб, бир бурчакда касал теккан товукдай ҳурпайиб ўтириб олар (буни сиёсий маҳбуслар «тюрьма безгаги» дейишади) ва товуш чиқармай аччиқ-аччиқ йиғларди. Чол унга дилда бермоқчи бўлар ва умидбахш сўзлар айтарди. Бир кун Рамазон бирдан ўрнидан сапчиб туриб кетди-да, чолга шундай деди: «Қўйсангиз-чи, ота! Сиз ўзингиз нимага умид қиласизки, мени ҳам келажакдан умидвор қилмоқчи бўласиз? Бу худодан кўрқмаган, зolimлар сиз билан мени бу қавакдан тирик чиқаришмайди». Чол жилмайиб унга шундай деди:

«Ўғлим, мен умр бўйи қоронғу ва совуқ кечаларда хавфхатарли йўлдан қуёш томон юрдим ва фақат қуёш саринтилдим. Биламан, қуёш албатта чиқади. Ўзининг нури билан оламни иситади ва равшан қилади. Мен ўлиб кетгандан кейин бўлса ҳам, қуёш чиқиши муқаррар!»

Рамазон тўрт йилча фабрикада ишлади. У ўзининг қобилияти, саводлилиги, очиқ кўнгиллилиги ва хушмуомалалиги билан ишчилар орасида обрў ва эътибор қозона бошлади. Уч йилча фабрикада ишлагандан кейин у ўзининг беш-ўнта яқин дўстлари билан биргаликда ишчилар союзи-

ни тузишга киришди. Бироқ, бир неча ой ўтмасданоқ памиция бундан хабардор бўлиб, уни таъдиб остига олади. Орадан бир неча ой ўтгач, бир кун, бир ивичининг кўли машина остида қолиб, учта баръоғини кесиб кетади. Ивичилар фабрика директоридан жароҳатланган ишчига кесма бўлиб ётган вақтига ҳақ тўлашни ва майиб бўлиб қолганлиги учун алоҳида пул тўлашни талаб қиладилар. Директор бу талабни қабул қилмайди. Фабрика эгаси билан музокара олиб бориш учун ишчилардан валик қилинган Рамазон директорининг рад жавобини эшитиб, ишчиларни очикдан-очик забастовка қилишга чақиради. Орадан бир соат ўтгач, уни фабриканнинг ўзида қамоққа олишади. Рамазон яна икки йил қамоқда ётиб чиқади. Кейин у ердан Турбатжомга сургун қилинади.

Мана энди бир неча йилдирки, у ҳам қоронги кечаларда хатарли йўлдан қуёш сари витилиб бормоқда. Бу йўлда у кўп нарса ўрганди ва анчагина тажриба орттирди. Биниш ва уста Алининг топшириқларини бажариш энди унга қийин эмас.

Рамазоннинг фикрича шундай: «Биринчи кун тинч ва осойишта ўтишини таъминлаш учун халқ партияси аъзоларидан бир нечтаси ва деҳқонлар союзи аъзоларидан тахминан эллик киши ўша кун кўчага чиқмаса ва уйдагиларни ҳам ташқарига чиқармай турса, шунинг ўзи етарли. Чунки, қишлоқ аҳолиси ҳар вақт, ҳар ишда уларга эргашади, уларни илғор, жасур кишилар деб биланади ва ҳали шу кунгача уларнинг ишларидан ҳеч бир киши зарар кўрган эмас. Улар милтиқ товушини эшитган он кўчага чиқиб, у ерда тўдачиларнинг йўқлигини билгач, модомки тўдачилар чиқмабди — бу, албатта, бежиз бўлмаса керак, улар бекорга жим турмаган бўлса керак, деган ҳоҳишда, шурбат қилиб, уйларида ташқарига чиқишмайди. Бу соғда уларнинг бир неча йилги тажрибалари бэр. Улар тўдачилар кўрқиб чиқмадилар дейишса ҳам майли. Аммо иккинчи кун... Хотиринг жам бўлсин, иккинчи кун, ўша икки отликдан

ташқари бу қишлоққа яна бошқа меҳмонлар ҳам келишади...»

Кеча кечаси Рамазон, аввал келишиб қўйилган шартга мувофиқ, ижарага ўтирган уйдан яширинча бир ёш деҳқоннинг уйига келиб, ўша ерда тунади. Бу уй тепаликда жойлашган бўлиб, унинг деразаси қишлоқнинг марказий кўчаси ва оқсоқолнинг уйига қараган эди. Кўчада бўлаётган ҳодисалар яққол кўриниб турарди.

Бугун эрталаб, қишлоқнинг тўрт томонида томларга яшириниб, айғоқчилик қилаётган бир ёш йигит Рамазоннинг олдига келиб, отлиқлар келаётганидан хабар берди. Орадан сал вақт ўтар-ўтмас милтиқ товуши ва кетидан одамларнинг қий-чуви ва отларнинг дукур-дукури эшитилди. Отлиқлар бир-икки ўқ узиб, ҳай-ҳай сурон билан марказий кўчадан от чоптириб, қишлоқнинг тепароқ қисмига етиб келдилар. У ердан яна от чоптириб қишлоқнинг ўрта ерига келиб тўхтадилар. Шу пайт оқсоқол уйдан чиқиб, отлиқларнинг биттаси билан бир нималар деб гаплаша бошлади. Бир минут ўтгач, оқсоқол у ёқдан-бу ёққа югуриб, бор товуши билан бақириб одамларни ёрдамга чақира бошлади. Отлиқлар эса осмонга қараб ўқ узиб, яна от чоптириб кетишди.

Лекин бирорта деҳқон уйдан эшикка чиқмади. Тўдачилар ва союз аъзолри бу можаронинг тафсилотидан хабардор бўлмасалар ҳам, лекин бирор воқеа юз беришини билардилар. Ҳар қандай ҳодиса юз берганда ҳам кўчага чиқмасликлари керак эди. Марказий кўчада истиқомат қилувчилар тўсатдан кўтарилган бу шовқин-сурон, милтиқ товуши ва оқсоқолнинг дод-фарёдини эшитиб, қаттиқ қўрқиб ваҳимага тушишди, лекин эшикдан мўралаб, бошқаларнинг кўчага чиқмаганини кўриб, яна дарвозани ёпиб олишар ва эшик тирқишидан кўчага мўралашарди. Шунингдек, хилватроқ кўчаларда турадиган кишилардан бирортаси уйдан кўчага чиқиб қолгудай бўлса, том тенасида қоровуллик қилаётган йигитлар уларни қўрқитиб ичкари-

га ҳайдаб туришарди. Фақат, баъзан бирор иш билан қўинисининг уйига чиққан аёл қўрққанидан у ердан йиғлаб чиқиб ўз уйига югурарди...

Оқсоқол у ёқдан-бу ёққа югурар, тўдачиларнинг уйи олдига келиб овози борича: «Эй, мусулмонлар! Ёрдам қилинглар! Уйинг куйди, мусулмонлар! Булар ҳаммани талаб, уйларингни хонавайрон қилмоқчи! Хотинларингни асир олиб кетмоқчи! Қўлга таёқ ва болта олиб чиқинглар тезроқ! Ёрдам беринг!» деб айюҳаннос соларди. Ниҳоят, ўн-ўн икки киши қўлларига таёқ, паншаҳа ва бел олиб кўчага чиқишди ва оқсоқолнинг уйи олдига тўпланишди.

Деразадан кузатиб турган Рамазон ва уйининг эгаси уларни танидилар. Улар оқсоқолнинг қариндошлари ва яқин дўстлари эди. Буларни кўриб, Рамазон ўзича шундай тахмин қилди: «Аввал бу тўғрида келишилган бўлмаса ҳам, оқсоқолнинг дод-фарёдини эшитиб, эҳтимол, унга ёрдам кўрсатиш учун келишгандир? Ё бўлмаса, оқсоқолга махсус топшириқ берилгандан кейин, эҳтимол, унинг ўзи бекор турмай бугунги қилинадиган ишга илгарироқдан ҳозирлик кўриб, ўзига яқин кишилардан беш-ўнтасини тайёрлаб қўйгандир. Худо билади... Қани кўрайлик-чи, кети нима бўларкин?»

Шу пайт оқсоқол ўз уйи томон югуриб, кўчада турган ўз одамлари билан бирга отлиқларнинг йўлини тўсди. Отлиқлар буларга яқинлашиб келиши билан улар орасида чинакам жанг бошланиб кетди. Ҳар икки томон ҳам қаттиқ олишишди. Бу ур-йиқит шундай шиддатли ва шу қадар табиий эдики, ҳатто Рамазон ҳам ҳайратда қолди. У «бугунги жанг репетицияси яхшигина тайёрланибди, уни моҳирлик билан амалга оширишяпти» деб қўйди. Дехқонлар жонжаҳдлари билан ҳамла қилар, отлиқлар эса, уларни милтиқ қўндоқлари билан уриб ҳайдардилар. Дехқонлар «Ё Муҳаммад» деб қичқириб, таёқ ва паншаҳалар билан ҳужум қилардилар... Бу орада отлиқлар осмонга қараб бир-икки ўқ ҳам уздилар. Дехқонлар қўрқиб, бир оз орқага чекинди-

лар. Отлиқлар уларни қувиб келиб, яна қўндоқ билан ура бошладилар. Маълум бўлишича, отлиқлар деҳқонларга ўқ узмай, фақат қўндоқ билан иш кўриш буюрилган бўлса керак. Деҳқонларга ҳам ҳеч бир зарар етказилмаслиги ва ҳеч ким уларнинг жонига қасд қилмаслиги тўғрисида огоҳлантириб қўйилган бўлса керак. Ким билади дейсиз? Уларга ҳам, балки, бирор инъом ваъда қилишгандир?!

Жанг икки-уч минут давом этди. Бирдан, оқсоқол ўз ҳовлисига югуриб кириб олдиндан эгарлаб қўйилган отига минди-да, овозининг борича «Эй падар лаънатилар! Ҳозир хоннинг отлиқларига хабар бераман. Сенларни бирма-бир қиличдан ўтказдирмасам!..» деганча дала томон от чоптириб кетди. Отлиқлар ҳам бир-икки ўқ узиб, унинг кетидан от қўйишди. Оқсоқолнинг шериклари ҳам жим қолишмади — «Ё Муҳаммад!» деб қичқириб, улар кетидан югуришди.

Отларнинг дукур-дукури, одамларнинг қий-чуви ва милтиқ товуши тўхтаб, бирпасда ҳамма ёқ сув қўйгандек жим бўлди-қолди. Томларда яшириниб, қоровуллик қилаётган йигитлар пастга тушишди, тўдачилар ҳам уйларида кўчага чиқа бошладилар. Бошқалар ё совуқ кунда эшикка чиқишдан эриниб, сапдалга тиқилганча, уйларида ўтирардилар, ёки ҳали ҳам юрак бетлаб кўчага чиқолмасдилар. Ниҳоят, улар ҳам нима воқеа бўлганини билишга қизиқиб, у ер-бу ердан битта-битта кўчага чиқа бошладилар. Ҳаммалари бир-бирларидан:

— Неча киши ўлибди? Кимнинг боши кесилибди? Кимнинг уйини босишибди? — деб сўрашарди.

Аввал, отлиқлар билан кимлар олишгани тўғрисида гап бошланиб, оқсоқолнинг жонбозлик кўрсатганлиги ва ўзларининг ҳам қандай қилиб олишганликлари тўғрисида деҳқонлар бир-икки минут оғиз кўпиртиришди. Қишлоқнинг марказий кўчасига анча одам йиғилгач, Рамазон ўз ишини бошлаш учун фурсатни ғанимат билиб, йиғилганларга ўз фикрини тушунтира бошлади. Унинг гумошича, бу воқеанинг заминиди бошқа бир гап бўлса керак.

— Аввало шуки,— деди у,— кеча шаҳардан бир бегона одам қишлоққа келди-да, сўроқлаб-сўроқлаб оқсоқолнинг уйига борди ва у ерда икки соатча бўлиб...

Тўпланганлар ичидан бир киши унинг сўзини бўлди:

— Уша одам аввал бизнинг дарвозани тақиллатиб, биздан оқсоқолнинг адресини сўраб олди!

Ҳамма сўзлаётган кишига қаради. Унинг уйи оқсоқолнинг уйдан икки ҳовли нарида эди, ўзи ҳозирча тўдачиларга алоқадор кишилардан эмасди.

— Қишлоғимиздаги ҳар бир киши, агар қишлоққа бирор бегона мушук келиб қолса танишади,— деди Рамазон. кейин ундан сўради:— Қани айт-чи, сен бу одамни бундан илгари ҳам кўрганмидинг?

— Кўрган эмасман. Танайман.

— Мен у одамни оқсоқолнинг ҳовлисида чикиб келаётганда кўрдим,— деди тўпланганлар ичидан иккинчи бир киши.

— Сен уни танидингми? Илгари қишлоқда кўрганмидинг?— сўради Рамазон.

— Йўқ.

— Хўш, бу бир,— сўзида давом этди Рамазон.— Иккинчидан, кеча кечқурун қоронғи тушиши билан оқсоқол ўз уйдан чикиб кетганича ярим кечагача қайтиб келмади. Ким билади, қаерларга борди ва кимлар билан учрашди?

Рамазоннинг гапи тўғри эди. Кеча союз томонидан белгиланган ёшлардан биттаси, кеча кечқурун оқсоқол уйдан чикиши билан уни таъқиб қилиб, кетидан юрди. Бироқ оқсоқол буни сизди шекилли, йигитни чалғитиш учун у кўчадан кириб, бу кўчадан чиқаверди ва пиҳоят, кўздан ғойиб бўлди. Йигит оқсоқолни йўқотиб қўйгандан кейин қайтиб оқсоқолнинг уйига келди ва у қайтиб келгунча дарвозаси олдида пойлаб ўтирди.

Каримали юмлаи бир деҳқон унинг гапини бўлди:

— У қаерга борганини мен биламан. Кеча кечаси, ҳеч ким бу дардга йўлиқмасин, тишим қаттиқ оғриб, кечаси

билан ухлай олмасам бўладими? Ҳали кўрпага ўралиб кўраман, ҳали хонанинг у бошидан бу бошига юриб кўраман, дод дейман... қани босилса-чи. Нўхатдеккина тарягим бор эди, еб кўрдим, эчкининг ёғидан қўйиб кўрдим... Хуллас бўлмади. Қайтага оғриқ яна зўрайди. Кейин ўйлаб туриб, Субҳонқулникига борай-чи, бир озроқ таряги бордир. Зора босилса дедим. Дарвозанинг занжирини тушираётганимда кўчадан оёқ товуши эшитилди. Дарвозани очсам, кўчада оқсоқол кетяпти. Мен кетидан боравердим. У ҳам тўппа-тўғри бориб, Субҳонқулнинг дарвозасини қоқди. Тўғрими, Субҳонқул?

Оқсоқолнинг қайнағаси — Субҳонқул паншаҳага суялганча, турарди. У Карималига ўқрайиб қаради-ю, жавоб бермади. (У отличлар билан боя «қаттиқ жанг» қилганлардан.) Одамлар бир-бирлари билан шивирлашиб олишди.

Каримали гапида давом этди:

— Мен ўзим оқсоқолга салом бердим. Кўришдим... Шунақа. Тишим оғриб турибди деб гапириб турганимда, Субҳонқул дарвозасини очиб қолди. Тишим оғриб ўлар ҳолатга етганимни кўрса ҳам тарякдан тариқдақинани бермади. Майли, худо хайрини берсин! Агар кўкнори эмаган бўлганида мен уйига таряк сўраб бормасдимам, тўғрими? Ҳамма билади, унинг олти тахта ери бор. Шундан бир тахтасига ҳар йили кўкнори сепади... Тўғрими, Субҳонқул? Ана шунақа. Оқсоқол ярим кечада Субҳонқулнинг ҳовлисига бориб юрибди...

Субҳонқул Карималининг бу тафсилотидан қаттиқ газабланди. Буни ҳамма пайқади. Ниҳоят, у Карималининг гапини бўлди:

— Бас қил, энди! Бўлар! Оқсоқол ҳам тарякка келган экан. Унгаям «йўқ» деб жавоб бердим.

Аммо қўшнисининг кечаги ишидан анча ранжиб, ундан ҳозир аламини олмоқчи бўлган Каримали жим қолмади, тап тортмай гапираверди:

— Хўп, оқсоқол ҳам тиши оғриб, таряк сўраб келган

бўласин, майли. Ундай бўлса, сен нега уйингдан у билан биргалашиб чиқиб кетдинг? Ким билади қасққа бордиларинг? Мен ҳаммасини деразадан кузатиб тургандим.

Йиғилганлар яна шивирлаб олишди. Одамларнинг бир нарса пайқаганини билиб, Рамазон гап бошлади:

— Оғайнилар! Худо ҳаққи, мен сизларга ҳақ гапни айтмоқчиман. Бунда бошқа бир мақсад бўлиши керак. Мана бу отлиқларнинг қишлоққа ҳужум қилиш ва кўчада юз берган ур-йиқит бежиз эмас. Бунда менимча бир ёмон ниятли кишининг қўли бор. Аммо сиз билан биз ҳозирча бундан беҳабармиз. Агар кеча кечаси бир киши оқсоқолнинг кетидан пойлаб борганда эди, унинг Субҳонқул билан бирга қуролли бешта отлиққа қарши таёқ кўтариб чиқиб, «жанг» қилган қариндошларининг уйига бирма-бир борганини ўз кўзи билан кўрарди... Мана энди сизларга савол: ҳеч эшитганмисизлар ёки кўрганмисизлар, қуролланган бешта отлиқ ёмон ният билан қишлоққа бостириб келсинда, ҳатто бирор кишининг бурни қонамасин, қишлоқдагиларнинг лоақал товуғи ҳам йўқолмасин?.. Мана, ҳозир сизлар бир-бирингиздан «Кимнинг уйини босишибди? Кимни ўлдириб кетибди?» деб сўраяпсизлар. Ҳеч кимни! Ҳамма нарса ўз жойида қимирламай турибди. Уйимизга ўғри тушибди-ю, лекин ҳеч нарсага тегмабди. Бу яхши гап, албатта. Бироқ, ёмони шуки, фикримча, асосий ўғрилар бугун қишлоққа ҳужум қилган кишилар эмас. Ҳақиқий ўғри энди келади. Қачон келишини худо билади. Аммо, қасам ичман, у албатта келади. Уни кутиш керак... Мен шундай демоқчи эдим. Яхшилаб қулоқ солинглар! Эртага ҳаммамиз шу ерга тўпланайлик. Оғайнилар! Эртага ёшу қари ҳаммани шу ерга йиғинлар. Эртага бу ерга учта меҳмон келади. Босмачиларнинг ҳийла-найрангларини ва яна қандай ниятда эканини, балки уларнинг гапидан билиб олармиз...

Айни вақтда полиция бошлиғи ўз агентларининг бугунги вазифа қандай бажарилганлиги ва унинг натижалари тўғрисидаги ҳисоботини эшитиб, улардан жуда мамнун

бўлди. «Тайёргарлик ёмон эмас, эртага амалга ошириладиган режаларимиз бундан ҳам яхшироқ ўтади!», деб ўйларди у. Бироқ у янглишганди...

Намоз аср пайтида оқсоқол қишлоққа қайтиб келди. У, янги хабар эшитишга мунтазир бўлиб турган кишиларга отличлар чангалдан қандай қилиб қоча олганини сўзларди: «...Шундан кейин,— деди оқсоқол,— яна икки фарсах¹ йўл юриб бир амаллаб, жандарм постига етиб олдим ва отличларнинг ҳужуми тўғрисида уларга хабар бердим. Пост бошлиғи бу тўғрида Қўчонга хабар бермоқчи ва нима қилиш кераклигини у ердан сўраб билмоқчи бўлди». У ердан қайтаётиб оқсоқол овқатлангани йўл устидаги қаҳвахонага кирибди. У ерда шаҳарга кетаётган қўшни қишлоқ деҳқонлари билан суҳбатлашибди. Уларнинг гапига қараганда, ўша отличларми, ёки бошқа отличларми яна бир қишлоққа ҳужум қилишганмиш. Уларнинг ҳужумидан аҳолини мудофаа қиладиган ҳеч ким бўлмагани сабабли, босмачилар бир нечта кишини ярадор қилиб, бир қанча уйни талашган эмиш. Ҳатто, баъзиларнинг бир қанча қўй ва эчкиларини ҳайдаб кетишганмиш. «Ҳар ҳолда,— деди оқсоқол,— отличлар яна қишлоққа ҳужум қилиши муқаррар. Улар ҳужум қиладиган бўлса, анча-мунча бўлиб келишади». Оқсоқол топиб келган ваҳимали хабар оғиздан оғизга ўтиб, бирпасда бутун қишлоққа ёйилди. Кўплари қаттиқ қўрққанларидан туни билан ухлай олмай, кечани оппоқ тонг отдириб чиқишди.

* * *

Ўша куннинг эртасига Малик Муҳаммад билан Зулфу қишлоққа кириб келишганда, марказий кўчининг чорраҳасида деҳқонлар тўпланган эди. Баъзилари чўққайишиб давра қуриб ўтиришар, баъзилари эса тик туришарди.

¹ Ф а р с а х—6—7 километр.

Улардан баъзилари уйларида хокандозда олов олиб чиқиб гулхан ёқишар ва унинг атрофида уймалашарди. Девор ёнида тик турган бир киши улар билан суҳбат ўтказарди. Отлиқларни кутавериш зериккан деҳқонлар суҳбатга эътибор бермай, бир-бирлари билан пичир-пичир гаплаша бошладилар. Малик Муҳаммад билан Зулфу тўпланганлар олдига яқинлашиши билан ҳамма ўрнидан турди. Уларнинг юзида ҳаяжон ва қўрқув пайдо бўлди. Гўё улар ўзларининг эҳтиётсизликларидан афсусланиб, ҳатто улардан баъзилари, шу ердан тезроқ тарқалиб бир амаллаб уйларига етиб олишни истардилар. Уч-тўртта нуроний чоллар тўпланганлар орасидан ёриб ўтиб, олдинга чиқа бошладилар.

Шу пайт барваста бир йигит чопонининг ичидан таёғини чиқарди-да, уни ҳавода ўйнатиб халққа қараб қичқира бошлади:

— Ғазот! Ғазот! Муҳаммад пайгамбарга салават!

Шу пайт тўпланганларнинг кўпчилигини ташкил этган ёш ва ўрта яшар кишилардан етмиш-саксонтаси чопонлари ичидан таёқларини чиқариб, ҳавода ўйнатдилар-да, гўнғир-гўнғир қилиб салвот ўқидилар. Тўпланганлар орасидан бир киши оҳиста юриб келиб, турган кексаларга мурожаат қила бошлади:

— Утиринг, отахон! Қани, оғайнилар, сизлар ҳам ўтиринглар! Қўрқманглар, сизларга ҳеч ким тегмайди. Кейин одамлар билан суҳбат ўтказайтган нотикқа мурожаат қилди,— Қани, биродар, гапингизни давом эттиравринг.

Ҳамма жим бўлди. Кексалар ноқулай бир вазиятда жойларида тик турардилар. Ҳамманинг юраги бетинч, кўзи бежо эди. Ҳозир бирор ҳодиса юз бериши муқаррардай одамлар безовта кўринарди. Оқсоқол ҳайрон: деҳқонларнинг кечаги авзойи билан бугунги авзойи ўртасида ер билан осмонча фарқ бор... Халқ бир оз тинчигач, нотик баланд овоз билан гапира бошлади:

— Оғайнилар! Мен сизларга мубоширнинг қўлидан қандай қилиб халқани олганимни айтдим... (Зулфу нотикқа қараб Козималини таниди. Унинг ёнида деворга суяниб Бобо Сафар ва Сафиулло ҳам турардилар). Унга товук ва тухум тўлашдан бош тортганимизни ҳам айтдим... Ана у ёққа бир қаранг. Ана ўша сиз кўриб турган отлиқ — соҳибнинг навкари, Зулфали деган йигит. Менинг гапларим тўғрими, ё нотўғрими, ундан сўрасангиз бўлади. Худо умрини берсин, ўша куни, бизлар арбобнинг ҳузурига борганимизда, мана шу одам бизларни иссиқ уйга олиб кирди. Биз Сафиулло, Бобо Сафар билан уч киши бўлиб борган эдик. У бизга нон-чой олиб келди. Бизни яхши кутиб олди. Ўз қўли билан бизларга чой қўйиб берди. Ундан сира чўчиманглар. У ҳам бизга ўхшаган деҳқон боласи. Унинг ҳам ота-бобоси сиз билан бизга ўхшаб эрта тонгдан то қоронғи кечгача офтобда куйиб ер чопган, меҳнат қилган одамлар...

Ваҳима босилиб, халқ тинчиди. Ҳамма, ҳатто боя қўрқиб изтироб чекиб турган чоллар ҳам Зулфуга қарашар ва унга миннатдорчилик билдиргандай кулиб қўйишарди. Зулфу ҳам табрик эшитаётган янги куёвлардек, бошини қуйи солганча, илжайиб, уялиб турарди. Козимали гапида давом этди...

Оқсоқол Малик Муҳаммадга яқинлашиб, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай, ундан сўради:

— Сизларнинг кимда ишинглар бор эди? Ё айланиб ов қилиб юрибсизларми?

Кейин Малик Муҳаммад билан бирга одамлардан узоқлашди ва ўз уйи томон кетишди. Зулфу ҳам битта-битта улар кетидан кетди. Унинг қулоғига Козималининг нутқи эшитилиб турарди:

— Оғайнилар! Агар ҳаммамиз қўлни-қўлга бериб бирлашсак, бир азамат тоғ бўламиз. Бизни ҳеч қандай куч ўрнимиздан қўзгатолмайди!

Оқсоқол аввал, Хожиободдан бугун бу ерга келган

мана бу учта деҳқоннинг айтган гапларини Малик Муҳаммадга йўл-йўлакай гапириб борди. Карабин милтигини эгар қошига илиб, отини етаклаб орқароқда келаётган Зулфу буларнинг гапини эшитмасди. Кейин «тўфанг пули» устида гап кетиб, оқсоқол Малик Муҳаммадга шундай деди:

— Ғоят тезлик билан иш кўриш керак. Агар шаҳарга қўлим бўш қайтмасин десангиз, деҳқоннинг дод-войига қулоқ солиш керак эмас: Мен хоннинг буйруқларини деҳқонларга етказиб тургунимча, сиз қишлоқнинг бир чекка-сидан ишга тушаверинг. Ишни тезлаштиринг, дадил бўлинг! Мана шу келган йўлингиздан борсангиз, кўчанинг бошида бир тегирмон бор. Уша тегирмоннинг тўғрисида, ўнг томонда био бева хотин туради. Ўзи бир вақтлар шаҳарда ишлаган. Уша хотиннинг етмиш-саксон туман пули бор. Ҳатто унга-бунга қарз ҳам бериб туради. Ишни ўша ердан бошланг, кейин бошқа ёққа ўтасиз. Бўлинг, чаққонроқ ҳаракат қилинг! Мен кетдим. Хоннинг буйруғини деҳқонларга тушутириб тураман.

Малик Муҳаммад Зулфуга бир оғиз ҳам гап айтмай, отига минди-да, пошнаси билан отнинг биқинига ниқтаганча йўлга тушди. Зулфу ҳам отига миниб, унинг кетидан жўнади. Бора-бора, улар узоқлашган сари Қозималининг овози ҳам эшитилмай қолди. Зулфу бояги келган йўлдан орқага қайтиб кетаётганини кўриб, ҳайрон бўларди. «Шунча узоқ йўл юриб келиб, яна дарров қайтиб кетишдан мақсад нима бўлдийкин? Хоннинг ўғли шундай совуқ кунда, қалин қор босиб ётган биёбонда саёҳат қилгани келганмикин ёки бунда бошқа гап бормикин? Албатта, бир гап бўлиши керак. Бир гап бору, лекин мендан яширишяпти. Бўлмаса, улар шаҳардан чиқиш олдида хон мени ўз олдига чақириб олиб, «Малик Муҳаммаднинг буйруқларига итоат қил, нима деса сўзсиз бажар!» деб қайта-қайта таъкидлармиди? Нега хон менга бундан бошқа ҳеч нарса демади? Малик Муҳаммаднинг иши фақат шугинами, оқсоқолга

икки оғиз гап айтиб шаҳарга қайтиб кетаверишми? Бу бир. Иккинчидан, бу қишлоқ мутлақо хонга қарамайди-ку? Хўш, шундай бўлгандан кейин, хоннинг бу ердаги одамлар билан қандай алоқаси бор?..»

Малик Муҳаммад отаси топширган ишнинг барча қийин томонларини энди ҳис қила бошлади. У ўзича ўйлаб борарди: «Бу одамлар ўз хоҳишлари билан осонгина «тўфанг пули» бера қолармикин? Агар беришмаса-чи? У вақтда нима қилиш керак? Оқсоқол унга «бугунги иш кеча Сиз ўйлагандан кўра оғирроқ» деб бекорга айтмагандир? Айниқса, мен билан Зулфуни кўрганда қўйниларида ташқарини олиб, даҳшат билан бизга тикилган кишилар, дод-фарёд билан ёпирилиб, бизга ташлансалар, унда нима қилиш керак? Қалтак еб тура бериш керакми? Йўқ албатта. Қочсаммикин? Йўғ-е, бу уят, номус-ку, ахир... ўқ узиб бир-иккитасининг ёстиғини қуритсам-чи? Йўқ, бу мумкин эмас. Отам бу тўғрида қаттиқ таъкидлаган. Ўқ узиб эмас, балки қўрқитиш билан, фақат қўрқитиш билан иш олиб бориш керак, деган. Хўп, беш-ўнтасини, ҳатто, ўттиз-қирқтасини қўрқитиш мумкин. Аммо улар умуман қўрқмасачи?.. Унда нима бўлади?..» Бирдан узоқдан одамларнинг ҳайҳай-сурони эшитилиб, Малик Муҳаммаднинг юраги орқасига тортиб кетди. У ўйлади. «Оқсоқол хоннинг буйруғини уларга айтган. Улар шунга дод-фарёд кўтараётган бўлса керак, албатта...»

Халқнинг қий-чув ва шов-шувига тушуниш қийин эди. Тобора авж олаётган говур-ғувур даҳшатли ҳайқириққа айланиб, гўё момақалдиरोқдай гулдирар ва борган сайин тепага яқинлашиб келарди. Зулфу беихтиёр Козималининг тўдачилар клубида халққа қарата айтган гапини эслади... Яна жимлик чўкди. Чамаси, бирор киши одамларга қарата бир нарсалар деяпти-ю, ҳамма унга қулоқ солиб турибди.

Малик Муҳаммад узанги билан отнинг биқинига ниқтаб юришни тезлатди. «Асли, шу оч-яланғоч деҳқондан

«тўфанг пули» олишнинг нима кераги бор эди?— ўйларди у, хўп айтайлик, бир пуллаб, икки пуллаб йиғиб борингчи, юз туман ҳам тўпладик, дейлик. Бу пул отам учун дарёдан томчи-ку. Битта милтиқнинг ўзи юзта патрони билан камида юз туман туради-ку... Айтгандай, жандармлар нима иш қилиб берапти?.. Менинг ёнимга Зулфуга ўхшаган эпчил отлиқдан ўнтасини қўшиб қўй,— кўз очиб юмгунча юзта босмачининг суробини тўғрилаб қўйай. Ҳа, ана ўшанда довюраклигинг, моҳир отувчилигинг ва чавандозлик ҳунарингни кўрсатсанг бўлади. Бунда ҳақиқатан, марднинг марди рўпара бўлади. Хотин-халажни қўрқитиб, улардан икки тумандан пул йиғиб олиш... Шу ҳам ишми?.. Йўқ, бу эркак кишининг иши эмас... Бироқ ҳар қандай бўлганда ҳам отамнинг буйруғини бажаришим керак. Албатта керак...»

Малик Муҳаммад тегирмон қаршисига келиб тўхтади ва Зулфуга буйруқ берди:

— Туш отдан! Бориб ана у эшикни қоқ!

Зулфу отдан тушиб, тизгинни отнинг бўйнига ташлади-да, бориб эшикни қоқди. Эшик орқасидан қиз боланинг «Ойижон, келдингизми?» деган ингичка овози эшитилди. Кейин занжир тушурилиб эшик очилди. Остонада ўн олти-ўн етти ёшлар чамасида бўйчан ва озғингина бир қиз турарди. Унинг эғнида чит кўйлак ва тиззасидан пастроққа тушиб турган чалвор, устида дағал жун камзул бор эди. Буларни кўриб қиз бир чўчиб тушди. Кейин эшик олдида турган Зулфуга ва нарироқда турган отлиққа бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Онанг қаерда?— деб сўради Малик Муҳаммад даб-дурустан.

Қизча эшикни ёпиб олмоқчи бўлди-ю, бироқ қўрқувдан турган жойидан қўзғалолмай қолди. У жавоб бермай жим турарди.

Малик Муҳаммад бир оз илжайиб қараб турди-да, яна сўради:

— Сендан сўраяпман, онанг қаерда?

Ёш йигитнинг очиқ чеҳра билан берган саволи қизчани бир оз ўзига келтирди. У бир қадам орқага тисланди ва жавоб берди:

— Ойим қўшниникига чиқиб кетган.

— У ерда нима қилади?

— Қўшнимизнинг тандирида нон ёпиб келади.

— Қайси қўшниникида?

Қизча қўли билан қўшнининг ҳовлисини кўрсатмоқчи бўлди-ю, лекин бирдан фикридан қайтди. Қўлини тушириб, «Билмайман» деб жавоб берди.

— У қачон уйига қайтади?

— Билмадим.

— Менга қара, онанг пулини қаерга қўйган, билмайсанми?

Қиз бу саволдан қаттиқ қўрқиб кетди. Бу икки отлиқ бу ерга яхши ният билан келмаганлигини дарров пайқади... Шу пайт бирдан уйнинг тоmidан оёқ товуши эшитилди. Қиз сапчиб хонага кириб кетди. Бу томма-том юриб отлиқларни яширинча таъқиб қилиб юрган ёшларнинг оёқ товуши эди. Уша кузатиб юрувчилардан биттаси том устига ётиб олиб отлиқ билан қизнинг гапларини тинглаб турарди. Гап пул устида бораркан, у тоқат қилиб туролмади. Орқа томондаги томдан ўзини ерга отди-ю, бу воқеани халққа етказиш учун югурди.

Малик Муҳаммад Зулфуни ёнига чақириб, унинг қулогига бир нарсалар деди. Зулфунинг ранги қув ўчиб, турган жойида қотиб қолди. Малик Муҳаммад Зулфуга бирпас тикилиб тургач, унга дўқ қилиб қичқирди.

— Нимага қараб турибсан?

Зулфу бошини кўтариб унга қаради ва ёлворган оҳангда гап тушунтирмоқчи бўлди:

— Ахир, бу гуноҳ-ку, хўжайин, садағанг кетай...

Малик Муҳаммад Зулфунинг феъл-атворини яхши биларди. Хоннинг буйруғи Зулфу учун худонинг амри билан

тенг эди. Аммо хонзода Малик Муҳаммаднинг буйруқларидан бир-икки бош тортиб, айниқса кўнглига тўғри келмаган пайтларда баъзан унинг буйруқларини бажармаган вақтлари ҳам бўлган. Бироқ ҳозирги буйруқ бутунлай бошқача буйруқ. Бу буйруқ аввалгилардан тубдан фарқ қиладиган буйруқ. Бугун унинг буйруғини сўзсиз бажариши шарт. Унинг бугунги буйруғи — унинг отаси Алимуродхоннинг буйруғи демакдир. Малик Муҳаммад тўппончасини қинидан чиқарди. Кейин Зулфуга ғазаб билан ўшқирди:

— Ҳали ҳам турибсанми?!

— Худо ҳаққи, отанг ҳурмати, гапимга қулоқ сол...

Малик Муҳаммад тўппончасининг оғзини Зулфуга тўғрилади:

— Сенга айтяпман, олиб кел, қизни!

Зулфу Малик Муҳаммаднинг кўзига қаттиқ тикилди. Бир лаҳза кўзлар тўқнашди. Кейин Зулфу кескин бурилиб, уй томон тез юриб кетди. Бир оздан кейин қизчанинг даҳшатдан кўрқиб, қаттиқ-қаттиқ йиғлаган аянчли товуши эшитилди. Зулфу уйдан чиқди. У бир қўли билан қизни зўр билан сургаб келар, иккинчи қўлида эса, ҳозиргина ўчоқдан олган бир томони машъалдай ёниб турган бир палён ўтин бор эди.

Қиз қаршисида тўппонча ушлаб турган отлиқни кўриши билан даҳшатли овоз билан қаттиқ бир қичқирди-ю, шу он жим бўлди. Тиззалари букилди. Нозик қомати эгилди. Гуё сакрашга ҳозирланаётган йўлбарс сингари бошини ичига олиб, ғужанак бўлганча зўрга икки қадам орқага ташланди-ю, қор тўла ариққа узала йиқилди.

Олисдан оломоннинг ҳайқирган овози эшитилди.

Икки отлиқ кўрқув ва ҳаяжондан ранглари ўчиб, нима қилишини билмай, бир-бирларига қараганча қолди. Улардан биттаси отасининг амр-фармонидан қандай қилиб бош тортишни билмас, иккинчиси эса, қандай қилиб ўз ирода-

сини хўжайинига қарши қўйишни ва шу билан бу мудҳиш можародан қандай қутулишни билолмасди...

Оломоннинг даҳшатли қий-чуви борган сари зўрайиб, унинг ғазабли нидоси яна ҳам яқинроқдан эшитилмоқда эди. Чамаси, оломон яқинлашиб келмоқда...

Шу пайт бирдан Малик Муҳаммаднинг бақирган бўғиқ товуши эшитилди:

— Қуйдир қизни!

— Хон, азиз бошинга қурбон бўлай. Раҳм-шафқат қил. Қўрқувдан ҳушидан кетиб қолди-ку, ахир!

Кўчанинг нариги бетидан аёл кишининг аянчли йиғи товуши эшитилди. Бир хотин узоқдан додлаб, фарёд уриб буларга қараб келарди. У бирдан тўхтади-ю, турган жойида қотиб қолди. Олдин даҳшат билан қизга қаради, сўнг-ра қаршисида олов ушлаб турган отликқа қаради. Бирдан бошларига уриб, юзларини тимдалаб қиз томон югурди:

— Ҳой! Ўлгэкинг яхши эмасми, Зулфу?! Ахир, бу ўзингнинг қизинг-ку!

Зулфунинг миясига қон қуйилди. Кўз олди қоронғилашди... Ҳушсиз қизини бағрига босиб зўрға қадам ташлаб келаётган Гулнорга қаради. Шу онда бир вақт деразадан ичкари ҳовлига қараб турганини эслади... Гулнор ўшанда хоннинг қамчиси остида...

Зулфу қўлидаги оловни ерга отди. Югуриб оти ёнига борди, ва бир сакраб эгарга минди. Отнинг бошини қўйди. Агар шу дамда Зулфу Малик Муҳаммаднинг ганчдай оқариб кетган юзига ва икки ёнига шалвираб тушган қўлларига бир қараганда ва унинг ҳозирги ички кечинмаларини сезганда, балки у бу ишга қўл урмаган бўларди. Бироқ Зулфу Малик Муҳаммадга қарамади (зотан қарамоқчи ҳам эмасди). Милтигини эгар қошидан олди ва уни, чавандоз мерганларча, орқага — Малик Муҳаммадга тўғрилади... Ўқ товуши яқинлашиб келаётган оломоннинг момақалди-роқдек гулдираган ҳайқирғи билан қўшилиб кетди.

Малик Муҳаммад эгар устида туриб бир ирғиб тушди-ю, кейин бир оёғи узангида, боши ерга осилганча, анча ергача сургалиб бориб ерга чўзилди...

Зулфунинг ўқдай учиб бораётган отининг туёқлари остидан сочилиб чиққан қор парчалари ҳавога отилиб борарди. У бурулишдан ўтгач, кўздан ғойиб бўлди.

СЎНГГИ СЎЗ

Хурматли китобхон! Эрон прогрессив ёзувчиси Абдулҳусайн Нушиннинг бу кичик повести 1941—1944 йилларда Эронда юз берган сиёсий воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Повестдаги воқеалар баён этилган даврда Эрон халқининг сиёсий фаолияти кучайиб кетган, йигирма йилча ҳукм суриб келган Ризо шоҳ Паҳлавий тахтни ташлаб қочишга мажбур бўлган эди. Ҳукумат тепасига келган янги кучлар бир қанча декретлар қабул қилди. Сиёсий маҳбусларга афв умумий бериш ҳақида Эрон ҳукуматининг қарори чиқди, сиёсий партиялар ва профсоюзлар озодлиги эълон қилинди.

Қамоқ, сурғунлардан озод бўлган сиёсий маҳбуслар, тараққийпарвар кишилар халқ озодлик ҳаракатини фашизм, империализм ва феодализмга қарши курашда бирлашишга чақирдилар, кучли сиёсий партия тузишга киришдилар. Ишчилар, деҳқонлар, ҳунармандларнинг кўпчилиги саводсиз бўлганлиги учун уларни бирлаштириш анча мушкул бўлди.

Эрон халқининг кўпчилик қисмини ташкил қилган ишчи-деҳқонларни бир сиёсий ташкилотга бирлаштириш учун шаҳардан саводли, тараққийпарвар кишилар қишлоқларга келишди. Шаҳардан келган кишилар баъзан меҳнаткаш оммаи бирлашиб иш кўришга даъват этиш учун ҳар бир деҳқон билан суҳбатлашишга тўғри келди. Бир томондан мазлум Эрон халқининг саводсизлиги, иккинчи томондан хон ва бойларнинг зулми халқни бирлаштиришга катта тўсқинлик қилди. Лекин тараққийпарвар кишиларнинг бир мустаҳкам сиёсий

ташкilot тузишда тортган машаққатлари зое кетмади. «Эрон халқ партияси» бунёд этилди.

Бу партия Эрон халқининг озодлиги ва ўз мамлакатининг мустақиллиги учун ягона изчил курашчи бўлиб қолди.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакким, халқ партияси демократик адабиётнинг ўсишига ҳам айрича ғамхўрлик кўрсатди.

Халқ партияси наشريёти тараққийпарвар ёзувчиларнинг асарларини босиб чиқарди, шоир ва ёзувчиларнинг асарларини муҳокама қилди. Эрон халқ партияси қошида прогрессив ёзувчилар уюшмаси ташкил топди.

Бу ташкилотнинг олдига қўйган мақсади санъат ва адабиётда ишчилар синфига ёт гоёлар билан кураш, ёзувчиларни ҳаққоний реализм руҳида тарбиялаш эди.

Ташкилотга ўттиздан ортиқ прогрессив ёзувчилар уюшди. Унда, адабиётда гоёвийлик масалаларидан ташқари шайл ва маҳорат масалалари ҳам муҳокама қилинар эди.

Ташкилотнинг органи «Шева» (Услуб) журнали нашр этилиб турди. Эрон халқининг миллий озодлик ҳаракати кенг ёйилиб кетиши сайин прогрессив адабиёт ҳам ўса борди. Бу даврда Эрон халқи доктор Мусоддиқ бошчилигида миллий фронт юзага келтиришга муваффақ бўлди.

Бу миллий фронт бир неча вақт ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб турди ва олтинш йилча Англия монополиясида бўлган Эрон нефтини национализация қилди.

Лекин ўтакетган тескаричи кучлар, Америка-Англия империалистларининг малайларига айланган маҳаллий бойлар ҳокимият тепасига чиқиб олшга муваффақ бўлдилар, улар эрон халқининг қаҳрамон ватанпарварларини қатл этдилар, зиндонга ташладилар, сургуи қилдилар. Эрон халқ партияси ва миллий фронтнинг юзлаб аъзолари она-Ватанларини вақтинча тарк этиб, муҳожирликда яшашга мажбур бўлдилар.

Америка-Англия империалистлари ва Эрон ҳукумати халқ ҳаракатини босишга ҳар қанча уринмасинлар, батамом йўқ қилолмадилар.

Ҳозирги кунда ҳукумат деҳқонларга ер сотиш ва хотин-қизлар-

нинг сайловларда иштирок этиши каби баъзи масалаларда ён беришга мажбур бўлди. Албатта, бу нарса ҳоким табақанинг талаб ва хоҳиши билан бўлмай, Эрон халқининг илғор партияси ва тараққийпарвар кишиларнинг кураши натижасидир.

Қўлингиздаги китобча эрон халқининг империализм ва феодализмга қарши олиб борган курашидаги энг қизғин даврлардан бири ҳақидаги жўшқин қиссадир. Повесть бу курашни тўла қамраб олмайди, албатта, аммо муаллиф шу улкан курашнинг қизиқ бир саҳифасинигина очиб беради. Автор бу воқеаларни узоқдан кузатувчи, ёки неча йиллардан сўнг тадқиқ қилиб ўрганувчи тарихчи эмас, балки шу воқеаларнинг актив қатнашчиси бўлгани туфайли бу кичик қисса кишини ҳаяжонга солувчи, зеҳнини бойитувчи бўлиб чиққан. Форсларда «Шенидан кай бувад монанди дийдан» яъни «Кўргандек бўлурми эшитган ҳеч вақт!» деган мақол бор.

Биз повестнинг бу афзалликлари ҳақида анчагина гапиришимиз мумкин эди, аммо юқорида келтирганимиз мақолга роя қилиб, бу ишни китобхонларнинг ўзларига ҳавола қиламиз-да, уларни китоб муаллифи билан қисқача таништириб ўтаемиз.

Китоб автори Абдулҳусайн Нушин ўзбек китобхонларига илгаридан таниш.

Унинг «Учрашув», «Мирза Муҳсин», «Фотий» номли ҳикоялари Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриёти томонидан 1958 йилда нашр этилган, «Эрон ҳикоялари» китобида босилиб чиққан.

Нушин 1910 йилда Техронда бадавлат оилада дунёга келди. У жуда ёш етим қолган бўлса-да, каттагина давлат амалдорларидан бўлган амакиси қўлида тарбияланади.

Абдулҳусайн аслзодалар мактабида савод чиқаргач, Техрондаги француз коллежига кириб ўқийди. Сўнг олий офицерлар мактабига киради.

Аммо, Эрон аристократияси билан оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти орасидаги катта тафовутни, ҳаётдаги адолатсизликларни мушоҳида қилиб борган ўспиринда шоҳнинг гвардияси қаторида бўлиш иштиёқи сўна бошлайди. Эрон, халқининг ҳаётини танқид қилувчи асарларни ўқийди.

Шу вақтда бир воқеа юз беради:

Нушин шариат ҳуқуқи дарсини ўқитувчи домланинг адолатсизлигига чидаёлмай, қаттиқ ҳарбий интизомни ҳам унутиб, уни ҳақорат қилади.

Бадавлат амакиси туфайли бу иш бости-бости қилинган бўлса-да, Нушин офицерлар мактабини ташлаб кетади.

Шундан сўнг ҳассос йиғит қалби ҳаёт ҳақиқатини ташналик билан шимира бошлайди. Ўзи ўсиб улғайган онла ҳам унга аста-секин бегоналашиб боради.

Бу жиҳатдан у ўзининг кейинчалик ёзган «Тонг хўрози» пьесасида, фабрика ишчилари тарафига ўтиб, фабрикант отасига қараб: «Мен кишилар қонидан тўпланган меросга зор эмасман!» деган ажойиб қаҳрамон Мансур образига прототип бўлди дейиш ҳам мумкин.

Интеллигенция орасидан чиқиб ишчилар ҳаракатига қўшилиш ҳодисалари ҳар бир миллатнинг революцион ҳаракатида кўп учрайди. Уларнинг орасида вақтинча қўшилиб, кейин айниб кетган ҳоллари ҳам кўп бўлади. Аммо Нушин шу даврдан бошлаб меҳнаткаш халқ тарафига қатъий ўтган эди.

У 1929 йилда педагогика билим юртининг тарих-адабиёт бўлимини битиради. Сўнг Францияга бориб, Тулуз консерваториясининг актерлик бўлимига кириб ўқийди.

1933 йилда Нушин ўқишни тугатиб, ўз ватанига қайтиб келади.

У труппа ташкил қилиб, чет эл тилларидан таржима қилинган пьесаларни қўяди. Ўзи режиссёр ва актерлик қилади.

Театр жуда катта қийинчиликларга учрайди, маблағ танқислигидан ташқари, репертуар танлаш жуда қийин эди. Сал нарса учун ҳам цензура ўтказмай қўяр эди.

Аммо шунга қарамай ўз касбини севган актер ва режиссёр Нушин бу ишни давом эттира беради.

1934 йилда улуғ Фирдавсийнинг минг йиллик юбилейи муносабати билан Нушин Эрон халқининг севимли китоби «Шоҳнома»дан саҳналар кўрсатади.

Бу даврда Нушин прогрессив Эрон ёзувчиларидан Бузрук Алавий билан дўстлашади ва Эронда биринчи бор марксизмни тарқатган олим, Эрон халқ партиясининг асосчиларидан бири доктор Тақий Эроний билан танишади. «Тўртлик» деб аталган адабий уюшмага

киради. Уюшмага эрон халқининг классик ёзувчиси Содиқ Ҳидоят раҳбарлик қилар эди.

Нушин 1937 йилда Москвада театр фестивалига қатнашади. Бу сафардан у ажойиб таассуротлар олади. У Москвадан Францияга жўнаб, Парижда бир оз туриб қолади, режиссёрлик маҳоратини ошириш устида кунт билан ишлайди.

Бу даврда Испанияда гражданлар уруши давом этар, Франция ва бошқа мамлакатларда коммунистлар фашизмга қарши халқ фронтини ташкил қилмоқда эдилар.

Нушин меҳнаткаш халқ ишига содиқ қолади, марксизм ғоялари унга жуда маъқул тушади ва бутун ҳаётида шу ғояларни мадҳ этади.

Ўз Ватанига қайтиб келгач, Нушин яна театр труппаси ташкил қилади. Эндиликда бу талантили режиссёр эрон халқини прогрессив руҳда тарбиялаш учун дунё театр санъатининг энг яхши асарларидан фойдаланиш кераклигини тушунади. Аммо у барча прогрессив асарларни қўя олмас эди. Шунинг учун улар орасидан Эрон халқининг ҳаётини акс эттирган актуал темадаги цензурадан ўтказиш мумкин бўлган асарларни танлашга тўғри келади.

Бу даврда унинг ўзи ҳам пьесалар ёза бошлайди.

Унинг биринчи пьесаси «Фосих», оилавий ҳаётга бағишланган эди. Пьеса муваффақият қозонган бўлса ҳам авторнинг кўнгли тўлмай, уни саҳнадан олиб ташлайди. Нушиннинг иккинчи пьесаси «Марям»нинг ҳам қисмати шундай бўлади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек 1941 йилда эрон халқининг миллий озодлик ҳаракати яна кучайиб кетади. Бу даврда Нушин бир нафас ҳам иккиланиб турмай, меҳнаткашлар томонидан туриб курашади ва меҳнаткашларнинг бирдан-бир одил сиёсий ташкилоти бўлган Эрон халқ партиясини тузишда актив қатнашади. Сўнг у партиянинг тошшириғи билан Эроннинг турли жойларида ишлайди.

Кўлингиздаги повестда ҳикоя қилинган воқеалар содир бўлган Кўчон шаҳрида Нушин партия вакили бўлиб ишлаган.

Нушин бу сиёсий ташкилий ишларни театр иши билан чамбарчас боғлаб олиб борди. Эронда ҳозирги замон театрнинггина эмас, балки умуман реалистик санъатнинг оёққа босиши ва тараққий топишида Абдулҳусайн Нушиннинг хизматлари катта бўлди.

У 1942 йилда Француз драматурги Марсель Паньолнинг «Топаз» спектаклини қўйди. Унда зулмга асосланган жамиятда софдил кишининг бузилиши кўрсатилади. Бу пьесанинг қўйилиши Эрон театри тарихида катта воқеа бўлди.

Бу спектакль ҳақида ёзилган жуда кўп мақолаларда фақат эстетик масалаларгина эмас, балки сиёсий масалалар ҳам кўтарилади.

Нушин 1943 йилда «Тонг хўрози» пьесасини нашр этдиради. Адибнинг «Тонг хўрози» Максим Горький ижоди таъсирида ёзилган. Бу асарда Эрон адабиётида биринчи марта асосий қаҳрамон ишчилар синфидан эди.

Пьесада ўша вақт Эрон ҳаётининг актуал масалалари кўтарилади. Ишчилар ҳаракатининг ўсиши, хўжайинлар ва катта-катта сиёсий арбобларнинг фосидлиги, рижкор ва хиёнаткорлиги, ҳаётий ҳаққоният билан кўрсатиб берилади.

Тарих тараққиёти йўналишини тўғри тушунган зиёлилар вакили Мансур образи ҳам асарда ўз ифодасини топган. У меҳнат тарафига, меҳнаткашлар тарафига ўтиб, империализм ва ички феодалларга қарши курашади.

Шу йил Нушин ўзи ташкил қилган «Фарҳанг» театри учун ўзи пьесалар таржима қилишни давом эттиради. Инглиз драматурги Бен Жонсоннинг «Вольпоне» асарини таржима қилади. Унда ҳасислик ва очкўзлик танқид қилинади. Нушин улуг пролетар ёзувчиси М. Горькийнинг «Тубанликда» асарини ҳам форсчага таржима қилади.

Бу таржималар Нушиннинг сиёсий-ғоявий ўсишига ҳам катта таъсир қилди. Унинг «Тонг хўрози»да бунинг таъсири яққол сезилиб туради.

Кейин Нушин Шекспирнинг «Отелло», «Қуруқдан қуруқ говга» асарларини ва бошқа пьесаларни таржима қилади. Таржиманинг аҳамиятини тушунган Нушин пьесалар билангина қаноатланмайди. У М. Горький ва Салтиков-Шчедрин ҳикояларидан бир нечасини таржима қилади.

Эрон халқининг маданият арбобларидан бири бўлиб қолган Абдулҳусайн Нушин сиёсий фаолиятни бўшаштирмай, театр соҳасидаги ишларини авж олдириш билан яна бир яхши ишни бошқариб тура-

ди. У жаҳон классиклари асарларини форс тилига таржима қилиш комиссиясига раҳбарлик қилади.

Аммо 1949 йили тескаричилар иғвоси натижасида халқ партияси қонундан ташқари деб эълон қилинган, мамлакатда террор кучаяди. Нушиннинг ҳаёти ҳам хавф остида қолади.

Унинг «Фарҳанг» театри маблағсизлик натижасида ёпилгандан сўнг (1945 йилда) Нушин «Фирдавсий» театрини ташкил қилган эди.

Мана шу театрда, 1949 йилда «Тоғ хўрози» асари репетиция бўлиб турган пайтда, Нушин қамоққа олинади.

1951 йилда Нушин Тасҳрон турмасидан қочишга муваффақ бўлади.

Ҳаётини ўз халқининг бахту саодати учун курашга бағишлаган ёзувчи ва драматург Нушин яшириниб яшашга мажбур бўлса-да, курашни давом эттиради. Унинг қамоқда ётган пайтида ёзган «Театр санъати» асари 1952 йилда нашр этилди. У тузган «Фирдавсий» театри энди «Саъдий» номи билан ўз ишнини давом эттиради. Унинг содиқ сафдоши ва рафиқаси машҳур актриса Лоретти Нушин театрға раҳбарлик қилиб туради. Аммо бу театрға 1953 йилда тескаричиларнинг қора гуруҳи ўт қўйиб юборади.

Энди ўз ватанидан узоқда яшашга мажбур бўлган Нушин адабий фаолиятини кучайтиради. Ҳикоялар ва повестлар ёза бошлайди.

Унинг асарлари эрон халқ партиясининг журнал ва газеталарида чиқиб туради.

Унинг ҳикоялар тўплами рус тилида ҳам 1961 йилда нашр этилди. 1959 йилда Нушиннинг «Хон ва ўзгалар» асари босилиб чиқди. Бу асар немис ва бошқа тилларга ҳам таржима қилинди.

Бу повестнинг рус тилига таржимаси «Адимуродхон ва бошқалар» номи билан 1962 йилда босмадан чиқди.

Эроннинг катта ёзувчиларидан Буэруг Алавий Нушин ижодига баҳо бериб уни, «Эрон ишчи-деҳқонлар ҳаракатининг типик ёзувчиси», деган эди.

Нушин кўп тарафлама фаолиятининг ҳамма соҳаларида, ҳаётининг оғир-енгил ҳар бир замонида ўз ватанининг таланти, меҳнаткаш халқидан бир дақиқа ҳам ажралмаган, ўз халқининг кўп йиллик

орзу-умидлари учун курашга бел боғлаган жўшқин қалбли санъат арбобидир.

Унинг бу повестини асл форсча нусхасидан таржима этиб нашр қилиниши ўзбек китобхоналарига яхши туҳфа бўлур деган умиддамиз. Чунки ўзбек халқи узоқ ўтмиш даврлардан бери энг яқин қўшниларида бири бўлган Эрон халқи билан адабий ва иқтисодий ҳамкорликда бўлиб келган.

Ўзбеклар истеъдодли, меҳнатсевар эрон халқини донмо бахтли ва саодатли кўришни, уларнинг ватанини тинч гуллаб-яшнашини истайдилар.

Бу китоб эса китобхонни қўшни дўстларимиз ҳаёти ва кураши билан яқиндан таништиради.

Ўзбек китобхонлари бу ажойиб инсон, таланти ёзувчининг юксак маҳорат билан ёзилган янги янги асарларини ўқиб туришни истайдилар.

Ш. Шомухамедов

Филология фанлари кандидати

М у н д а р и ж а

Биринчи боб	7
Иккинчи боб	22
Учинчи боб	45
Тўртинчи боб	83
Бешинчи боб	127
Сўнги сўз <i>Шоислом Шомухамедов</i>	170

На узбекском языке

АБД-ОЛЬ-ХОСЕЙН НУШИН
ХАН И ДРУГИЕ

Гослитиздат УзССР—Ташкент—1964

Перевод с персидского языка

Редактор *С. Ёулдошев*
Рассом *Ю. Стрельников*
Гасмлар редактори *И. Нирков*
Техн. редактор *А. Назиров*
Корректор *Юсупова*

Босмахонага берилди 11/XI-1963 й. Босишга
рухсат этилди 14/I-64 г. Формати 70×108¹/₃₂.
Босма л. 5,625. Шартли босма л. 7,70.
Нашр. л. 7,87. Индекс *б/а*. Тиражи 15000.
ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 128—63.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг мат-
буот бўйича Давлат Комитетининг ихтисос-
лаштирилган ҳарф терув фабрикасида тайёр-
ланган матрицадан 1-босмахонасида босилди.
Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1964 й.
Заказ № 90 Баҳоси 55 т.